

PROJEKT

Załącznik nr 1

do Uchwały nr 44/1168/24
Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie
z dnia 29 października 2024 r.

Program Strategicznego Rozwoju Bieszczad

Spis treści

Wprowadzenie	9
I. Zakres terytorialny i horyzont czasowy Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad	11
I.1. Zakres terytorialny	11
I.2. Horyzont czasowy.....	11
II. Struktura, układ dokumentu oraz przyjęta metodologia	12
III. Gminy bieszczadzkie w dokumentach strategicznych.....	14
III.1. Poziom europejski	14
III.2. Poziom krajowy	15
III.3. Poziom regionalny	17
IV. Diagnoza i analiza strategiczna obszaru gmin objętych <i>Programem Strategicznego Rozwoju Bieszczad</i>.....	24
IV.1. Synteza diagnozy	24
IV.1.1. Walory obszaru i jego zagospodarowanie	24
IV.1.2. Kapitał ludzki i społeczny	41
IV.1.3. Uwarunkowania gospodarcze	48
IV.2. Podsumowanie przeprowadzonej diagnozy - wnioski i rekomendacje.....	52
IV.3. Analiza SWOT	57
V. Wizja, misja i układ celów	61
VI. Kierunki rozwoju gmin objętych <i>Programem Strategicznego Rozwoju Bieszczad</i> – priorytety i kierunki interwencji	64
1. Priorytet PRZEDSIĘBIORCZE I INNOWACYJNE BIESZCZADY – wielowymiarowe wsparcie przedsiębiorczości na obszarze Bieszczad	64
1.1. Dywersyfikacja działalności lokalnych przedsiębiorców w oparciu o zasoby endogeniczne i wdrażanie nowoczesnych rozwiązań	64
1.2. Pobudzenie aktywności gospodarczej mieszkańców	67
1.3. Tereny inwestycyjne warunkiem aktywności gospodarczej.....	67
2. Priorytet DOSTĘPNE BIESZCZADY – poprawa dostępności komunikacyjnej i cyfrowej obszaru Bieszczad	69
2.1. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury drogowej i kolejowej wraz z infrastrukturą uzupełniającą.....	69
2.2. Poprawa dostępności cyfrowej wraz z rozwojem społeczeństwa informacyjnego oraz rozwój e-usług publicznych.....	72
3. Priorytet TURYSTYCZNE I KULTUROWE BIESZCZADY – rozwój infrastruktury turystycznej oraz stworzenie różnorodnej oferty turystycznej, krzewienie kultury i jej promocję oraz poprawa bezpieczeństwa turystów na obszarze Bieszczad	73

3.1.	Rozwój oferty i infrastruktury turystycznej oraz tworzenie nowych sieciowanych produktów turystycznych o wysokim standardzie.....	73
3.2.	Rozwijanie systemów ratownictwa związanego z bezpieczeństwem turystów	79
4.	Priorytet EKO BIESZCZADY - ochrona środowiska i wykorzystanie OZE	80
4.1.	Poprawa efektywności energetycznej i termomodernizacja	81
4.2.	Wykorzystanie OZE	82
5.	Priorytet SPOŁECZNE BIESZCZADY – rozwój i aktywizacja społeczno-gospodarcza kapitału ludzkiego	84
5.1.	Poprawa jakości systemu edukacji oraz rozwój edukacji nieformalnej	84
5.2.	Uczenie się przez całe życie	87
VII.	Przedsięwzięcia strategiczne o kluczowym znaczeniu dla rozwoju obszaru	89
VIII.	System realizacji <i>Programu</i> oraz źródła finansowania	91
VIII.1.	Podmioty zaangażowane w proces wdrażania dokumentu	91
VIII.2.	Podmioty koordynujące wdrażanie dokumentu	94
VIII.3.	Źródła finansowania.....	97
IX.	System monitoringu i ewaluacji.....	115
	Literatura.....	122
	Spis rysunków, tabel, wykresów	127
	Wykaz załączników	129

Wykaz skrótów

Skrót	Pełna nazwa
BAAR	Bieszczadzka Agencja Rozwoju Regionalnego
BDL	Bank Danych Lokalnych
BFE	Bieszczadzkie Forum Europejskie
B+R	badania i rozwój
CEEB	Centralna Ewidencja Emisyjności Budynków
Diagnoza	Diagnoza do Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad
EFRR	Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego
EFS+	Europejski Fundusz Społeczny Plus
EWT	Europejska Współpraca Terytorialna
EZŁ	Europejski Zielony Ład
FENG 2021-2027	Fundusze Europejskie dla Nowoczesnej Gospodarki
FEnIKS 2021-2027	Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027
FEP 2021-2027	Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027
FEPW 2021-2027	Fundusze Europejskie dla Polski Wschodniej 2021-2027
FEPŻ 2021-2027	Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027
FER 2021-2027	Fundusze Europejskie dla Rybactwa 2021-2027
FERC 2021-2027	Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy
FERS 2021-2027	Fundusze Europejskie dla Rozwoju Społecznego
FRKF	Fundusz Rozwoju Kultury Fizycznej
GOPR	Górskie Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe
GOZ	Gospodarka o obiegu zamkniętym
GSB	Główny Szlak Beskidzki
GTJ	Górska Turystyka Jeździecka
GUS	Główny Urząd Statystyczny
IGIPZ	Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
IK	Instalacja Komunalna
IIT	Inne Instrumenty Terytorialne
IUNG	Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa
IOB	Instytucje otoczenia biznesu
IT	Information Technology/technologie informacyjne
IZGW	Instrument Wsparcia Finansowego na rzecz Zarządzania Granicami i Polityki Wizowej w ramach Funduszu Zintegrowanego Zarządzania Granicami
JST	Jednostki samorządu terytorialnego
KPK	Krajowy Program Kolejowy do 2030 roku (z perspektywą do roku 2032)
KPO	Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności
KSRR	Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030
LGD	Lokalna Grupa Działania

Skrót	Pełna nazwa
LSR	Lokalna Strategia Rozwoju
MOF	Miejski Obszar Funkcjonalny
MOWDK	Miejsca Okazjonalnie Wykorzystywane do Kąpielii
MRB	Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie”
MŚP	Małe i średnie przedsiębiorstwa
NGO	Non Governmental Organization/ Organizacja pozarządowa
OSI	Obszary strategicznej interwencji
OSP	Ochotnicza straż pożarna
OWP	Ośrodek Wychowania Przedszkolnego
OZE	Odnawialne źródła energii
PBPP	Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego
PFR	Podkarpacki Fundusz Rozwoju
PIS	Program Inwestycji Strategicznych
PKB	Produkt Krajowy Brutto
POF	Przygraniczny Obszar Funkcjonalny
PROT	Podkarpacka Regionalna Organizacja Turystyczna
PRR	Program Rozwoju Roztocza – województwo podkarpackie
PSBS	Program Strategiczny Błękitny San
PSeAP	Podkarpacki System e-Administracji Publicznej
PSRB/Program	Program Strategicznego Rozwoju Bieszczad
PSRT WP 2030	Program Strategiczny Rozwoju Transportu Województwa Podkarpackiego do roku 2030
PS WPR 2023-2027	Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027
PTTK	Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze
PZDW	Podkarpacki Zarząd Dróg Wojewódzkich
PZJ	Polski Związek Jeździecki
PZPWP	Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego – Perspektywa 2030
REGON	Rejestr Gospodarki Narodowej
RFIL	Rządowy Fundusz Inwestycji Lokalnych
RFPL	Rządowy Fundusz Polski Ład
RFRD	Rządowy Fundusz Rozwoju Dróg
RLKS	Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność
RPO WP	Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego 2014-2020
RPROP	Rządowy program rozwoju północno-wschodnich obszarów przygranicznych na lata 2024-2030
RPR WP	Regionalna Polityka Rowerowa Województwa Podkarpackiego

Skrót	Pełna nazwa
RSI WP	Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2021-2030
SEKP	Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska
SSE	Specjalna Strefa Ekonomiczna
SOR	Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030r.)
SRKMT WP 2020-2025	Strategia Rozwoju i Komunikacji Marketingowej Turystyki Województwa Podkarpackiego na lata 2020-2025
SRWP 2030	Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030
STEAM	Science, Technology, Engineering, Art and Mathematics/ nauka, technologia, inżynieria, sztuka i matematyka
SWP	Samorząd Województwa Podkarpackiego
SZRWRiR	Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa 2030
UE	Unia Europejska
UMWP	Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization/ Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury
URE	Urząd Regulacji Energetyki
WDDT	Wskaźnik Drogowej Dostępności Transportowej
WFOŚiGW	Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej
WOPR	Wodne Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe
WP	Województwo Podkarpackie
WUP	Wojewódzki Urząd Pracy
ZBGP	Związek Bieszczadzkich Gmin Pogranicza
ZIT	Zintegrowane Inwestycje Terytorialne
ZWP	Zarząd Województwa Podkarpackiego

Wprowadzenie

Bieszczady charakteryzują się szczególnymi uwarunkowaniami środowiskowymi, dzięki którym uznawane są za jeden z najbardziej atrakcyjnych obszarów Polski. Walory krajobrazowe, rzeźba terenu, niski poziom zanieczyszczenia powietrza atmosferycznego, specyficzny klimat kontynentalny, sieć hydrograficzna wraz ze zbiornikami retencyjnymi, bogate zasoby przyrodnicze to atuty Bieszczad. Bogactwo przyrodnicze i krajobrazowe kontrastuje m.in. ze skrajnie niską dostępnością komunikacyjną, która determinuje rozwój gospodarczy regionu jak również dyfuzję działań prorozwojowych.

Bieszczady to marka turystyczna, która predysponuje do rozwoju gospodarki w oparciu o turystykę. Chcąc wzmocnić rozpoznawalność marki bieszczadzkiej potrzeba profesjonalizacji usług turystycznych, ich różnorodności i atrakcyjności dla turysty. Należy przy tym pamiętać, że podejmowane działania muszą zostać podporządkowane specyficznym zasadom i wymagają kompromisowych rozwiązań wynikających z systemu ochrony zasobów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych.

Z uwagi na powyższe, 18 października 2022 r. Zarząd Województwa Podkarpackiego (ZWP) Uchwałą Nr 431/8731/2022 przystąpił do opracowania *Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad (PSRB, Program)*.

Program przyczynić ma się przede wszystkim do kompleksowego rozwiązania problemów z zakresu wypełnienia luk infrastrukturalnych w zakresie dostępności transportowej i cyfrowej, rozwoju i promocji turystyki, rozwoju przedsiębiorczości, poprawy jakości kapitału ludzkiego oraz ochrony środowiska, co finalnie wpłynie na poprawę sytuacji społeczno – gospodarczej obszaru.

Podstawę prawną opracowania ww. programu rozwoju stanowi *Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju* (Dz. U. z 2024 r., poz. 324 z późn. zm.). Zgodnie z tą ustawą, program rozwoju stanowi dokument o charakterze operacyjno-wdrożeniowym opracowany w celu wdrażania średniookresowej strategii rozwoju regionu jaką jest *Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030* (SRWP 2030). SRWP 2030, jako kluczowy dokument polityki rozwoju Samorządu Województwa Podkarpackiego (SWP), wskazuje obszar gmin Bieszczad jako jeden z regionalnych obszarów strategicznej interwencji (OSI), wymagający szczególnego wsparcia.

Ponieważ realizacja *Programu* odbywać się będzie przy wykorzystaniu instrumentów przewidzianych m.in. w programie regionalnym *Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027* (FEP 2021-2027) oraz w krajowych programach operacyjnych i innych źródłach centralnych w dokumencie zachowano spójność z systemem europejskiego, krajowego i regionalnego programowania polityki rozwoju.

Program, tak jak pozostałe przygotowane programy rozwoju: *Program Strategiczny Błękitny San* (PSBS) i *Program Rozwoju Roztocza - województwo podkarpackie* (PRR), dążyć będą do wyrównywania deficytów rozwojowych w całym województwie,

aby region mógł stać się obszarem innowacyjnego i zrównoważonego rozwoju gospodarczego, odpowiedzialnie wykorzystującego wewnętrzne potencjały i zapewniającego wysoką jakość życia mieszkańcom we wszystkich subregionach. Obszar *PSRB* pokrywa się terytorialnie z obszarem oddziaływania *PSBS*, dlatego też przy ich projektowaniu zdecydowano o rozdzieleniu kierunków interwencji. W ten sposób beneficjenci objęci oddziaływaniem *PSRB*, będą mogli ubiegać się o dodatkowe wsparcie w ramach *PSBS*.

PSRB i *PSBS* stanowią kontynuację poprzednich edycji programów, wdrażanych w latach 2016-2020, natomiast *PRR* opracowany został po raz pierwszy.

Projekt *Programu* został przyjęty przez ZWP Uchwałą Nr z dnia ... 2024 r.

Zgodnie z wymogami wynikającymi z ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (t.j. Dz.U. z 2024 r., poz. 1112), projekt *Programu* podlegał strategicznej ocenie oddziaływania na środowisko, której zasadniczym elementem było sporządzenie i przyjęcie przez ZWP – Uchwałą Nr ... z dnia ... – projektu Prognozy Oddziaływania na środowisko (Prognoza) dla projektu *Programu*.

...(data)... od Podkarpackiego Państwowego Wojewódzkiego Inspektora Sanitarnego otrzymano pozytywną opinię do projektu *Programu* w zakresie sanitarno-higienicznym. Z kolei ...(data)... Regionalny Dyrektor Ochrony Środowiska zaopiniował projekt *Programu* wraz z projektem Prognozy bez wnoszenia uwag.

Konsultacje społeczne w ramach strategicznej oceny oddziaływania na środowisko projektu dokumentu wraz z Prognozą zgodnie z wymogami wynikającymi z ustawy z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz. U. z 2024 r., poz. 324 z późn. zm.) trwały łącznie 35 dni (od ... do ...).

Zgłoszone w toku konsultacji społecznych uwagi i wnioski do projektu *Programu* wraz z projektem Prognozy zostały przyjęte Uchwałą Nr ... ZWP w Rzeszowie z dnia ... w sprawie rozpatrzenia uwag i wniosków zgłoszonych do projektu *Programu* wraz z projektem Prognozy.

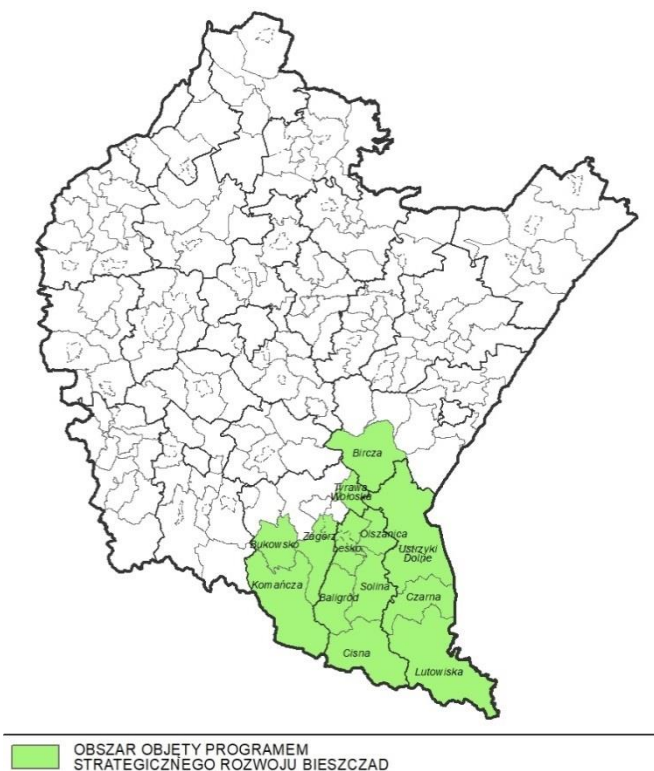
I. Zakres terytorialny i horyzont czasowy Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad

I.1. Zakres terytorialny

Zasięg terytorialny *Programu* obejmuje obszar 13 gmin (rys. 1), położonych w południowo-wschodniej części województwa podkarpackiego:

- ♦ gm. Czarna, gm. Lutowiska, m. i gm. Ustrzyki Dolne – w powiecie bieszczadzkiem,
- ♦ gm. Baligród, gm. Cisna, m. i gm. Lesko, gm. Olszanica, gm. Solina – w powiecie leskim,
- ♦ gm. Bukowsko, gm. Komańcza, gm. Tyrawa Wołoska, m. i gm. Zagórz – w powiecie sanockim,
- ♦ gm. Bircza – w powiecie przemyskim¹.

Rysunek 1. Obszar objęty *Programem*

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie SRWP 2030.

I.2. Horyzont czasowy

Zakres czasowy *Programu*, uwarunkowany jest horyzontem czasowym SRWP 2030, który wyznaczony został do 2030 roku. Horyzont czasowy *PSRB* również został oznaczony na 2030 rok.

¹ Z dniem 1 stycznia 2024 r. Bircza uzyskała status miasta (Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 lipca 2023 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast, nadania niektórym miejscowościom statusu miasta, zmiany nazwy gminy oraz siedziby władz gminy (Dz. U. 2023 poz. 1472)).

II. Struktura, układ dokumentu oraz przyjęta metodologia

Struktura dokumentu odpowiada wymogom ustawy z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz. U. z 2024 r., poz. 324 z późn. zm.) (dalej: u.z.p.p.r.) i obejmuje następujące części, tj.: diagnozę wraz z wnioskami i rekomendacjami z niej wynikającymi, cel główny, priorytety i kierunki interwencji, system realizacji *Programu* i źródła finansowania, a także system monitoringu i ewaluacji.

Diagnoza została zawarta w opracowaniu pn. *Diagnoza do Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad* (Diagnoza). Przeprowadzone w Diagnostyce analizy oparto m.in. na danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS), danych zgromadzonych przez Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego (UMWP) oraz danych pozyskanych z gmin i innych jednostek administracyjnych. W *Programie* przedstawiono jej syntezę². W ramach opracowania części diagnostycznej przeprowadzono również analizę dokumentów strategicznych opracowanych na poziomie europejskim, krajowym i regionalnym. Przegląd zapisów kierunkowych tych dokumentów pozwolił zachować zasadę spójności programowania strategicznego na wszystkich szczeblach zarządzania, jak również umożliwił identyfikację narzędzi, które mogą być wykorzystane przy realizacji *PSRB*. Analizą objęto m.in. następujące dokumenty strategiczne:

- ♦ *Europejski Zielony Ład,*
- ♦ *Krajową Strategię Rozwoju Regionalnego 2030,*
- ♦ *Regionalną Strategię Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2021-2030,*
- ♦ *Strategię na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.),*
- ♦ *Strategię rozwoju województwa – Podkarpackie 2030,*
- ♦ *Strategię rozwoju i komunikacji marketingowej turystyki województwa podkarpackiego na lata 2020-2025,*
- ♦ *Strategię zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030,*
- ♦ *Unijną strategię na rzecz bioróżnorodności 2030 – przywracanie przyrody do naszego życia.*

Wśród dokumentów objętych analizą znalazły się także regionalne dokumenty programowe wyznaczające kierunki rozwoju województwa w obszarze transportu jak *Program Strategiczny Rozwoju Transportu Województwa Podkarpackiego do roku 2030* (PSRT WP 2030) wraz z Prognozą, czy w obszarze ochrony środowiska jak *Wojewódzki program przeciwdziałania zmianom klimatu i skutkom tych zmian z uwzględnieniem odnawialnych źródeł energii i gospodarki w obiegu zamkniętym*

² W zapisach *Programu* w głównej mierze uwzględniono dane diagnostyczne z sytuacji społeczno-gospodarczej obszaru *PSRB* zastane na 2021 r., ale również wykorzystano dane pozyskiwane na bieżąco w toku prac nad finalnymi zapisami *Programu*.

i *Program ochrony powietrza dla strefy podkarpackiej – aktualizacja z uwagi na przekroczenia poziomu dopuszczalnego pyłu zawieszonego PM10, poziomu dopuszczalnego pyłu zawieszonego PM2,5 oraz poziomu docelowego benzo(a)pirenu wraz z Planem Działań Krótkoterminowych*, a także regionalne dokumenty planistyczne jak *Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego – Perspektywa 2030 (PZPWP)* i założenia *Audytu krajobrazowego Województwa Podkarpackiego*³.

W ramach prac nad *Programem* uwzględniono także zapisy dyrektyw unijnych i ustaw krajowych, a także korzystano z analiz, ekspertyz, badań społeczno-gospodarczych, nawiązujących do tematyki podjętej w *Programie*. Wykaz źródeł bibliograficznych znajduje się w *Programie*.

W części kierunkowej została przedstawiona wizja, misja i cel główny dla *PSRB*. Zakłada się, że ich realizacja będzie odbywała się poprzez zaplanowane priorytety, kierunki interwencji i działania, a także realizowane projekty strategiczne.

Priorytety i kierunki interwencji uwzględniają specyficzne cechy obszaru gmin bieszczadzkich zidentyfikowane w przeprowadzonej Diagnozie i w analizie SWOT.

System realizacji obejmuje charakterystykę podmiotów (publicznych i niepublicznych) zaangażowanych w realizację *Programu*, ich wzajemnych relacji oraz przypisanych im kompetencji. Stanowi on rekomendacje w zakresie instytucjonalizacji procesu realizacji *Programu*. W ramach *Programu* zidentyfikowano także potencjalne źródła finansowe dla planowanych działań zapisanych w kierunkach interwencji oraz dla projektów strategicznych.

System monitoringu i ewaluacji obejmuje charakterystykę założeń instytucjonalnych i organizacyjnych procesu monitorowania i oceny postępów wdrażania *Programu* ze wskazaniem podmiotów, ich zakresów kompetencyjnych oraz narzędzi ewaluacji. Jednocześnie oszacowane zostały wartości wskaźników pozwalających dokonywać oceny stopnia realizacji *Programu*.

Integralną częścią *Programu* jest sporządzona na potrzeby *Programu* Prognoza, która zawiera analizę wpływu planowanych w ramach *Programu* kierunków interwencji na środowisko (załącznik do *Programu*).

Komórką odpowiedzialną w UMWP za organizowanie i koordynowanie procesu opracowania *Programu* był Departament Rozwoju Regionalnego.

W proces powstania całego dokumentu zaangażowany został także Zespół⁴ w skład którego weszli zarówno przedstawiciele SWP, przedstawiciele poszczególnych Departamentów UMWP oraz jednostek samorządu terytorialnego (JST) z terenu gmin Bieszczad, jak również przedstawiciele instytucji działających na obszarze oddziaływania *PSRB*. Wsparcie merytoryczne w pracach nad *Programem* zapewniał ekspert zewnętrzny - Pan dr inż. Mateusz Kaczmarski.

³ Audyt w trakcie opracowania z planowanym terminem przyjęcia do marca 2025 r.

⁴ Zespół zadaniowy powołany Uchwałą ZWP w 2022 r., a w 2024 r. skład zaktualizowano.

III. Gminy bieszczadzkie w dokumentach strategicznych

Kluczowe znaczenie dla identyfikacji kierunków rozwoju ma spójność przyjętych rozwiązań z celami i działaniami, sprecyzowanymi w dokumentach strategicznych, ustanowionych na szczeblu europejskim, krajowym i regionalnym. Spójność jest determinantą wsparcia ze źródeł funduszy strukturalnych perspektywy finansowej na lata 2021-2027.

III.1. Poziom europejski

Jednym z nadrzędnych dokumentów na poziomie europejskim jest *Europejski Zielony Ład (EZŁ)* - strategia na rzecz rozwoju, która docelowo przekształci UE w kierunku sprawiedliwej, konkurencyjnej, zasobooszczędnej i nowoczesnej gospodarki, a przy tym dbającej o zachowanie i poprawę kapitału naturalnego oraz ochronę zdrowia i dobrostanu obywateli przed zagrożeniami i negatywnymi skutkami związanymi z klimatem oraz naturalnym środowiskiem. Dokument zawiera plan działań umożliwiających bardziej efektywne wykorzystanie zasobów dzięki przejściu na czystą gospodarkę o obiegu zamkniętym (GOZ) oraz przeciwdziałanie utracie różnorodności biologicznej i zmniejszenie poziomu zanieczyszczeń, poprzez odpowiednie dostawy czystej energii w obszarze gospodarki, sektorze przemysłu, produkcji i konsumpcji, infrastruktury, transportu, budownictwa, żywności i rolnictwa. W ramach tej strategii powstało szereg aktów prawnych dotyczących klimatu, w tym w ramach pakietu „Gotowi na 55” („Fit for 55”), ograniczona będzie emisja gazów cieplarnianych o co najmniej 55% w porównaniu z poziomem z 1990 r., a do 2050 r. osiągnięta będzie odpowiednia neutralność klimatyczna⁵.

Inicjatywą wspierającą dążenie do neutralności dla klimatu w Europie jest również *Nowy Europejski Bauhaus*, jako horyzontalny projekt ekologiczno-gospodarczo-kulturalny, który łączy EZŁ z przestrzeniami życia człowieka i jego doświadczeniami. Nakłania do wspólnego kreowania zrównoważonych, sprzyjających włączeniu społecznemu, pięknych miejsc do życia. *Bauhaus* wspiera cel klimatyczny, obieg zamknięty, zerowy poziom emisji zanieczyszczeń i różnorodność biologiczną; estetykę, poprawę jakości zarządzania oraz promuje wartości różnorodności, dostępności i przystępności cenowej.

Kolejnym dokumentem europejskim jest *Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030 – przywracanie przyrody do naszego życia*. Jest to wszechstronny i długoterminowy plan mający na celu ochronę przyrody i odwrócenie procesu degradacji ekosystemów. Celem strategii jest odbudowa bioróżnorodności w Europie do 2030 r. poprzez zastosowanie konkretnych działań i wypełnienie zobowiązań poprzez: utworzenie w całej UE większej sieci obszarów chronionych na lądzie i na morzu; rozpoczęcie planu odbudowy zasobów przyrodniczych; wprowadzenie środków umożliwiających niezbędną zmianę transformacyjną. Zgodnie z dokumentem każde państwo członkowskie będzie musiało uczestniczyć

⁵ <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/green-deal/fit-for-55-the-eu-plan-for-a-green-transition>

w podejmowanych działaniach w odpowiednim stopniu, który zostanie określony na podstawie obiektywnych kryteriów ekologicznych, z uwzględnieniem faktu, że różnorodność biologiczna w poszczególnych państwach członkowskich jest odmienna pod względem ilości i jakości.

PSRB mając na uwadze ramy wymagane zapisami dokumentów strategicznych i planistycznych będzie kompleksowo podchodził do rozwoju obszaru Bieszczad, a realizacja zaplanowanych inwestycji uzależniona będzie od końcowych zapisów polityk europejskich.

III.2. Poziom krajowy

Polska perspektywa działań na rzecz zrównoważonego i odpowiedzialnego rozwoju gospodarczego została sformułowana w *Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)* (SOR). Dokument ten określa kluczowe wyzwania, cele i kierunki polityki gospodarczej kraju w perspektywie średniookresowej. Celem głównym SOR jest dążenie do podnoszenia poziomu i jakości życia mieszkańców kraju przy jednoczesnym zwiększaniu spójności w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym i terytorialnym. Realizacji tak postawionego celu będzie sprzyjać koncentracja powiązanych działań w trzech celach szczegółowych: (I) trwały wzrost gospodarczy oparty coraz silniej o wiedzę, dane i doskonałość organizacyjną; (II) rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony; (III) skuteczne państwo i instytucje służące wzrostowi oraz włączeniu społecznemu i gospodarczemu. Cele szczegółowe dokumentu, zakładają między innymi zapewnienie optymalnych warunków rozwoju dla innowacyjnych firm, wzmocnienie potencjału małych i średnich przedsiębiorstw, zwiększanie dostępności i jakości usług publicznych, jak również aktywizację mieszkańców poprzez podnoszenie ich kwalifikacji zawodowych. SOR wskazuje na konieczność włączenia w procesy rozwojowe regionów zmagających się z trudnościami o charakterze restrukturyzacyjnym i adaptacyjnym tj. makroregion Polski Wschodniej, obszary wiejskie czy miasta średnie tracące funkcje. Obszary te charakteryzują się deficytem miejsc pracy, niskim poziomem przedsiębiorczości i mobilności zawodowej. Deficyty rozwojowe związane są także z niedostatecznie rozwiniętą infrastrukturą liniową.

Postanowienia SOR w zakresie polityki regionalnej rozwija *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030* (KSRR) w filarze *rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony*. KSRR określa cele polityki regionalnej dla poszczególnych obszarów, a także definiuje ich relacje z innymi politykami publicznymi o znacznym ukierunkowaniu terytorialnym. Celem głównym KSRR jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiąganiu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym. Cel główny uzupełniają trzy cele szczegółowe: I. Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym, II. Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych, III. Podniesienie jakości

zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie. KSRR wskazuje, iż działania powinny być ukierunkowane terytorialnie do obszarów słabszych gospodarczo i mniej odpornych na zjawiska kryzysowe. Taka konstrukcja działań pozwoli na zmniejszanie dysproporcji w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego różnych terytoriów. KSRR dostrzega również problem zmian klimatu i uwzględnia wagę zasobów przyrodniczych, jako potencjalnego czynnika rozwoju regionu. Ponadto wspiera konkurencyjność regionów, zakłada kontynuację działań zmierzających do podniesienia jakości kapitału ludzkiego i społecznego oraz do rozwoju przedsiębiorczości i innowacyjności. We wszystkich powyższych aspektach KSRR podkreśla kluczową rolę współdziałania instytucji w wieloszczeblowym systemie zarządzania publicznego poprzez umożliwienie zaangażowania się samorządów gminnych i powiatowych w realizację wspólnych projektów i współpracę ponad granicami administracyjnymi. KSRR promuje rozwiązywanie problemów i pobudzanie potencjałów w oparciu o partnerską współpracę samorządów, środowiska biznesu, społeczeństwa obywatelskiego oraz przedstawicieli nauki. Instrumentami realizacji KSRR będą krajowe programy operacyjne, regionalne programy operacyjne czy regionalne programy rozwoju.

Realizując politykę zrównoważonego rozwoju w KSRR zostały wyznaczone Obszary Strategicznej Interwencji (OSI), do których kierowane będzie dedykowane wsparcie. Wśród OSI zdelimitowanych w KSRR znalazły się m.in.: obszary zagrożone trwałą marginalizacją, do których przynależą następujące gminy objęte oddziaływaniem *PSRB*: Baligród, Bircza, Bukowsko, Czarna, Komańcza, Lutowiska, Olszanica, Tyrawa Wołoska⁶.

Powyższe uwarunkowania uzasadniają podjęcie działań w ramach polityki regionalnej. Kierowanie interwencji do obszarów zagrożonych trwałą marginalizacją pozwoli na zniwelowanie deficytów i przyspieszenie przekształceń strukturalnych, zwiększenie tempa rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru w oparciu o wykorzystanie regionalnych i lokalnych potencjałów. Jednakże zaprogramowane mechanizmy i instrumenty powinny być dedykowane nie pojedynczym gminom, a subregionom składającym się z grupy gmin lub gmin i powiatów tworzących określony obszar funkcjonalny.

Z uwagi, iż obszar Bieszczad w przeważającej części tworzą gminy wiejskie, dla których działalność rolnicza stanowi istotną część działalności gospodarczej, w *Programie* odniesiono się do celów zapisanych w krajowej *Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030* (SZRWRiR). Celem głównym SZRWRiR jest rozwój gospodarczy obszarów wiejskich umożliwiający trwały wzrost dochodów mieszkańców przy minimalizacji rozwarstwienia ekonomicznego, społecznego i terytorialnego oraz poprawie stanu środowiska naturalnego. Dokument ten realizować będzie założenia zapisane w SOR poprzez następujące cele szczegółowe: I. Zwiększenie opłacalności produkcji rolnej i

⁶ Do OSI krajowego należy także obszar Polski Wschodniej, który w całości obejmuje województwo podkarpackie.

rybackiej; II. Poprawa jakości życia, infrastruktury i stanu środowiska; III. Rozwój przedsiębiorczości, pozarolniczych miejsc pracy i aktywnego społeczeństwa, a także trzech obszarów wpływających na realizację celów strategii: (1) Sprawne zarządzanie rozwojem, (2) Stabilne finansowanie rozwoju, (3) Trwała zdolność kreacji i uczenia się.

W wyniku zaplanowanych w SZRWiR działań obszary wiejskie w 2050 roku staną się atrakcyjnym miejscem pracy, zamieszkania, wypoczynku i prowadzenia działalności rolniczej lub pozarolniczej. To również obszar, który dostarczać będzie dóbr publicznych i rynkowych z zachowaniem unikalnych walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych dla przyszłych pokoleń, dzięki zrównoważonemu rozwojowi konkurencyjnego rolnictwa i rybactwa. Działania doprowadzić mają do zatrzymania niekorzystnych zmian demograficznych oraz zwiększyć pozytywne efekty środowiskowe produkcji rolnej i rybackiej.

III.3. Poziom regionalny

Strategicznym dokumentem wojewódzkim, którego założenia kierunkują instrumenty i narzędzia wsparcia dla Bieszczad jest SRWP 2030. *PSRB* uszczegóławia zakres interwencji przewidzianej w SRWP 2030.

SRWP 2030 określa kierunki zrównoważonego rozwoju województwa, cele oraz konieczne do podjęcia działania w poszczególnych obszarach, przy uwzględnieniu uwarunkowań społeczno-gospodarczych regionu. Dokument opiera się na niwelowaniu różnicowań rozwojowych na poziomie subregionalnym, a także wzroście spójności wewnątrzregionalnej i poziomu życia mieszkańców. Strategia określa również zakres współpracy województwa z wszystkimi interesariuszami procesu rozwoju województwa, w tym z JST, partnerami gospodarczymi, przedstawicielami środowiska naukowego oraz z instytucjami społeczeństwa obywatelskiego.

Opracowując *Program* zadbano o jego zgodność ze SRWP 2030. SRWP 2030 zakłada w wizji rozwoju regionu, iż *w 2030 roku województwo podkarpackie to obszar innowacyjnego i zrównoważonego rozwoju gospodarczego, odpowiedzialnie wykorzystujący wewnętrzne potencjały i zapewniający wysoką jakość życia mieszkańców we wszystkich subregionach oraz lider rozwoju wśród województw makroregionu Polski Wschodniej i aktywny uczestnik relacji transgranicznych.*

Zaprojektowane cele SRWP 2030 wpisują się w cele SOR i KSRR, a także cele zaprojektowane dla Europy, która ma być bardziej inteligentna, bardziej zielona i wolna od zanieczyszczeń węglowych, lepiej powiązana, bardziej społeczna i bliżej obywateli.

Cel główny SRWP 2030, cele obszarów tematycznych oraz cele szczegółowe priorytetów, stały się podstawą dla wyznaczenia celu oraz kluczowych kierunków rozwoju obszaru gmin objętych *Programem*. W SRWP2030 podkreślono, że polityka regionu dąży do realizacji zasad zrównoważonego rozwoju, która obliuguje do

kierunkowania działań na zapewnienie mieszkańcom pełnego pakietu możliwości rozwojowych niezależnie od miejsca zamieszkania. Podejmowane działania mają identyfikować i wzmacniać czynniki rozwojowe obszarów o słabszych perspektywach rozwojowych, wynikających ze struktury społeczno-gospodarczej, peryferyjnego położenia bądź utraty dotychczasowych funkcji.

Podejście terytorialne znalazło odzwierciedlenie w identyfikacji OSI. SWP, poza OSI krajowymi, do objęcia specjalnym wsparciem wskazał następujące regionalne OSI: subregionalne bieguny wzrostu i miejskie obszary funkcjonalne; miasta powiatowe i małe; Rzeszów i Rzeszowski Obszar Funkcjonalny; obszary wiejskie; obszary zagrożone trwałą marginalizacją w województwie; obszar Bieszczad; obszar gmin Błękitnego Sanu.

Zgodnie ze SRWP 2030 obszar gmin Bieszczad ukazany został jako obszar wymagający szczególnego wsparcia w kontekście równoważenia rozwoju. Ww. tematyce poświęcony został kierunek działania 7.3.2. *Rozwój i wspieranie obszaru Bieszczad* w rozdziale VII. *Terytorialny wymiar Strategii – obszar horyzontalny*. W SRWP 2030 podkreślono, że Bieszczady poza szczególnymi uwarunkowaniami środowiskowymi i przyrodniczymi, charakteryzują się skrajnie niską dostępnością transportową zewnętrzną i wewnętrzną oraz niskim poziomem zaludnienia. Niski poziom dostępności tworzy negatywne warunki rozwojowe, które utrudniają realizację inwestycji w zakresie infrastruktury technicznej i społecznej, prowadzenie działalności gospodarczej, jak również dyfuzję działań ukierunkowanych na optymalizację dostępności do podstawowych usług publicznych oraz kształtowanie jakości kapitału ludzkiego i społecznego. Przywołane czynniki wpływają tym samym na niski poziom warunków życia mieszkańców. Podejmowane działania będą bazą wyjściową dla rozwoju potencjału Bieszczad w oparciu o unikalne endogeniczne zasoby.

Wśród pozostałych OSI wyznaczonych w SRWP 2030, do których przynależą gminy objęte oddziaływaniem *PSRB* wymienić należy: subregionalne bieguny wzrostu i miejskie obszary funkcjonalne (MOF), miasta powiatowe i miasta małe, obszary wiejskie i obszary zagrożone trwałą marginalizacją. Zakładane dla nich działania w poszczególnych kierunkach działań przedstawiają się następująco.

Subregionalne bieguny wzrostu i miejskie obszary funkcjonalne

W SRWP 2030 miasta, ze względu na realizowane funkcje społeczno-gospodarcze różnego rzędu i ich rozprzestrzenianie na obszary sąsiadujące, zostały zidentyfikowane jako bieguny wzrostu dla danego subregionu i całego województwa.

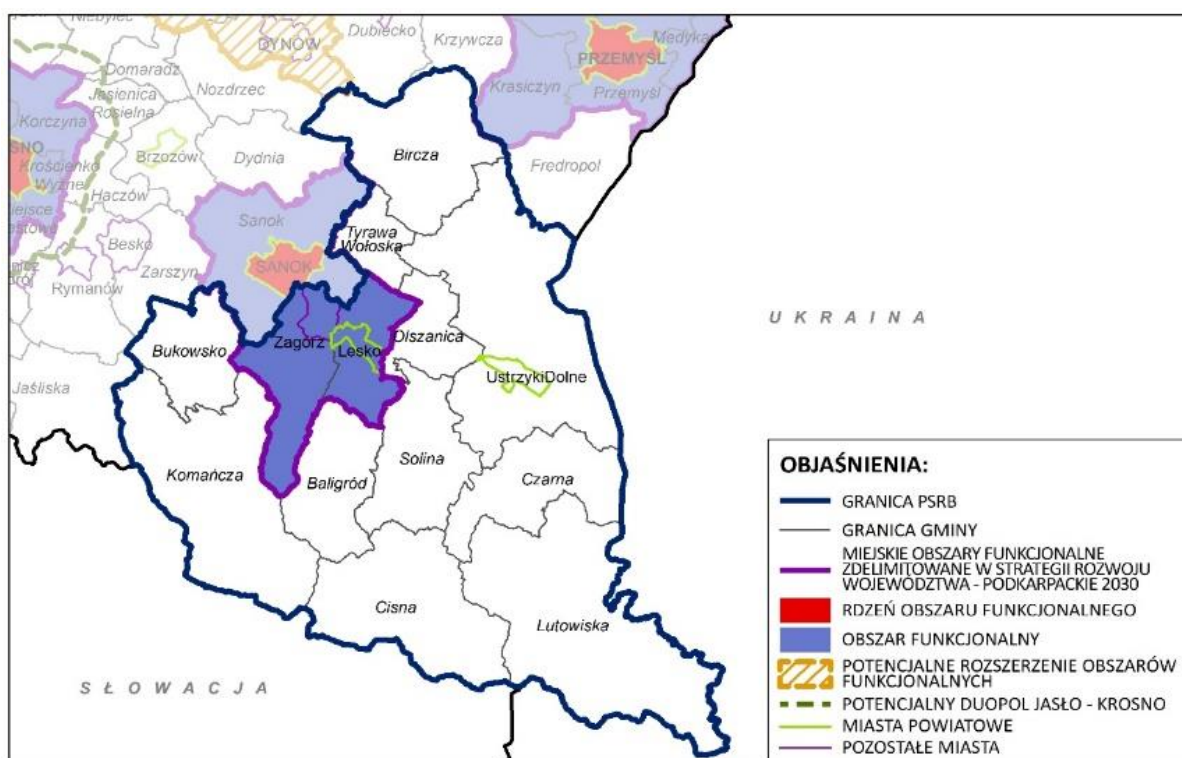
W zasięgu oddziaływania *PSRB* jest MOF/Duopol Sanok-Lesko: Lesko, Zagórz.

Przestrzenne położenie MOF-u z obszaru oddziaływania *Programu*, przedstawia rysunek 2.

SRWP 2030 dla miejskich obszarów funkcjonalnych dedykuje trzy odrębne kierunki, które wpisują się w obszar planowanych interwencji niniejszego *Programu* tj.:

- a) Kierunek działania 7.1.1. *Wzmocnienie roli biegunów wzrostu w świadczeniu usług publicznych oraz usług wyższego rzędu, a w szczególności wzmocnianie potencjałów wyróżniających je w skali krajowej, który realizowany będzie m.in. poprzez wykorzystanie potencjału turystycznego dzięki kreowaniu różnorodnych produktów turystycznych.*
- b) Kierunek działania 7.1.2. *Rozwój potencjału gospodarczego miast, ze szczególnym uwzględnieniem biegunów wzrostu wraz z rozprzestrzenianiem trendów rozwojowych na otaczające je obszary funkcjonalne oraz wiejskie, m.in. poprzez: kreowanie nowych miejsc pracy oraz zwiększenie wartości PKB w formie rozwoju sektora usług i przedsiębiorstw, dywersyfikacja gospodarki biegunów wzrostu i ich obszarów funkcjonalnych celem wzmocnienia funkcji gospodarczej, kształtowanie miejskich terenów zieleni w nawiązaniu do idei: „zielone miasta”, wsparcie rozwoju biegunów wzrostu z wykorzystaniem ich potencjału turystycznego i rekreacyjnego.*
- c) Kierunek działania 7.1.3. *Rozwój powiązań komunikacyjnych wewnątrz obszarów funkcjonalnych biegunów wzrostu, m.in. poprzez: rozbudowę oraz modernizację infrastruktury kolejowej i drogowej, rozwój transportu publicznego i podniesienie jego konkurencyjności względem transportu indywidualnego, wspieranie systemu zrównoważonego transportu wraz z węzłami intermodalnymi typu P&R, B&R, rozwój zintegrowanej sieci ścieżek rowerowych, tras rowerowych, jako alternatywy dla przemieszczania się na krótkich odcinkach oraz służących rekreacji, podniesienie bezpieczeństwa komunikacyjnego poprzez budowę obwodnic i odciążenie centrów miast od przeciążeń wynikających z transportu indywidualnego i komunikacji publicznej.*

Rysunek 2. MOF na obszarze PSRB

Miasta powiatowe i miasta małe

Miasta powiatowe i mniejsze pełnią istotną rolę w kreowaniu uwarunkowań społeczno-gospodarczych poza strefami wpływu subregionalnych aglomeracji. Stanowią lokalne centra pełniące funkcje administracyjne oraz gospodarczo-usługowe z ograniczonym zasięgiem oddziaływania. Działania w tym obszarze powinny być nakierowane na wzmacnianie potencjału tych miast i ich roli w strukturze osadniczej m.in.: poprzez wsparcie w tworzeniu stabilnych podstaw rozwoju, wzrost aktywności gospodarczej i przedsiębiorczej, przemodelowanie rynku pracy (wzrost zatrudnienia), stymulowanie aktywności i zdobywania kompetencji przez społeczność lokalną oraz skuteczne budowanie partnerstw. System wsparcia powinien mieć charakter zindywidualizowany i spójny z potrzebami i potencjałem danego terytorium. Miastom powiatowym i miastom mniejszym SRWP 2030 dedykuje Kierunek działań 7.1.4. *Rozwój miast powiatowych i miast mniejszych*. Na obszarze Bieszczad kierunek działań dotyczy miast powiatowych: Ustrzyki Dolne i Lesko oraz miasta małego: Zagórz.

Obszary wiejskie

Kluczową kwestią dla rozwoju obszarów wiejskich wskazaną w SRWP 2030 jest rozwój infrastruktury w szczególności: wodno-kanalizacyjnej, energetycznej, teleinformatycznej oraz transportowej, powstawanie miejsc pracy w sektorach pozarolniczych, dostępność do usług publicznych, przekwalifikowanie zawodowe oraz mobilność przestrzenna, przy zachowaniu walorów środowiska przyrodniczego. Realizacja wyzwań regionalnych pozwoli na wielokierunkowy i zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Obszarom wiejskim SRWP 2030 poświęca cały Priorytet 7.4 *Obszary wiejskie – wysoka jakość przestrzeni do zamieszkania, pracy i wypoczynku*, dedykując cztery następujące kierunki:

- ♦ 7.4.1. *Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich poprzez rozwój infrastruktury technicznej,*
- ♦ 7.4.2. *Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich,*
- ♦ 7.4.3. *Integracja i aktywizacja społeczności wiejskiej w aspekcie społecznym i kulturowym,*
- ♦ 7.4.4. *Racjonalizacja przestrzeni wiejskiej.*

Obszar *PSRB* w zdecydowanej większości pokryty jest terenami wiejskimi.

Obszary zagrożone trwałą marginalizacją

SRWP 2030 dla obszarów zagrożonych trwałą marginalizacją dedykuje kierunek 7.3.1. *Wzmocnienie szans rozwojowych obszarów zagrożonych trwałą marginalizacją*. Kluczowe jest zdynamizowanie rozwoju społeczno-gospodarczego w oparciu o lokalne potencjały, rozwój przedsiębiorczości i innowacyjności, poprawa dostępu do podstawowych usług publicznych czy zniwelowanie wykluczenia transportowego. Ponadto dostosowanie infrastruktury technicznej (energetycznej, telekomunikacyjnej, wodno-kanalizacyjnej) i społecznej warunkującej rozwój

gospodarczy i wyższą jakość życia mieszkańców, ograniczenie skutków peryferyjnego położenia obszarów przygranicznych poprzez wielopłaszczyznowe wykorzystanie potencjału współpracy transgranicznej. Należy również kontynuować działania w zakresie ochrony i poprawy stanu środowiska przyrodniczego.

Wśród gmin objętych oddziaływaniem *PSRB* zdelimitowanych w SRWP 2030 jako obszary zagrożone trwałą marginalizacją znajdują się: Baligród, Bircza, Bukowsko, Cisna, Czarna, Komańcza, Lesko, Lutowiska, Olszanica, Solina, Tyrawa Wołoska, Ustrzyki Dolne (rys. 3).

Rysunek 3. Obszar gmin *PSRB* zagrożonych trwałą marginalizacją – poziom regionalny

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie SRWP 2030.

Biorąc pod uwagę geopolityczne położenie Polski, warto także przywołać zdelimitowany w PZPWP, Przygraniczny Obszar Funkcjonalny na zewnętrznej granicy UE z Ukrainą (POF). Strefa przygraniczna, oznacza obszar, który nie sięga dalej niż 30 kilometrów od granicy⁷.

⁷ Rozporządzenie (WE) nr 1931/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 20 grudnia 2006 r. ustanawiające przepisy dotyczące małego ruchu granicznego na zewnętrznych granicach lądowych państw członkowskich i zmieniające postanowienia Konwencji z Schengen (Dz. U. UE. L. z 2006 r. Nr 405, str. 1 z późn. zm.). Zgodnie z art. 13 Jednostki podziału administracyjnego, które mają być uznane za strefę przygraniczną, są określone przez zainteresowane państwa w umowach dwustronnych. Jeżeli część którejkolwiek takiej jednostki jest położona między 30 a 50 kilometrem od linii granicy, uznaje się ją mimo to za część strefy przygranicznej.

Strefa na terenie województwa podkarpackiego obejmuje 740 miejscowości, położonych w 43 gminach, przynależących do 8 powiatów. Strefa ta obejmuje cały powiat bieszczadzki i leski oraz częściowo powiat przemyski i sanocki.

Zgodnie z zapisami PZPWP priorytetem rozwojowym POF jest rozwój usług, w tym o charakterze dystrybucyjnym i logistycznym, z uwzględnieniem potrzeb związanych z obronnością i bezpieczeństwem państwa. Natomiast podstawowymi funkcjami rozwojowymi mają być funkcja usługowa oraz handlowa, a towarzyszącymi - rolnicza i turystyczna.

Wśród innych ważnych dokumentów strategicznych szczebla regionalnego, mających wpływ na zapisy kierunkowe *PSRB* należy wymienić *Regionalną Strategię Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2021-2030 (RSI WP)*⁸. Celem głównym RSI WP jest transformacja systemu gospodarczego województwa podkarpackiego w kierunku gospodarki konkurencyjnej, opartej na wiedzy, wykorzystaniu nowoczesnych technologii, uwzględniającej aspiracje przedsiębiorców, społeczeństwa oraz globalne uwarunkowania rozwoju. W RSI WP wskazane zostały cztery inteligentne specjalizacje regionu: Lotnictwo i kosmonautyka, Motoryzacja, Informacja i telekomunikacja oraz Jakość życia. Branże reprezentujące powyższe inteligentne specjalizacje zostały zidentyfikowane jako mające największy potencjał do podniesienia poziomu innowacyjności i konkurencyjności województwa, a tym samym odgrywające istotną rolę w społeczno-gospodarczym rozwoju Podkarpacia. Dla obszaru *PSRB* duże znaczenie odgrywa m.in. specjalizacja Jakość życia, w którą wpisuje się sektor turystyki.

Kierunki rozwoju turystyki w województwie podkarpackim wyznacza *Strategia rozwoju i komunikacji marketingowej turystyki województwa podkarpackiego na lata 2020 – 2025 (SRKMT WP 2020-2025)*⁹. W dokumencie wyznaczone zostały cele strategiczne, do których należą: zbudowanie klucza doświadczeń turystycznych regionu opartego na ofercie krain turystycznych i produktów flagowych, zbudowanie całorocznej oferty turystycznej i wydłużenie pobytów turystów; współpraca z subregionalnymi motorami rozwoju turystyki i integracja branży turystycznej w ramach wspólnych działań promocyjnych, badanie doświadczeń turystów i utrzymywanie z nimi bezpośrednich kontaktów, dzięki wykorzystaniu nowoczesnych technologii, tj. poznanie turysty odwiedzającego dany subregion. SRKMT WP 2020-2025, jako jedną z krain turystycznych z terenu województwa podkarpackiego wymienia Bieszczady, które wskazuje jako swoisty „dach” Podkarpackiego i uznano je za wiodącą markę województwa. Swoją marką przykrywa znaczną część regionu dominując nad jego właściwą specyfiką. Widać z niego całą „przestrzeń otwartą” województwa¹⁰.

⁸ RSI WP uchwalona przez Zarząd Województwa Podkarpackiego Uchwałą nr 351/6976/22 z dnia 11 stycznia 2022r.

⁹ *Strategia rozwoju i komunikacji marketingowej turystyki województwa podkarpackiego na lata 2020 – 2025*, uchwalona przez Zarząd Województwa Podkarpackiego Uchwałą nr 167/3530/20 z dnia 16 czerwca 2020 r.

¹⁰ Na podst. ww. strategii.

Dokumentem wyznaczającym rozwój dostępności komunikacyjnej w regionie jest PSRT WP 2030¹¹. W dokumencie uwzględnione zostały kierunki zrównoważonego rozwoju transportu drogowego, kolejowego, lotniczego, multimodalnego, a także alternatywnego (m.in. rowerowego), przy jednoczesnym uwzględnieniu działań mających istotny wpływ na zminimalizowanie skutków oddziaływania sektora transportu na środowisko oraz poprawę bezpieczeństwa uczestników ruchu. PSRT WP 2030 dostrzega konieczność zwiększenia powiązań transportowych obszaru Bieszczad m.in. ze stolicą województwa i z większymi ośrodkami miejskimi, wskazuje na poprawę powiązań komunikacyjnych z sąsiadującymi województwami i krajami (inwestycje na pograniczu województwa ze Słowacją i Ukrainą), a także rekomenduje rozwój transportu publicznego. Poprawa dostępności komunikacyjnej obszaru stanowi zasadniczy warunek rozwoju gospodarczego, wpływa na jego atrakcyjność turystyczną i życie jego mieszkańców.

¹¹ *Program Strategiczny Rozwoju Transportu Województwa Podkarpackiego do roku 2030 (PSRT WP)* uchwalony przez Zarząd Województwa Podkarpackiego Uchwałą nr 570/12169/24 z dnia 23 lutego 2024 r.

IV. Diagnoza i analiza strategiczna obszaru gmin objętych *Programem Strategicznego Rozwoju Bieszczad*

W rozdziale przedstawiono syntezę sytuacji społeczno–gospodarczej obszaru. W ramach analizy dokonano także porównania wybranych wskaźników do średniej województwa podkarpackiego. W dokumencie przeanalizowano i określono uwarunkowania obszaru w dziedzinach: walory i ich zagospodarowanie, społeczeństwo (w tym infrastruktura społeczna), gospodarka oraz infrastruktura techniczna.

IV.1. Synteza diagnozy

Gminy objęte *PSRB* zajmują 16,7% powierzchni województwa podkarpackiego, a ludność zamieszkująca obszar stanowi 3,72% ogółu ludności województwa podkarpackiego. O potencjale ludnościowym świadczy między innymi niski wskaźnik gęstości zaludnienia, który w województwie wynosi 118 osób/km², a na analizowanym obszarze zaledwie 26 osób/km².

Obszar *PSRB* obejmuje 13 gmin, w tym: 3 gminy miejsko-wiejskie i 10 gmin wiejskich.

Obszar gmin objętych oddziaływaniem *PSRB* podzielony jest na 162 sołectwa, a we wszystkich gminach zlokalizowanych jest 255 miejscowości. Największym miastem analizowanego obszaru są Ustrzyki Dolne, które wraz z Leskiem i Zagórzem stanowią podstawę osadnictwa na tym terenie. Wskaźnik urbanizacji obszaru kształtuje się na poziomie 23,9%, przy wskaźniku wojewódzkim wynoszącym 41,2%. Czynnikiem wpływającym na sieć osadniczą jest ukształtowanie terenu (obszar górski).

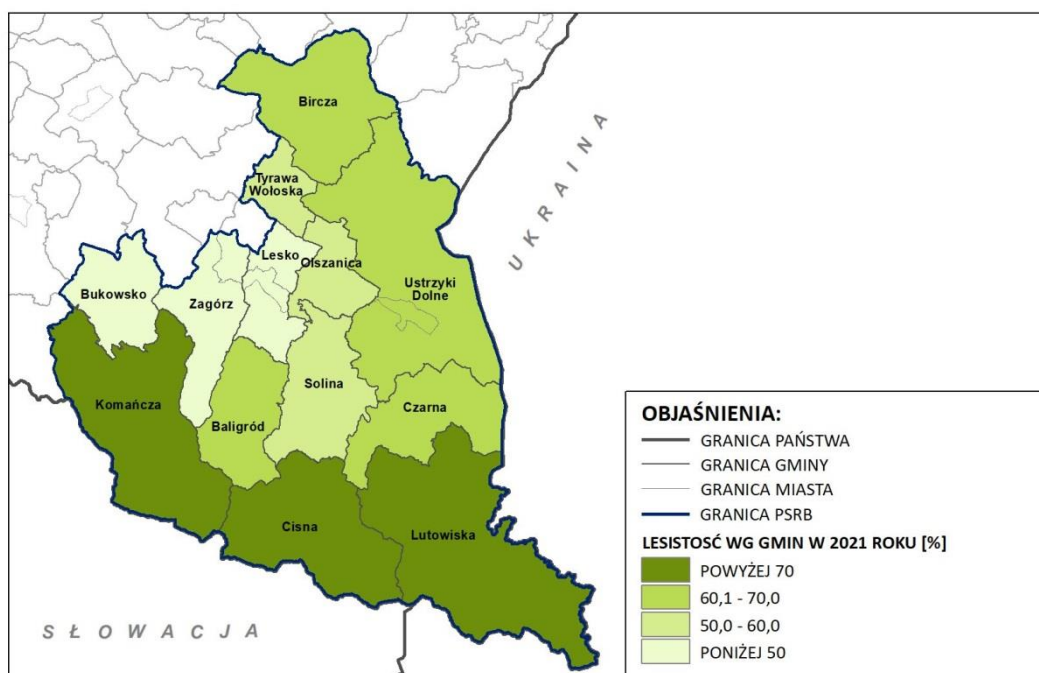
IV.1.1. Walory obszaru i jego zagospodarowanie

Walory przyrodnicze

Bieszczady stanowią grupę dwóch pasm górskich w łańcuchu Karpat i dzielą się na Bieszczady Zachodnie na terenie Polski i Ukrainy oraz Bieszczady Wschodnie na Ukrainie. Krajobraz Bieszczadów tworzą głównie pasma wzgórz i gór ciągnące się z północnego zachodu na południowy wschód. Najwyższymi szczytami są: Tarnica (1 346 m n.p.m.), Krzemień (1 335 m n.p.m.), Halicz (1 333 m. n.p.m.) i Bukowe Berdo (1 311 m n.p.m.).

Analizowany obszar wyróżnia się bardzo zróżnicowaną, bogatą szatą roślinną oraz wysoką lesistością. Średnia lesistość analizowanego obszaru wynosi 66,38% i jest znacznie wyższa od średniej dla województwa, która stanowi 38,26%. Jednocześnie w przypadku gmin Cisna i Lutowiska średnia lesistość przekracza 80% ich powierzchni (rys. 4).

Rysunek 4. Lesistość na obszarze PSRB

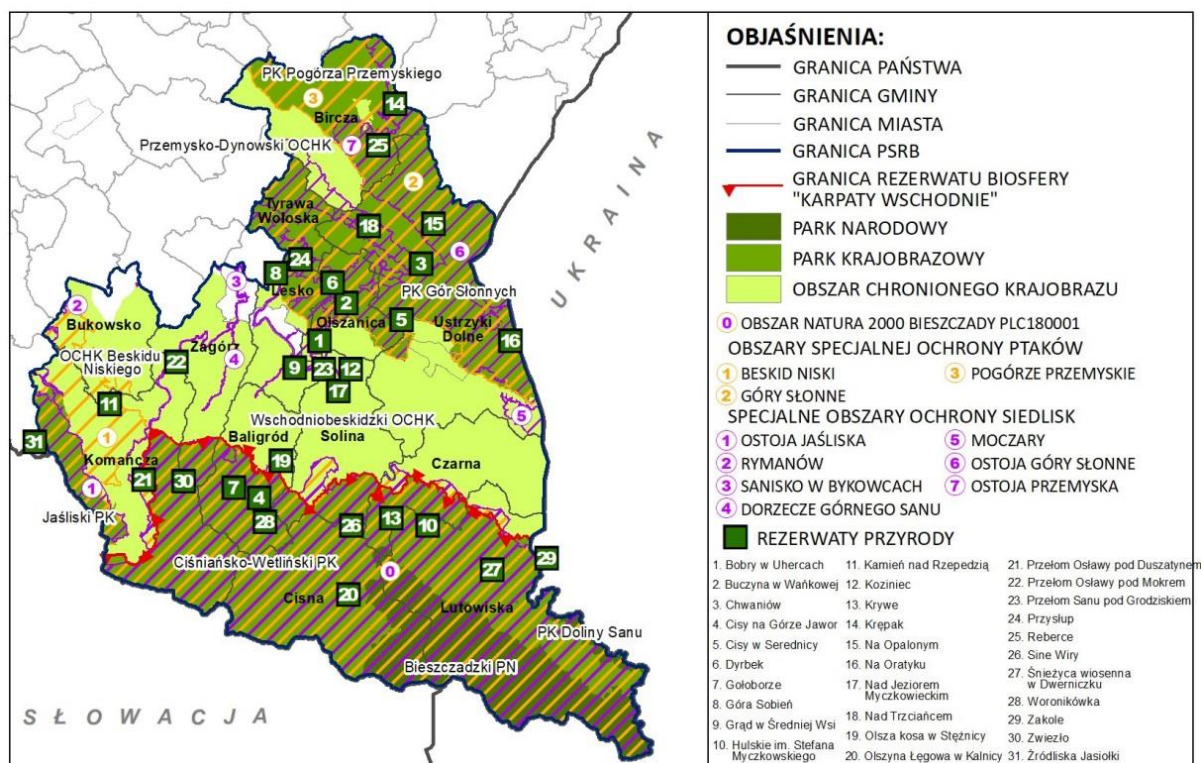
Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie BDL GUS (2021 r.).

Ogromnym atutem obszaru gmin należących do PSRB jest bardzo dobry stan środowiska naturalnego. Znaczną część obszaru objęto różnymi formami ochrony przyrody¹² (rys. 5). Znajduje się tu: Bieszczadzki Park Narodowy, 31 rezerwatów przyrody, 5 parków krajobrazowych, 3 obszary chronionego krajobrazu, 11 Obszarów Natura 2000, tereny Bieszczadzkiego Parku Narodowego oraz Parku Krajobrazowego Doliny Sanu i Ciśniańsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego, które weszły w skład Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie” (MRB). Jest to pierwszy rezerwat Biosfery UNESCO leżący na terytorium trzech krajów (Polski, Słowacji i Ukrainy). W 2021 r. na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO zostały wpisane *Pradawne i pierwotne lasy bukowe w Karpatach i innych regionach Europy*, obejmujące fragment lasów bukowych w Bieszczadzkim Parku Narodowym o powierzchni około 3 300 ha objętych ścisłą ochroną.

Całkowite pokrycie analizowanego obszaru różnymi formami ochrony przyrody wynosi 98,0% i należy do najwyższych w kraju. Duży stopień koncentracji form ochrony przyrody w granicach gmin należących do PSRB wymaga wypracowania kompromisowych rozwiązań pomiędzy swobodą zagospodarowywania i realizacją inwestycji, a potrzebą ochrony cennych gatunków, siedlisk i krajobrazów. Przy ustalaniu zagospodarowania obszaru należy uwzględnić m.in. zasady ochrony przyrody, krajobrazu kulturowego, wód, gleb i lasów określone we właściwych ustawach.

¹² Wyznaczone na podstawie *Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody* (t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 1336 z późn. zm.).

Rysunek 5. Powierzchniowe formy ochrony przyrody na obszarze PSRB

Źródło: Opracowanie własne UMWP wg danych Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska (2021 r.).

Walory kulturowe, zabytki

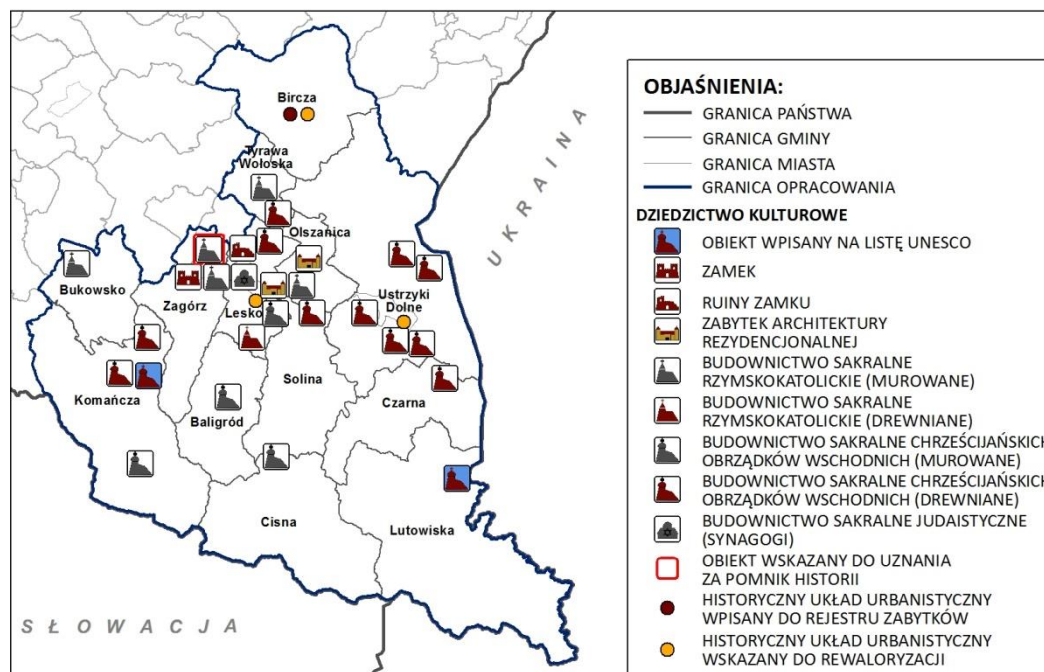
Obszar Bieszczad, niegdyś zamieszkiwany przez różne grupy etniczne (Bojkowie, Łemkowie, Pogórzanie i grupa Dolinian) charakteryzuje się wielokulturowością i tym samym posiada znaczne zasoby dziedzictwa kulturowego. Wśród cennych dóbr kultury materialnej dominują zabytki architektury sakralnej, zarówno rzymsko-katolickiej, jak również obrządków wschodnich; cerkwie w stylu łemkowskim i bojkowskim; zabytki architektury rezydencjonalnej z zachowanymi pierwotnymi cechami architektury obronnej; zespoły pałacowo-parkowe oraz dwory. Występujące tu drewniane kościoły i cerkwie znalazły się na podkarpackim Szlaku Architektury Drewnianej¹³. Do najważniejszych materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego zalicza się m.in. wpisane w 2013 roku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO drewniane cerkwie: w Smolniku (w stylu bojkowskim) i Turzańsku (w stylu łemkowskim); ruiny: Zamku w Sobieniu, Zamku Kmitów w Lesku, Pałacu Juścińskich w Olszanicy, zespołu klasztornego Karmelitów Bosych w Zagórzcu (XVIII w.). W Lesku zachowała się również XVII-wieczna synagoga oraz Kirkut, który jest jedną z najcenniejszych nekropolii żydowskich w Polsce.

Do innych wartościowych zabytków znajdujących się na analizowanym obszarze zaliczyć należy przede wszystkim: zabytkową kolejkę wąskotorową, tzw. Bieszczadzką Kolejkę Leśną, Zespół obiektów Przemyskiego Rejonu Umocnionego

¹³ Szlak Architektury Drewnianej w Podkarpackiem liczy ponad 130 unikatowych obiektów. Wśród jego atrakcji znajdują się kościoły, cerkwie, skanseny, zespoły zabudowy małomiasteczkowej, dworki i pałace.

tzw. „Linii Mołotowa” oraz sąsiadujących z nimi niemieckich umocnień granicznych tzw. Pozycji Granicznej „Galicja”, infrastrukturę związaną z wydobyciem ropy naftowej, zagórski mini – skansen kolejowy z odrestaurowaną lokomotywą parową.

Rysunek 6. Najcenniejsze zabytki na obszarze PSRB

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie Rejestru zabytków.

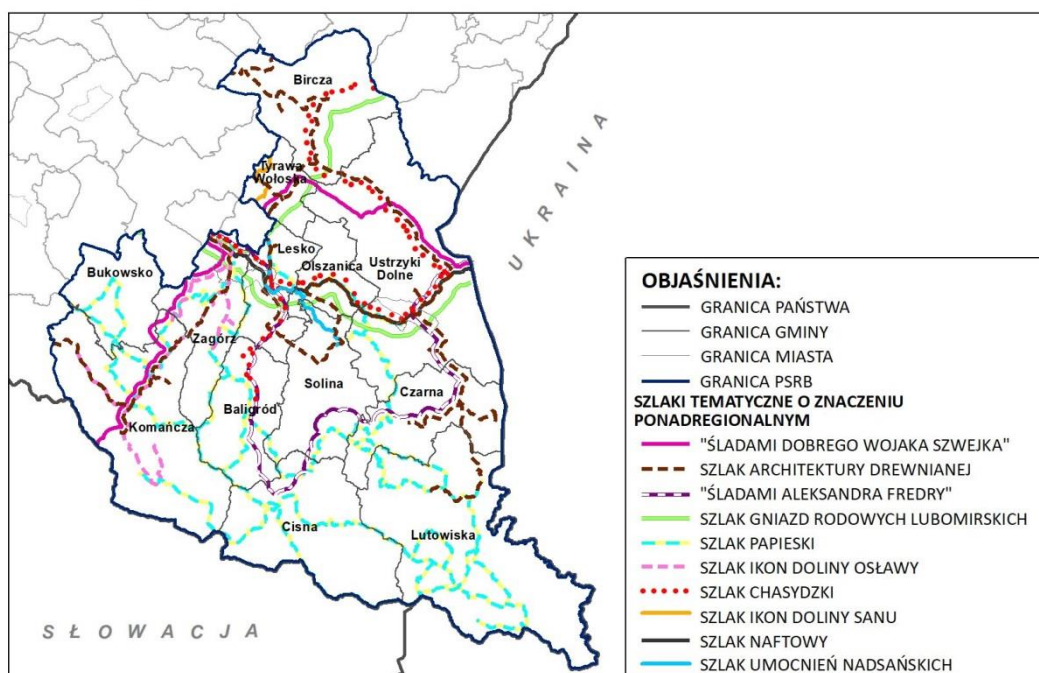
Z danych statystycznych dostępnych w GUS od 2012 r. wynika, że na obszarze PSRB w latach 2012-2021 liczba instytucji kultury spadła z 26 do 19 (-27%). Jednak liczba organizowanych imprez kulturalnych przez te instytucje w ciągu tych lat wzrosła z 451 do 515 (+14,2%).

Na terenie obszaru Bieszczad działają obecnie 4 muzea: Gminne Muzeum Kultury Duchowej i Materialnej Bojków w Myczkowie, Muzeum Przyrodnicze Bieszczadzkiego Parku Narodowego w Ustrzykach Dolnych, Muzeum Młynarstwa i Wsi w Ustrzykach Dolnych, Muzeum Historii Bieszczad w Czarnej Górze (co stanowi 6,7% w skali województwa). Bieszczadzkie muzea odwiedziło w 2021 r. łącznie 17 761 osób (co w skali województwa podkarpackiego stanowiło 2,5%).

Instytucja kultury (taka jak kino) w 2021 r. funkcjonowała tylko jedna, tj. w Ustrzykach Dolnych - kino „Sokół”, a liczba widzów w 2021 r. wyniosła 3 015.

Poznanie dziedzictwa kulturowego obszaru również umożliwiają wyznaczone liczne szlaki kulturowe (rys. 7).

Rysunek 7. Szlaki kulturowe na obszarze PSRB

Źródło: Opracowanie własne UMWP m.in. na podstawie *Studium rozwoju turystyki i rekreacji w województwie podkarpackim*, Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego (PBPP), Rzeszów 2018.

Infrastruktura turystyczna i baza noclegowa

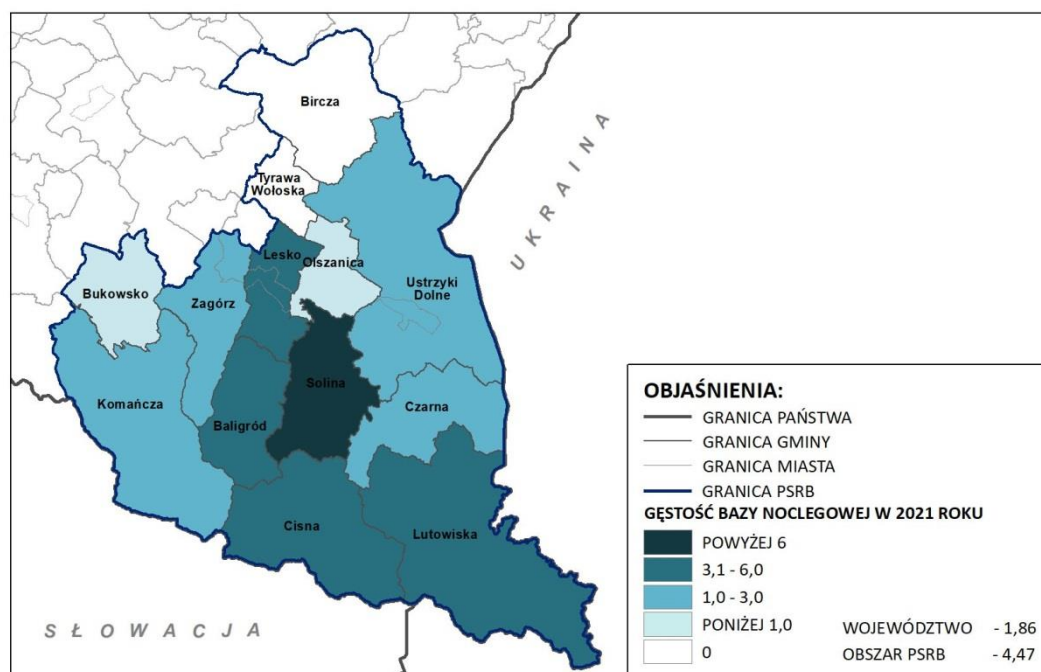
Z danych GUS BDL wynika, że w 2021 r. na obszarze Bieszczad funkcjonowało 41,76% całej bazy noclegowej województwa podkarpackiego. Rozkład bazy w poszczególnych gminach na obszarze Bieszczad jest nierównomierny – najwięcej, miejsc noclegowych oferuje gmina Solina (rys. 8). Gmina ta oferowała w 2021 r. prawie tyle miejsc noclegowych (50,6%) ile razem wszystkie pozostałe gminy obszaru Bieszczad. Wynika to m.in. z faktu, że w gm. Solina znajdują się dwa jeziora: Solińskie i Myczkowieckie wraz z zaporami wodnymi. Ponadto w gminie Solina turyści mogą podziwiać Bieszczady i Jezioro Solińskie z wysokości kolei gondolowej oraz z wieży widokowej (55 metrów wysokości).

Analizując zmiany w bazie noclegowej w latach 2010-2021 stwierdzono wzrost liczby obiektów we wszystkich gminach *Programu*. W tych latach liczba obiektów noclegowych wzrosła o 224,1%¹⁴ i była to większa dynamika niż w woj. podkarpackim, gdzie przyrost wynosił 158,6%. Porównując intensywność przyrostu ilości miejsc noclegowych w okresie 2010-2021 także widać większy przyrost na obszarze Bieszczad (+40,2%) niż w woj. podkarpackim (+31,9%). Z analizy kategoryzacji grupy turystycznych obiektów noclegowych wynika, że na terenie obszaru objętego *Programem* najwięcej jest kwater agroturystycznych i pokoi gościnnych. Wśród hoteli najliczniej występują te w średnim standardzie 3-

¹⁴ Zanotowany trend wzrostowy, pomimo panującej od 2020 r. pandemii COVID-19.

gwiazdkowe, a tylko jeden hotel 4-gwiazdkowy zlokalizowany jest w gm. Ustrzyki Dolne (Hotel Arłamów).

Rysunek 8. Wskaźnik gęstości bazy noclegowej na obszarze *PSRB*

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie GUS BDL.

Długość szlaków pieszych (również poza zarządem Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (PTTK)) na obszarze Bieszczad wynosi 801,4 km. Jednak w terenie są odcinki tras, którymi będą dwa szlaki jednocześnie (rys. 9). Najważniejszy ze szlaków pieszych to odcinek Głównego Szlaku Beskidzkiego (GSB) Wołosate – Ustroń.

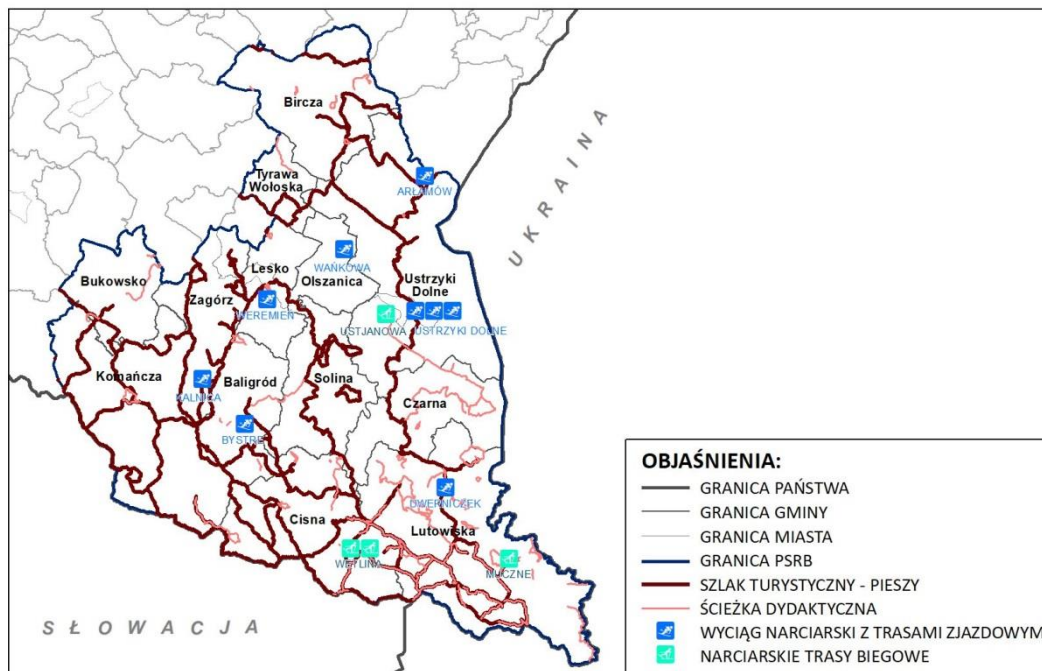
Ponadto na obszarze *PSRB* wyznaczono 62 ścieżki dydaktyczne o łącznej długości 369,8 km, które stanowiły 51% wszystkich ścieżek w województwie¹⁵.

W okresie zimowym obszar Bieszczad dysponuje infrastrukturą umożliwiającą aktywne uprawianie narciarstwa zjazdowego, snowboardu, narciarstwa biegowego oraz skiturowego. Największymi stacjami narciarskimi, które dysponują kolejami krzeselkowymi, wyciągami orczykowymi lub talerzykowymi, ruchomymi chodnikami, wieloma trasami zjazdowymi oraz kompletnymi systemami do naśnieżania i utrzymywania tras zjazdowych, a także niezbędną infrastrukturą towarzyszącą są: Gromadzyń i Laworta - funkcjonujące w gminie Ustrzyki Dolne oraz BIESZCZAD.ski Wańkowa - funkcjonująca w gminie Olszanica. Nieco mniejszymi ośrodkami narciarskimi są: ARŁAMÓW, BYSTRE SKI koło Baligrodu, KALNICA SKI koło Cisnej, LESKO SUMMER & SKI w Weremieniu oraz Rusinowa Polana w Dwerniczku.

¹⁵ Studium rozwoju turystyki i rekreacji w województwie podkarpackim, PBPP w Rzeszowie, Rzeszów 2018.

Narciarstwo biegowe można uprawiać na trasach o łącznej długości ok. 48,1 km¹⁶. Na terenie Bieszczad, w Zagórzu zlokalizowany jest również kompleks skoczni narciarskich. Są to obiekty z nawierzchnią całoroczną (igelitową).

Rysunek 9. Turystyka piesza i narciarska na obszarze PSRB

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

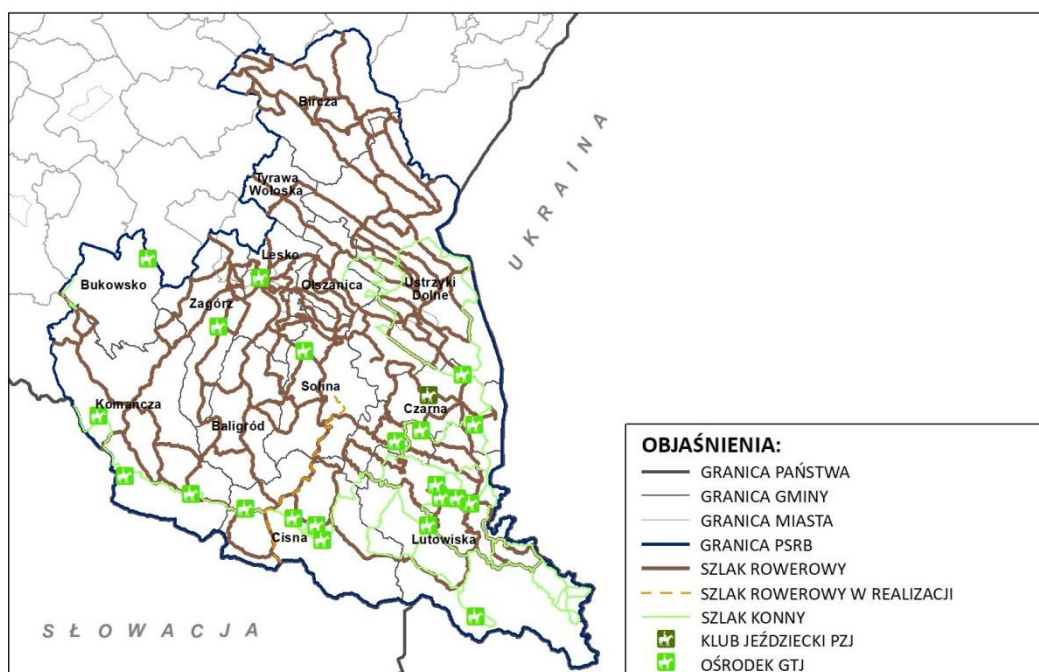
Obszar Bieszczad posiada dobre warunki do uprawiania turystyki rowerowej. Turyści na rowerach mogą poruszać się na wyznaczonych trasach rowerowych, o różnej długości i trudności, po istniejących drogach lub specjalnie przygotowanych i oznakowanych trasach i punktach do odpoczynku. Szlaki rowerowe łączą ciekawe miejsca pod względem przyrodniczym, kulturowym, widokowym, zdrowotnym, religijnym, itd. W związku z tym powstały tematyczne szlaki rowerowe. Na terenie obszaru Bieszczad wyznaczony jest m.in. szlak rowerowy międzynarodowy R61 „Greenway Karpaty Wschodnie”, który łączy przygraniczne tereny Polski, Słowacji i Ukrainy, biegnąc pomiędzy przejściami granicznymi do tych państw. Do szlaku dochodzą lokalne krótsze trasy tematyczne oraz szlaki górskie „Extreme Bieszczady”. W Uhercach Mineralnych funkcjonuje największa wypożyczalnia drezyn rowerowych w Europie. Bieszczadzkie Drezyny Rowerowe poruszają się po torach linii kolejowej nr 108 i łącząc w sobie elementy turystyki rowerowej oraz kolejowej od lat cieszą się ogromną popularnością wśród turystów.

Dobrze rozwinięta jest sieć szlaków rowerowych we wschodniej części obszaru Bieszczad, a najslabiej na południu, lecz związane jest to z trudniej dostępnymi terenami i dużymi deniwelacjami.

¹⁶www.muczne-biegowki.pl/trasy; www.bieszczadyinfo.pl/p/88,trasy-narciarstwa-biegowego-w-wetlinie; www.visitustrzyki.pl/trasy-narciarskie-na-zukowie; www.twojebieszczady.net/wola_michowa.php (data dostępu: 05.02.2021).

Na terenie Bieszczad wyznaczone są również szlaki konne (rys. 10) o łącznej długości 419 km, co stanowi aż 74,3% wszystkich szlaków konnych w województwie.

Rysunek 10. Turystyka rowerowa i konna na obszarze PSRB

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie *Studium rozwoju turystyki i rekreacji w województwie podkarpackim*, PBPP Rzeszów 2018.

Turystyka wodna, to kolejny rodzaj aktywności turystycznej, który cieszy się niesłabnącą popularnością. Może rozwijać się na obszarze Bieszczad dzięki lokalizacji w gm. Solina największego w Polsce sztucznego zbiornika wodnego Jeziora Solińskiego i Jeziora Myczkowieckiego. Zlokalizowana nad bieszczadzskimi jeziorami baza noclegowa hoteli i ośrodków wczasowych często posiada własną przystań ze sprzętem co umożliwi rozwój sportów wodnych czy żeglarstwa. Nad Jeziorem Solińskim są zlokalizowane kąpieliska i Miejsca Okazjonalnie Wykorzystywane do Kąpeli (MOWDK). Na analizowanym obszarze są 3 kąpieliska w Polańczyku: „Cypel”, „Patelnia” i „Góra Jawor”¹⁷. Nad Jeziorem Solińskim i Myczkowieckim rozwinięta jest również baza do uprawiania kajakarstwa, bardzo dobre warunki dla uprawiania tego sportu są na rzekach podkarpackich, które w zależności od nachylenia koryta posiadają różne stopnie trudności. Rzeki i jeziora obfitują w różne gatunki ryb (najczęściej spotykane tutaj to: pstrąg, szczupak, brzana i sandacz). Są one istotnym elementem dla rozwoju turystyki wędkarskiej, stanowiącej duży potencjał rozwojowy.

Bieszczady stały się synonimem dzikiej przyrody w Polsce. To również jedno z ostatnich miejsc w Europie, gdzie z uwagi na rozproszoną zabudowę występuje prawdziwie ciemne niebo, wolne od zanieczyszczeń sztucznym światłem naszej cywilizacji. Naturalne nocne niebo to element środowiska naturalnego wymagający

¹⁷ Serwis Kąpieliskowy - Główny Inspektorat Sanitarny <https://sk.gis.gov.pl/> (data dostępu: 05.02.2021).

ochrony. I po to by je chronić, w marcu 2013 r. powołano do istnienia Park Gwiezdnego Nieba „Bieszczady”, w którym poprzez pokazy astronomiczne pokazane jest znaczenie naturalnej ciemności.

Zgodnie z dostępną informacją¹⁸ na analizowanym obszarze istnieje 9 punktów informacji turystycznej, ale nie ma sieci punktów informacji turystycznej. Istnieją także ogólnodostępne strony internetowe, w których artykuły poświęcone zostały tematyce obszaru Bieszczad.

Możliwość zobaczenia dzikich zwierząt oferuje pokazowa zagroda żubrów w Muczmem w nadleśnictwie Stuposiany. Jest to istotna atrakcja turystyczna dla całych Bieszczad. W hodowli znajduje się tam kilkanaście żubrów, a zagroda ma na celu ochronę gatunku, reintrodukcję i edukację.

Infrastruktura komunikacyjna

Przez teren Bieszczad przebiegają dwie drogi krajowe klasy G (główne) o łącznej długości 77,8 km, tj.:

- nr 28 relacji: Zator – Wadowice – Rabka – Limanowa – Nowy Sącz – Gorlice – Jasło – Krosno – Sanok – Kuźmina – Bircza – Przemyśl – Medyka – granica państwa (Ukraina) – przez gminy: Tyrawa Wołoska i Bircza,
- nr 84 relacji: Sanok – Lesko – Ustrzyki Dolne – Krościenko – granica państwa (Ukraina-Stryj) – przez gminy: Ustrzyki Dolne, Olszanica, Lesko i Zagórz.

Nasycenie obszaru siecią dróg krajowych jest niskie. Przez obszar 7 gmin nie przebiega żadna droga krajowa.

System dróg krajowych uzupełniają odcinki 8 dróg wojewódzkich o łącznej długości ok. 318,7 km (nr: 889, 890, 892, 893, 894, 895, 896, 897). W perspektywie finansowej 2014-2020 SWP zrealizował inwestycje z zakresu modernizacji i rozbudowy dróg wojewódzkich nr 894 i 895 wraz z infrastrukturą uzupełniającą (chodniki, ścieżki, oświetlenie), nadal jednak konieczna jest dalsza realizacja tego rodzaju przedsięwzięć.

Pozostałą sieć dróg stanowią drogi powiatowe i gminne, których łączna długość wynosi 68,49 km na 100 km². W porównaniu do lat poprzednich nastąpił wzrost długości dróg powiatowych i gminnych o twardej nawierzchni, nadal jednak wskaźnik ten jest niemalże o połowę niższy od średniej dla województwa podkarpackiego (tab. 1).

¹⁸ <https://podkarpackie.travel/prot>

Tabela 1. Drogi gminne i powiatowe na obszarze *PSRB* o nawierzchni twardej i gruntowej w przeliczeniu na 100 km² w 2021 roku.

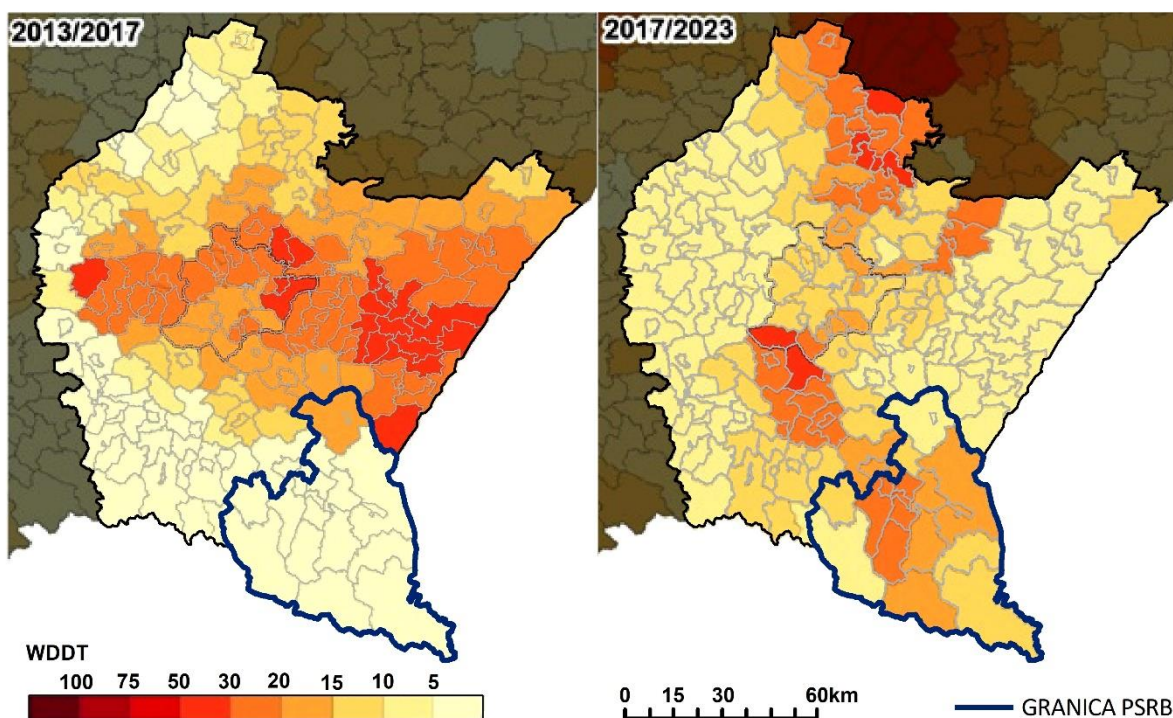
Nazwa obszaru jednostki samorządu terytorialnego/ SUMA z obszaru	Drogi gminne i powiatowe o nawierzchni twardej na 100 km ²	Drogi gminne i powiatowe o nawierzchni gruntowej na 100 (km) ²
Powiat bieszczadzki	21,7	50,9
Powiat leski	28,8	1,6
Powiat przemyski	69,3	29,6
Powiat sanocki	54,9	17,2
SUMA	43,67	24,82
województwo podkarpackie	84,5	22,1

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych z BDL GUS.

Analizując izochromy dostępu transportem samochodowym z Leska do większych ośrodków miejskich z województwa podkarpackiego najkrótszy, bo wynoszący nieznacznie ponad 1 godzinę zajmuje czas dojazdu do Krosna i Przemysła, do Rzeszowa to ok. 1,5 h zaś do Tarnobrzega ok. 3 h. Chcąc jednak dojechać do południowej części Bieszczad np. do Cisnej czy Ustrzyk Górnych, czas dojazdu znacznie się wydłuża np. w przypadku Przemysła do prawie 2 h jazdy samochodem osobowym, zaś z Rzeszowa 2,5 h¹⁹.

¹⁹ Na podstawie czasu dojazdu Google Maps.

Rysunek 11. Zmiany drogowej dostępności krajowej WDDT obszaru PSRB w wyniku inwestycji drogowych w latach 2013-2023.

Źródło: *Rozwój transportu w województwie podkarpackim w perspektywie do 2030*, IGiPZ, Rzeszów 2019.

Na poprawę drogowej dostępności komunikacyjnej duże znaczenie będzie mieć zakończenie budowy drogi ekspresowej S19, która połączy województwo podkarpackie z północno-wschodnią częścią Polski. Dla obszaru Bieszczad kluczowa będzie m.in. budowa odcinka pomiędzy Babicą, a Miejscem Piastowym, w którym połączona zostanie z drogą krajową nr 28.

Przez obszar Bieszczad prowadzą 2 niezelektryfikowane linie kolejowe: nr 107 - relacji Nowy Zagórz – Łupków, nr 108 - relacji Stróże – Krościenko.

Linia nr 107 łączy przez Bieszczady stację Nowy Zagórz ze stacją Łupków, na granicy polsko-słowackiej. Zgodnie z rocznym rozkładem jazdy pociągów, na tej linii w 2023 r. realizowane były weekendowe połączenia wakacyjne na Słowację relacji Rzeszów-Medzilaborce uruchomione przez UMWP. Przez Gminy Zagórz, Lesko, Olszanica i Ustrzyki Dolne prowadzi linia kolejowa nr 108, od 2013 r. odcinek Nowy Zagórz – Krościenko był wyłączony z eksploatacji, jednak linia została tymczasowo udrożniona i dzięki temu od marca 2023 r., w dni robocze, funkcjonowały regionalne połączenia relacji Sanok - Ustrzyki Dolne - Krościenko. Ponadto na linii nr 108 nadal funkcjonują Bieszczadzkie Drezyny Rowerowe. Dodatkowo w okresie wakacyjnym PKP IC uruchamia weekendowe połączenia relacji Kraków - Uherce Mineralne - Łupków. Przez teren gmin Komańcza i Cisna przebiega wąskotorowa Bieszczadzka Kolejka Leśna, która stanowi jedną z najpopularniejszych atrakcji turystycznych w Bieszczadach. Podobnie jak w przypadku zewnętrznej drogowej dostępności transportowej, obszar Bieszczad charakteryzuje się słabą dostępnością kolejową.

Na obszarze Bieszczad, w gminie Ustrzyki Dolne, funkcjonuje jedno drogowe przejście graniczne z Ukrainą w ciągu drogi krajowej nr 84 (Krościenko – Smolnica), a ciąg linii kolejowej nr 108 (Krościenko – Chyrów), należy dostosować do możliwości uruchomienia kolejowego przejścia granicznego wraz z odprawą pasażerów.

Zgodnie z Rejestrem Lotnisk Cywilnych (na dzień 4 grudnia 2020 r.), na obszarze Bieszczad znajduje się lądowisko śmigłowcowe sanitarne (Lesko-Szpital). Dużą rolę w rozwoju funkcji turystycznej w regionie bieszczadzkiem odgrywają także następujące lądowiska: dwa lądowiska samolotowe (Dolina Ruchlinu Horodek, Bezmiechowa), dwa lądowiska wielofunkcyjne (Dolina Ruchlinu Żernica, Arłamów), dysponujące zróżnicowaną infrastrukturą umożliwiającą aktywność m.in. szybowcową, paralotniową czy modelarską.

Sieć systemu komunikacji obszaru Bieszczad została przedstawiona na rys. 12.

Rysunek 12. Układ komunikacyjny na obszarze PSRB

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

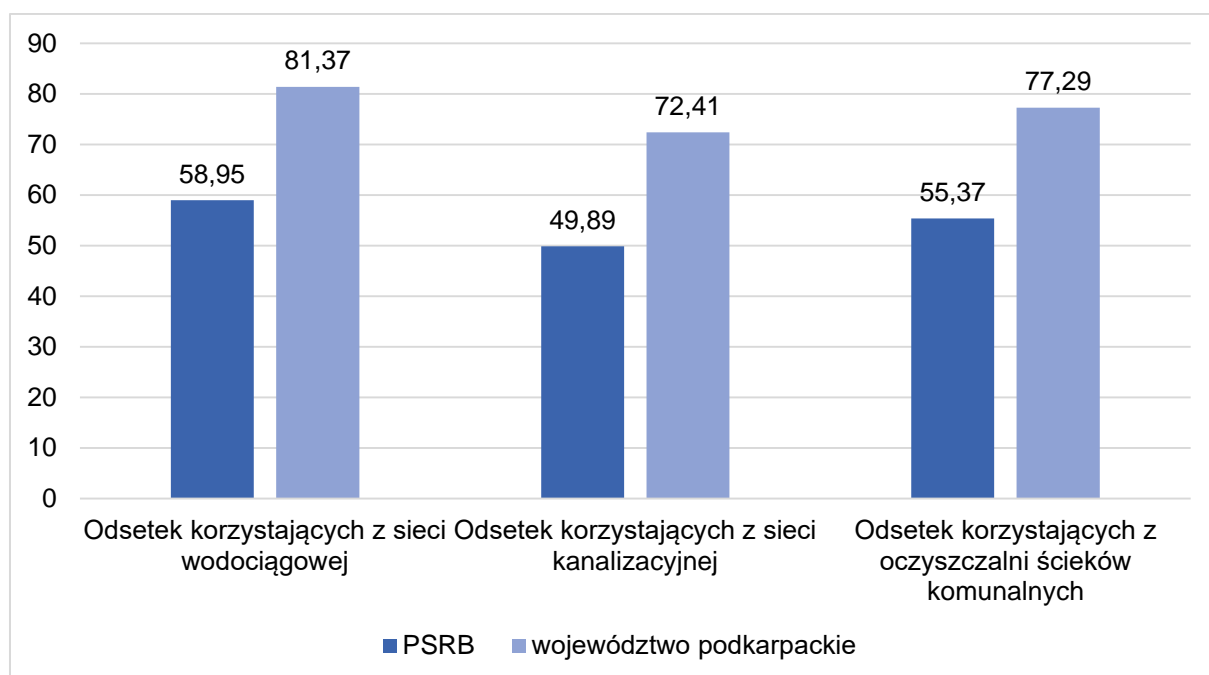
Infrastruktura techniczna

Z analizy dostępności do infrastruktury wodno – kanalizacyjnej na obszarze PSRB wynika, że jest ona dużo niższa niż dostępność w skali województwa, co wynika m.in. z ukształtowania terenu i rozproszonej zabudowy, które generują dość duże koszty realizacji inwestycji sieciowych. Wiele gospodarstw domowych korzysta z indywidualnych źródeł zaopatrzenia w wodę (studnie) i ze zbiorników bezodpływowych lub przydomowych oczyszczalni ścieków. Tak jak w skali całego województwa, także na obszarze Bieszczad widoczna jest niekorzystna proporcja

między dostępnością do sieci wodociągowej i kanalizacyjnej tj. przewaga dostępności do sieci wodociągowych.

Istotnym problemem w zakresie infrastruktury wodno-kanalizacyjnej na obszarze Bieszczad jest dostosowanie przepustowości sieci do wzmożonego napływu turystów m.in. w okresie letnim. Sezonowe obciążenie infrastruktury wodno-kanalizacyjnej związane z obsługą wzmożonego ruchu turystycznego może stanowić duże ograniczenie m.in. w rozbudowie bazy turystycznej na obszarze Bieszczad i rozwoju turystyki, a przede wszystkim ochrony zasobów przyrodniczych.

Wykres 1. Dostępność do sieci wodno-kanalizacyjnej obszaru *PSRB* oraz województwa podkarpackiego

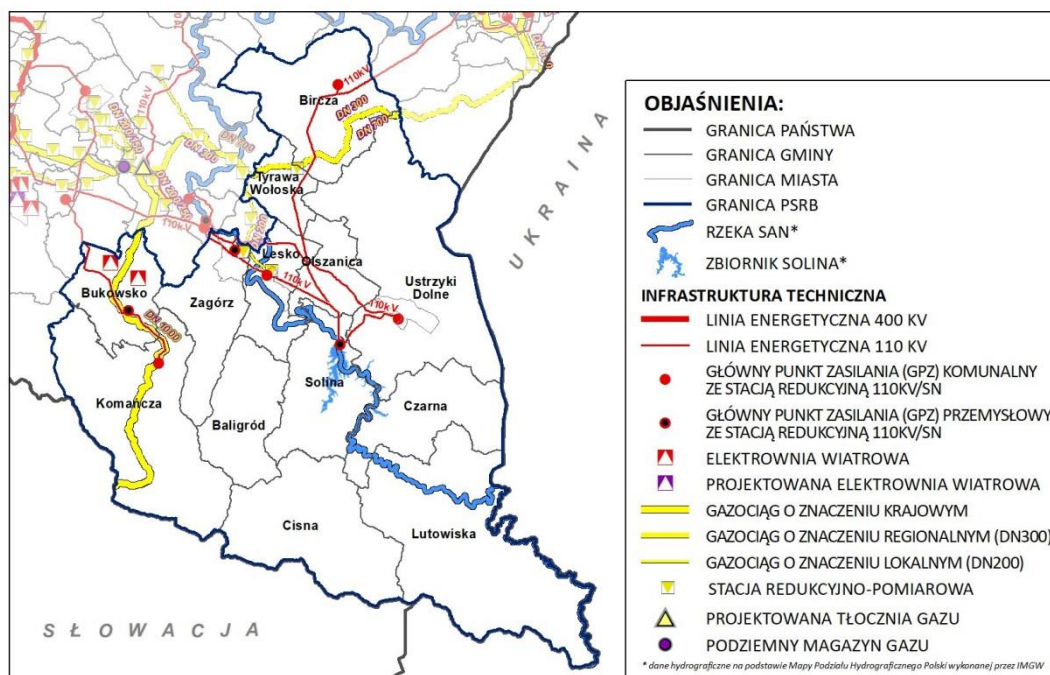
Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie GUS BDL.

Na terenie gmin *PSRB* funkcjonuje jedno składowisko odpadów zlokalizowane w miejscowości Średnie Wielkie, które posiada status IK w województwie podkarpackim. Dostępność mieszkańców gmin z obszaru Bieszczad do sieci gazowej i ciepłowniczej jest słaba, co wynika z uwarunkowań środowiskowych, ukształtowania terenu, i rozproszonej zabudowy, które generują duże koszty realizacji inwestycji sieciowych.

Jedynie przez północną część Bieszczad przebiega niezbędna infrastruktura techniczna w postaci linii elektroenergetycznych 110 KV oraz gazociągów wysokoprężnych DN 200, 300. W związku z tym udział mieszkańców korzystających z sieci gazowej i ciepłowniczej jest niewielki (w 2021 roku z sieci gazowej korzystało 26,3%, a 3,04% z sieci ciepłowniczej).

Dla zobrazowania uzbrojenia obszaru Bieszczad, na rysunku nr 13 przedstawiono przebiegi istniejących sieci elektroenergetycznych wysokich napięć, istniejących i projektowanych gazociągów wysokoprężnych wraz infrastrukturą im towarzyszącą.

Rysunek 13. Infrastruktura techniczna na obszarze PSRB

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

Brak kompleksowo rozwiniętej sieci infrastruktury technicznej na obszarze Bieszczad powoduje, że na zdiagnozowanym obszarze wykorzystywane są indywidualne źródła ciepła na paliwo stałe, w tym głównie drewno, będące lokalnie dostępnym surowcem. Większość instalacji stanowią nieefektywne źródła ciepła i tzw. kopciuchy (piece, kotły opalane m.in. węglem), będące główną przyczyną zanieczyszczeń powietrza dwutlenkiem węgla oraz benzo(a)pirenem, który oddziałuje szkodliwie nie tylko na zdrowie ludzkie, ale także na roślinność, glebę i wodę.

Za nieefektywne instalacje grzewcze, a więc takie, które nie spełniają odpowiednich norm w zakresie emisji zanieczyszczeń do powietrza uznaje się instalacje grzewcze poniżej 5 klasy²⁰. Na terenie analizowanego obszaru poniżej 5 klasy zdiagnozowano 8 191 szt. instalacji grzewczych. Większa część, w łącznej ilości 7 872 szt. należy do osób fizycznych (tab. 2). Pozostałą część stanowią kotły w budynkach użyteczności publicznej oraz będące w zasobach mieszkaniowych należących do gminy, w łącznej ilości 319 szt. (tab. 3).

Tabela 2. Liczba nieefektywnych źródeł ciepła na obszarze PSRB, będących w zasobach osób fizycznych z podziałem na klasy norm jakości powietrza

Lp.	Gmina	Liczba kotłów poniżej 3 klasy*	Liczba kotłów klasy 3	Liczba kotłów klasy 4
1	Czarna	136	135	88
2	Lutowiska	178	52	67
3	Ustrzyki Dolne	928	414	317
4	Baligród	216	152	57

²⁰Ustalanej według normy PN-EN 303-5:2012.

Lp.	Gmina	Liczba kotłów poniżej 3 klasy*	Liczba kotłów klasy 3	Liczba kotłów klasy 4
5	Cisna	158	38	47
6	Lesko	829	320	224
7	Olszanica	468	234	96
8	Solina	612	215	120
9	Bircza	629	242	72
10	Bukowsko	425	301	104
11	Komańcza	323	83	46
12	Tyrawa Wołoska	221	92	9
13	Zagórz	1265	523	136
Obszar Programu		3688	2801	1383
RAZEM:		7872		

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych z Centralnej Ewidencji Emisyjności Budynków (CEEB), stan na 10.2023 r.

Tabela 3. Liczba nieefektywnych źródeł ciepła na obszarze *PSRB* w budynkach użyteczności publicznej oraz będących w zasobach mieszkaniowych należących do gmin

Lp.	Gmina	Kotły poniżej 5 klasy [szt.]
1	Czarna	29
2	Lutowiska	0
3	Ustrzyki Dolne	138
4	Baligród	27
5	Cisna	11
6	Lesko	52
7	Olszanica	11
8	Solina	3
9	Bircza	13
10	Bukowsko	16
11	Komańcza	17
12	Tyrawa Wołoska	2
13	Zagórz	0
Obszar Programu		319

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych z CEEB, stan na 10.2023 r.

Na terenie *PSRB* wzrasta liczba instalacji wykorzystujących odnawialne źródła energii (OZE). Wśród nich największą liczbę stanowiły mikroinstalacje (poniżej 50 kW mocy zainstalowania), których na koniec 2022 roku było 3 807 o łącznej zainstalowanej mocy 24,2 MW. Najwięcej tego typu instalacji znajdowało się na terenie gminy Ustrzyki Dolne (719 szt.) i Zagórz (636 szt.), a najmniej w gminie Lutowiska (95 sztuk). W większości mikroinstalacje OZE to instalacje fotowoltaiczne, które wykorzystują energię promieniowania słonecznego. Dogodne warunki do rozwoju instalacji fotowoltaicznych na terenie Bieszczad zdiagnozowano głównie

w zachodniej części gmin Komańcza i Bukowsko. Pozostała część obszaru określana jest jako rejon zmiennych warunków solarnych²¹.

Małych instalacji (z przedziału mocy 50kW -1 MW) na obszarze Bieszczad na koniec 2022 roku było 4 o łącznej mocy zainstalowania 20,19 MW. Wśród nich znajduje się jedna elektrownia wodna w Myczkowcach (gm. Solina) o mocy 0,2 MW, dwie instalacje fotowoltaiczne w Lesku i Olszanicy o łącznej mocy 1,98 MW i jedna instalacja wiatrowa w Olszanicy o mocy 18 MW.

Instalacje OZE o mocy zainstalowanej większej niż 1 MW podlegają koncesjonowaniu przez Urząd Regulacji Energetyki. Wśród nich na obszarze Bieszczad należy wymienić m.in. elektrownię wodną w Solinie (moc 198,66 MW). Solina jest jedną z największych elektrowni szczytowo-pompowych na dopływie naturalnym Sanu i zapory betonowej. Górny zbiornik elektrowni tworzy największe w Polsce sztuczne jezioro. Należy jednak zaznaczyć, że elektrownie wodne są mniej uzależnione od warunków atmosferycznych niż elektrownie wiatrowe czy fotowoltaiczne, dlatego są bardziej stabilne oraz w pewnym stopniu mogą pełnić rolę magazynów energii w czasie deficytu.

Druga koncesjonowana instalacja biomasowa znajduje się na terenie Ustrzyk Dolnych o mocy zainstalowania 1,4 MW.

Dostępność cyfrowa

Istotnym elementem infrastruktury mającym wpływ na dostępność jest infrastruktura teleinformatyczna. Ponadregionalna sieć szerokopasmowa na obszarze Bieszczad została wybudowana w ramach programu *Sieć Szerokopasmowa Polski Wschodniej*. Sieć szerokopasmowa umożliwi mieszkańcom, podmiotom publicznym i przedsiębiorcom korzystanie z usług teleinformatycznych i multimedialnych zasobów informacji i usług świadczonych elektronicznie, a także zapewni efektywną wymianę danych.

Przez obszar analizowanych gmin prowadzi ok. 3 429 km sieci szerokopasmowej. Udział budynków z dostępem do Internetu stacjonarnego w poszczególnych gminach jest zróżnicowany przestrzennie. Pomimo niskiego wskaźnika gęstości infrastruktury telekomunikacyjnej liniowej w obszarze Bieszczad, wskaźnik penetracji budynkowej w gminach: Zagórz, Lesko, Ustrzyki Dolne i Lutowiska jest stosunkowo wysoki (60-80%). Najniższe wartości ww. wskaźnika charakteryzują gminy: Cisna, Solina, Czarna i Tyrawa Wołoska (20-40%).

Zapotrzebowanie na zapewnienie szybkiej komunikacji spowodowało potrzebę rozwoju sieci teleinformatycznych spełniającą również parametry dużej przepustowości. Zapewnienie infrastruktury telekomunikacyjnej pomiędzy najbliższym lub najbardziej efektywnym punktem dystrybucji Internetu, a użytkownikiem końcowym stanowi wyzwanie na obszarze Bieszczad.

²¹ *Zielone Podkarpacie*, Samorząd Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie, Rzeszów 2023.

Równoległe do projektów infrastrukturalnych tworzone są kolejne e-usługi publiczne i gromadzone zasoby cyfrowe. W latach 2016-2020 gminy objęte poprzednią edycją *PSRB* udostępniły 52 e-usługi publiczne o stopniu dojrzałości na co najmniej 3²². Największą aktywnością w tym zakresie wykazały się gmina Solina i Lutowiska²³.

Jednocześnie wzrost dostępności usług administracji publicznej udostępnianych drogą on-line nastąpił w ramach realizowanego przez SWP projektu pn. *PSeAP-Podkarpacki System e-Administracji Publicznej (PSeAP)*. W 2020 r. suma usług publicznych udostępnionych w ramach PSeAP przez gminy objęte zakresem terytorialnym poprzedniej edycji *PSRB* wyniósł 297²⁴. Dostęp do infrastruktury mierzony penetracją budynkową zasięgu Internetu stacjonarnego charakteryzuje się dobrymi parametrami (średnio ponad 81%) na całym prawie obszarze województwa podkarpackiego (dane o zróżnicowaniach terytorialnych pochodzą z roku 2017) (rys. 14). Gorsza sytuacja występuje jedynie na krańcach południowych i wschodnich, w tym zwłaszcza w Bieszczadach (pojedyncze gminy) również w zakresie dostępu do Internetu o wysokiej przepustowości²⁵.

²² Poziomy dojrzałości e-usługi, zgodnie z przyjętą przez Komisję Europejską skalą dojrzałości e-usług:

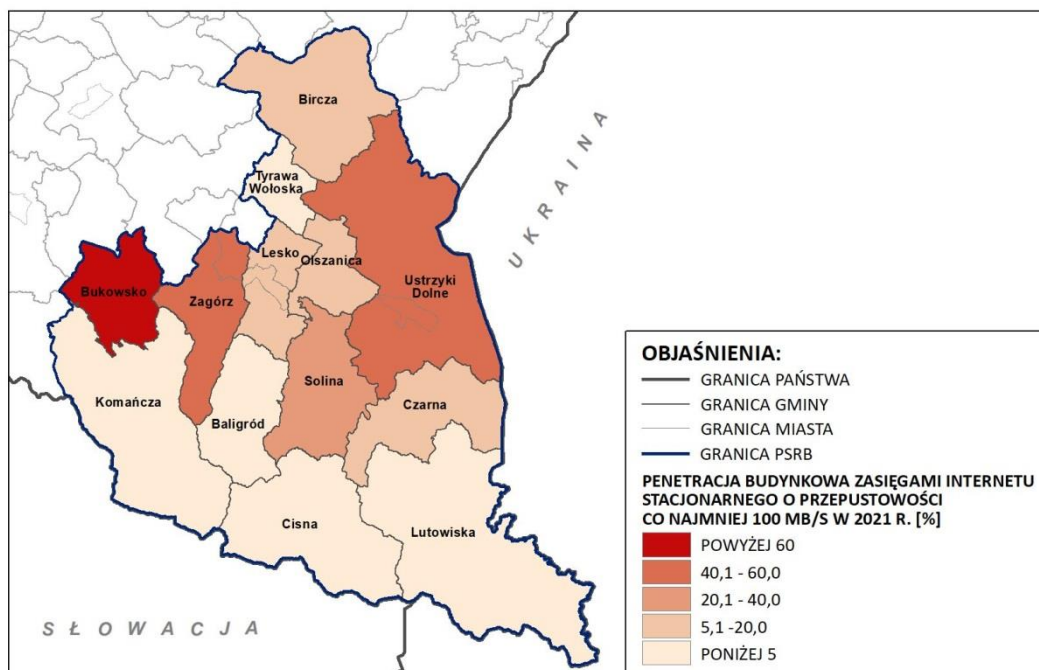
- 1) Instytucje administracji publicznej udostępniają obywatelom i przedsiębiorcom informacje publiczne na portalach internetowych bez możliwości zainicjowania i załatwienia usługi drogą elektroniczną.
- 2) Interesariusze mają możliwość zapoznania się z procedurą i pobrania formularza ze strony jednostki administracji publicznej bez możliwości zainicjowania i załatwienia usługi drogą elektroniczną.
- 3) Formularze są dostępne online i klient może dopełnić procedurę drogą elektroniczną poprzez wypełnienie i przesłanie dokumentów do jednostki administracji publicznej.
- 4) Klient może dokonać wszystkich czynności niezbędnych do załatwienia danej sprawy urzędowej drogą elektroniczną, tzn. możliwa jest pełna elektroniczna obsługa sprawy, uzyskanie odpowiedzi z urzędu tą samą drogą uwzględniające wydanie decyzji oraz dokonanie płatności za usługę online.
- 5) Zapewnienie załatwienia sprawy urzędowej drogą elektroniczną i jednocześnie wprowadzenie personalizacji obsługi, tzn. automatyczne dostarczenie konkretnych usług, spersonalizowanych dla użytkownika i przez niego nieinicjowanych.

²³ *Sprawozdanie roczne z realizacji Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad w 2020 r.*

²⁴ Jw.

²⁵ *Przegląd regionalny. Województwo podkarpackie 2021.*

Rysunek 14. Penetracja budynkowa zasięgami Internetu o przepustowości minimum 100 Mb/s w gminach PSRB na koniec 2017 r.

Źródło: Przegląd regionalny. Województwo podkarpackie 2021.

Interwencja kryzysowa

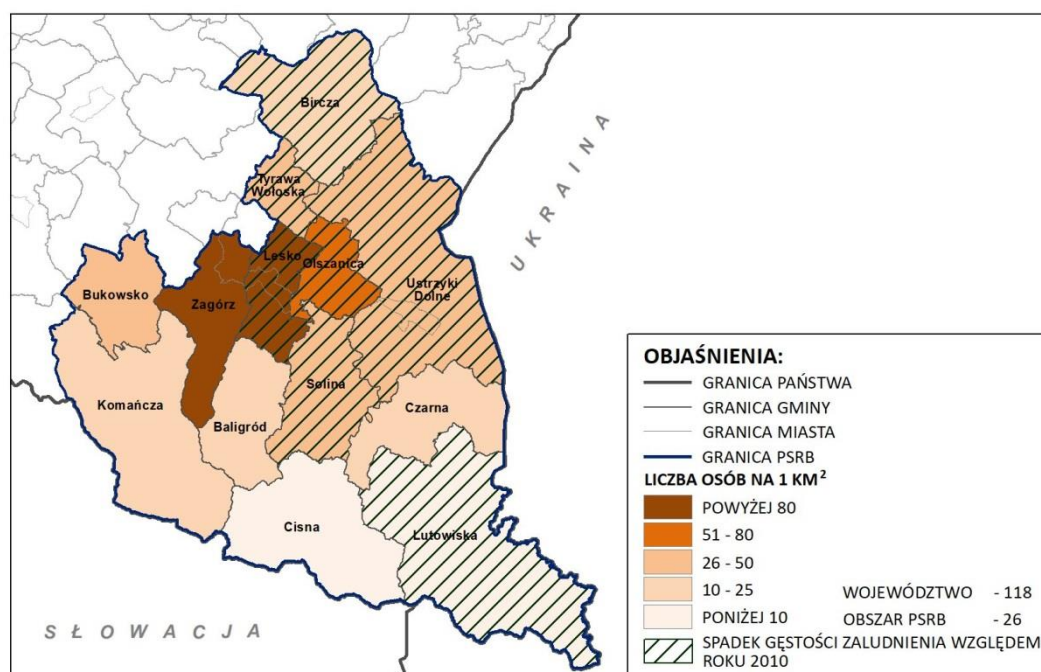
Zapewnienie bezpieczeństwa turystów odwiedzających Bieszczady jest wspierane przez organizacje prowadzące akcje ratownicze takie jak Górskie Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe (GOPR) i Wodne Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe (WOPR). Grupa Bieszczadzka GOPR posiada swoje Rejonowe Stacje Ratownictwa Górskiego w Sanoku, Cisnej i Ustrzykach Górnych, ponadto ratownicy GOPRu pełnią sezonowy dyżur także w Schronie Turystycznym Bieszczadzkiego Parku Narodowego „Chatka Puchatka” na Połoninie Wetlińskiej. Bezpieczeństwa na wodach m.in. zalewu Solińskiego strzeże Bieszczadzka grupa WOPR, posiadająca swoją centralną bazę w Polańczyku.

IV.1.2. Kapitał ludzki i społeczny

Demografia

Obszar Bieszczad pod koniec 2021 r. zamieszkiwało 78 537 mieszkańców, co stanowiło jedyne 3,7% ludności całego województwa podkarpackiego. Rozmieszczenie ludności na obszarze Bieszczad jest bardzo nierównomierne (rys.15), uzależnione od czynników przyrodniczych (ukształtowania terenu, lesistości) oraz od rozmieszczenia charakteru jednostek osadniczych. Najwyższą gęstością zaludnienia spośród gmin objętych PSRB odznaczała się gmina miejsko-wiejska Lesko, zaś najmniejsze zaludnienie posiadały, położone na krańcach południowo-wschodnich gminy wiejskie Lutowiska i Cisna. Średnia gęstość zaludnienia Bieszczad w 2021 r. wyniosła 26 osób/km² i była niższa od średniej dla województwa o 92 osoby na 1 km².

Rysunek 15. Gęstość zaludnienia na obszarze PSRB

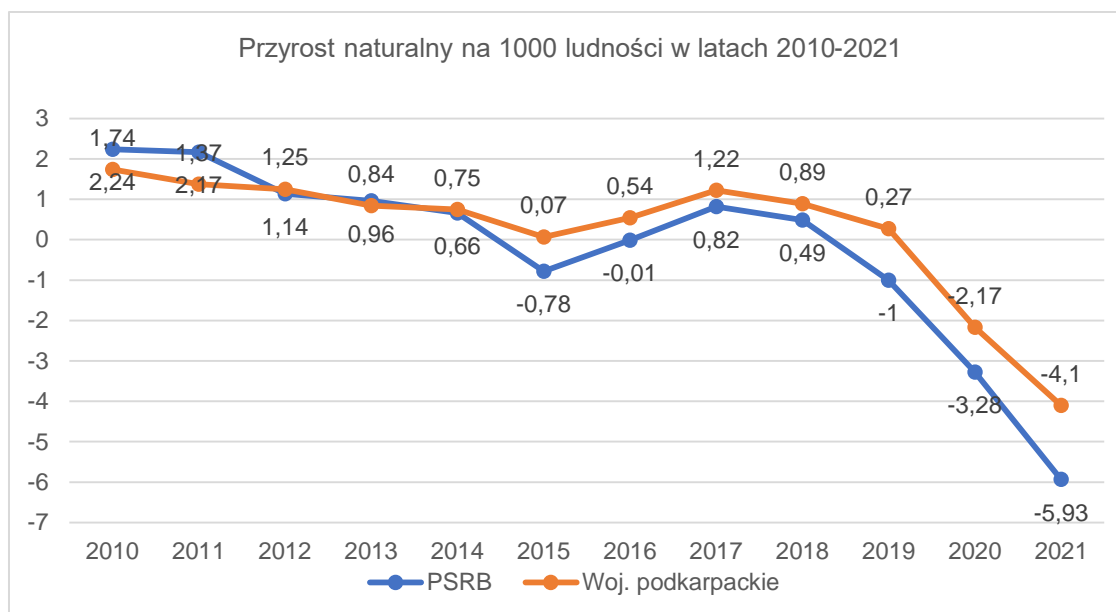
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Obszar Bieszczad charakteryzuje niekorzystne zjawisko postępującej depopulacji. W analizowanym okresie 2010-2021 r. odnotowano tam spadek liczby ludności o około 4% (3 178 mieszkańców) względem 2010 r., gdy na poziomie województwa podkarpackiego w analogicznym okresie wartość wskaźnika spadła o około 0,8% (17 254 mieszkańców).

Wartości wskaźnika przyrostu naturalnego w Bieszczadach na tle województwa podkarpackiego prezentują się również niekorzystnie. W skali województwa wskaźnik ten w latach 2010 - 2019 r. zachowywał wartości dodatnie, natomiast w kolejnych dwóch latach uzyskał wartości ujemne, osiągając w 2021 r. wartość - 4,1‰.

Na obszarze Bieszczad przyrost naturalny w 2016 r. osiągnął ujemną wartość (- 0,01‰) i pomimo jego wzrostu do wartości dodatnich w latach 2017-2018r. (odpowiednio 0,82‰ i 0,49‰), to w kolejnych latach odnotowano jego ponowny spadek, osiągając w 2021 r. wartość -5,93‰ (wykres 2).

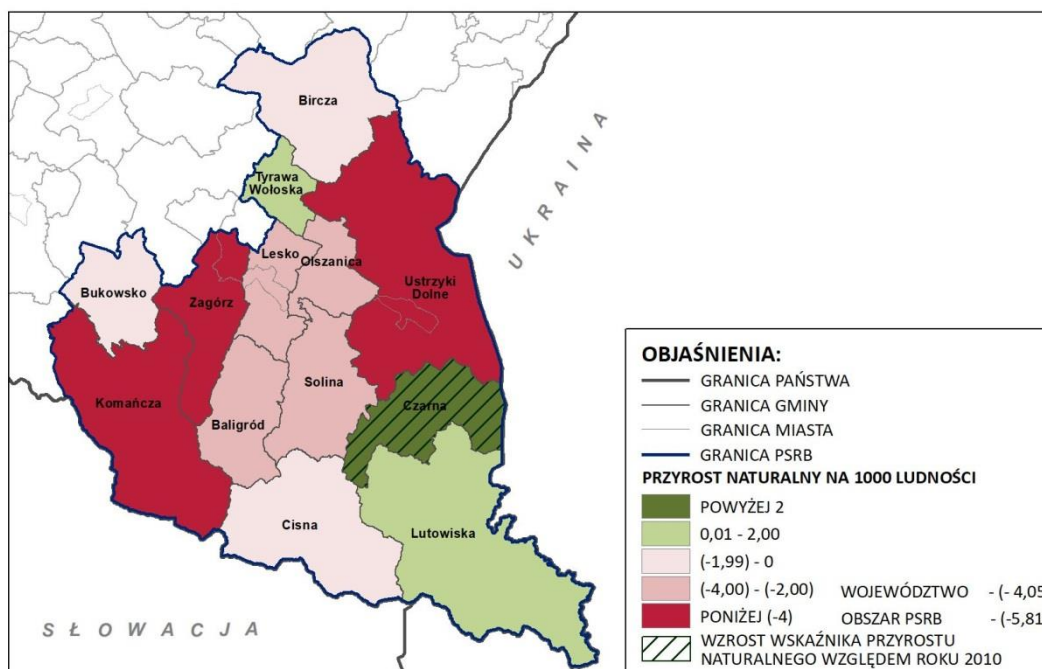
Wykres 2. Średnia przyrostu naturalnego na terenie PSRB i woj. podkarpackiego w latach 2010-2021r.

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

Wartości wskaźnika w poszczególnych gminach są zróżnicowane. Najgorszą sytuację odnotowano w gminie: Ustrzyki Dolne, Komańcza i Zagórz (z wartością wskaźnika poniżej -4‰). Z kolei w gminie: Tyrawa Wołoska, Lutowiska oraz Czarna nastąpił dodatni przyrost (osiągając wartość powyżej 2‰) (rys. 16).

Rysunek 16. Przyrost naturalny na 1000 ludności na obszarze PSRB

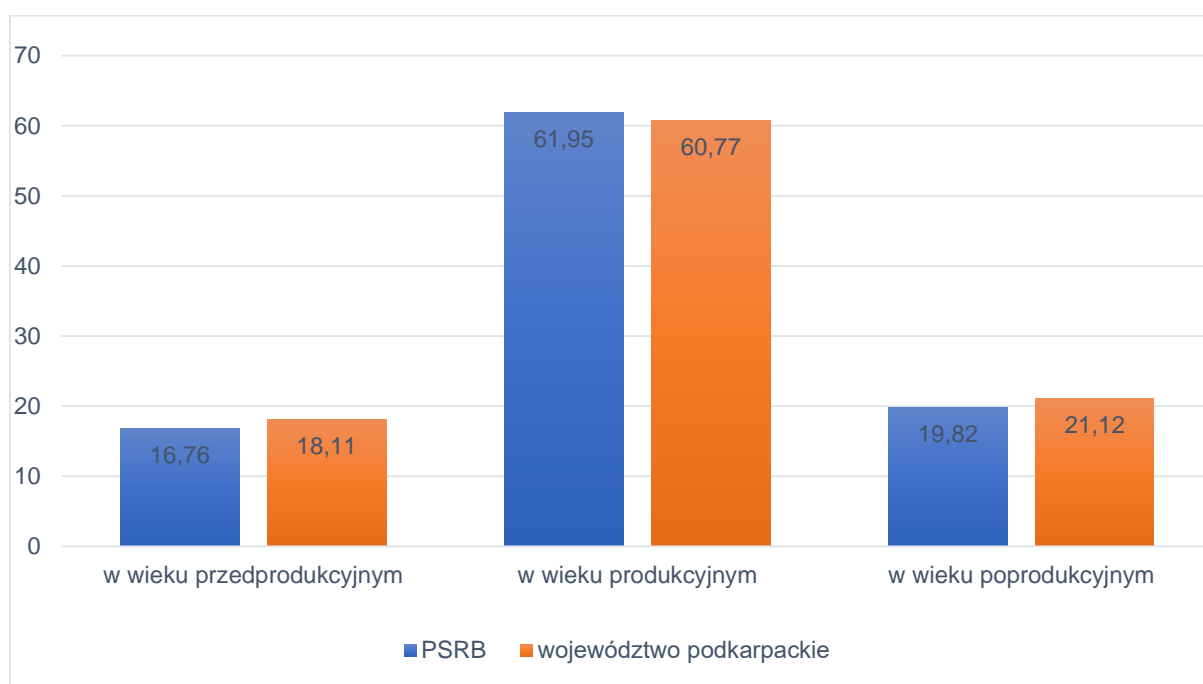
Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych BDL GUS.

Duży wpływ na sytuację demograficzną mają także migracje ludności. Saldo migracji stałej, na obszarze Bieszczad, jak i całego województwa podkarpackiego cechuje przewaga odpływu ludności nad jej napływem (zameldowaniami na pobyt stały), przy

czym na poziomie wojewódzkim ujemne wartości wskaźnika salda migracji w analizowanym okresie były znacznie niższe i mniej zróżnicowane. Wskaźnik salda migracji w przeliczeniu na 1000 mieszkańców w 2021 r. na obszarze *PSRB* wyniósł (-4,07‰) i był o 2,85 ‰ większy od jego wartości w 2010 r.

Konsekwencją niekorzystnych zjawisk demograficznych, jest postępujący proces starzenia się społeczeństwa Bieszczad, prowadzący do zaburzenia liczebności poszczególnych ekonomicznych grup wieku. Pomimo, iż w zestawieniu z województwem struktura wieku ludności Bieszczad przedstawia się korzystniej (wykres 3), to jednak w analizowanym okresie 2010-2021r. na obszarze Bieszczad nastąpił wyraźny wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym (z 14,9% do 19,82%). Z kolei ludność w grupie przedprodukcyjnej zmniejszyła swój udział (z 20,4% do 16,76%), a udział osób w wieku produkcyjnym w Bieszczadach zmniejszył się o 4,4%. Pod koniec 2021 r. w Bieszczadach na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 59 osób w wieku nieprodukcyjnym i wartość ta była o 5,6 osób mniejsza od wartości dla województwa. *Prognoza ludności gmin na lata 2017-2030* przewiduje, że pod koniec 2030 r. na obszarze Bieszczad pozostanie około 96,0% stanu ludności z 2016 r. i ubytek ten wyniesie ponad 3,2 tys. mieszkańców.

Wykres 3. Struktura wiekowa ludności wg ekonomicznych grup wieku na obszarze *PSRB*

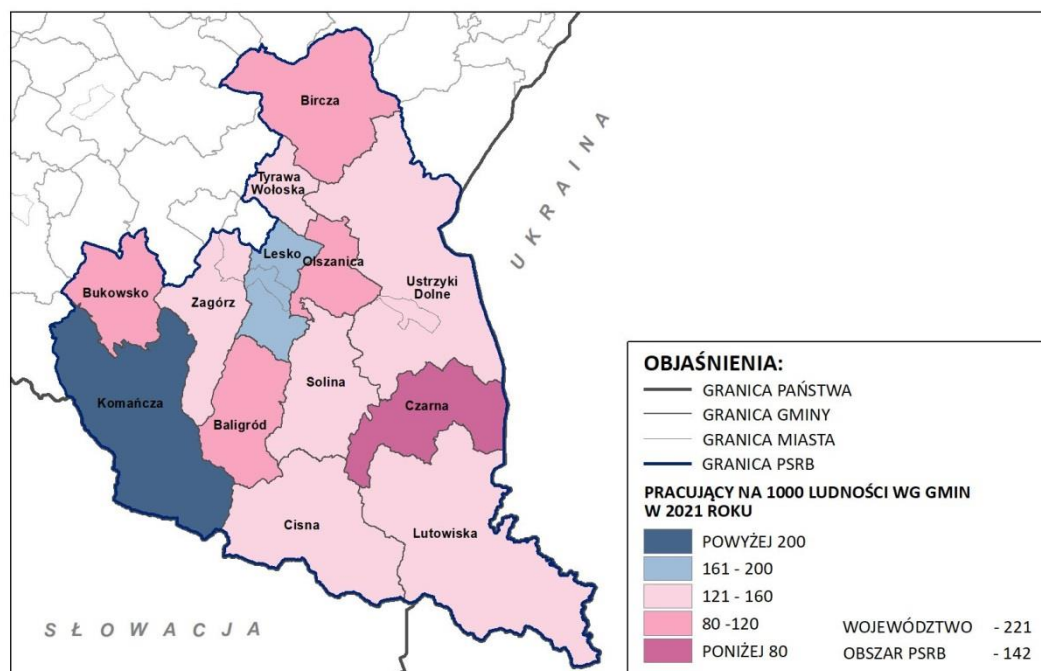
Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych BDL GUS.

Rynek pracy

Liczba pracujących na obszarze gmin należących do obszaru *PSRB* na koniec 2021 r. wyniosła 11 174 osoby i w porównaniu do roku 2010 r. zmniejszyła się o 324 osoby. Na przestrzeni dziesięciu lat odnotowano trzy znaczące spadki w 2012 r., w 2015 r. i w 2020 r. W 2021 r. udział pracujących na obszarze Bieszczad wyniósł 2,4% pracujących na terenie województwa podkarpackiego.

Na 1000 ludności zamieszkującej obszar gmin należących do *PSRB* w 2010 r. przypadło 141, a w 2021 r. 142 pracujących (w województwie podkarpackim odpowiednio – 196; 221) (rys. 17). Należy wziąć pod uwagę, że wartość tego wskaźnika uzależniona jest od liczby mieszkańców, która w województwie i w gminach obszaru podlegała wahaniom.

Rysunek 17. Pracujący na 1000 ludności na obszarze *PSRB*

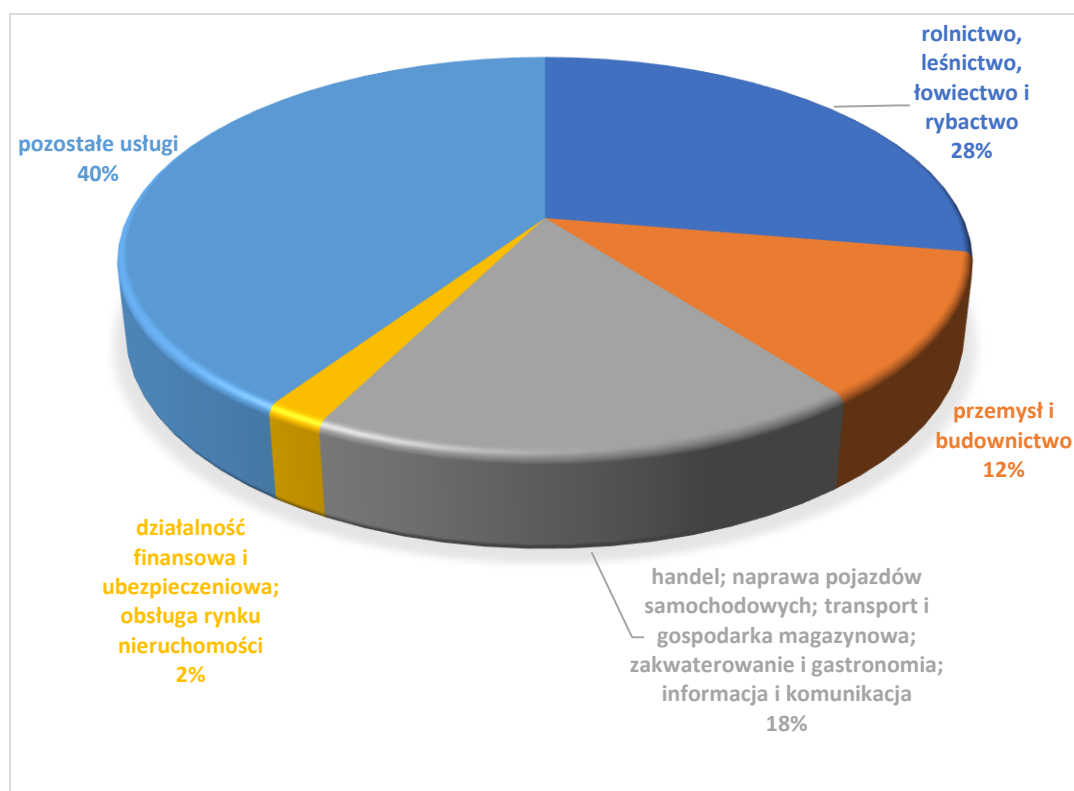

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych BDL GUS.

W 2019 r. ponad połowa wszystkich pracujących (52%) zatrudniona była w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (35,4% w województwie podkarpackim). Zatrudnieni w sektorze handlu oraz przemyśle i budownictwie w 2019 r. stanowili odpowiednio 11% i 8% wszystkich zatrudnionych w powiecie bieszczadzkim i leskim²⁶. W 2020 r. zanotowano znaczący spadek udziału zatrudnionych w sektorze rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa – do 29%, a w 2021 r. do 28% (w 2020 i 2021 r. w województwie podkarpackim wartość tego wskaźnika także spadła do 15%). Wartość, o którą spadło zatrudnienie w tym sektorze odpowiednio zasiła liczbę zatrudnionych w sektorze pozostałe usługi (z 28% w 2019 r. do 40% w 2021 r.), sektorze handlu (z 11% w 2019 r. do 18% w 2021 r.) oraz sektorze przemysłu i budownictwa (z 8% w 2019 r. do 12% w 2021 r.) (wykres 4).

²⁶ Dane, które dotyczą struktury osób pracujących w podziale na sektory dostępne są na poziomie powiatów. Przeanalizowano więc dane dla powiatu bieszczadzkiego i leskiego, które w całości wchodzą w skład *PSRB*.

Wykres 4. Struktura pracujących wg sektorów ekonomicznych w powiecie leskim i bieszczadzkim

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie BDL GUS.

Poziom bezrobocia w 2021 r. wyniósł 5,42%, tj. 4024 osoby bezrobotne. W analizowanych latach 2010-2021 r. znacznie spadła liczba osób bezrobotnych zarejestrowanych, zarówno w gminach obszaru *PSRB* (o 41%), jak i w województwie podkarpackim (o 47%). Analizując wskaźnik przedstawiający udział osób bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym w 2021 r., sytuacja na obszarze gmin objętych *Programem* wypada nieco gorzej niż w województwie podkarpackim (odpowiednio 8,3% i 6%). Wysoki poziom bezrobocia i jego struktura prowadzą do zagrożenia ludności ubóstwem i wykluczeniem społecznym, które na obszarze gmin obszaru Bieszczad należy do najwyższych w województwie podkarpackim. Wpływają również na zwiększający się odpływ migracyjny.

Oświata i wychowanie

W 2021 r. żłobki w Zagórzcu, Ustrzykach Dolnych i Lesku dysponowały w sumie 156 miejscami na 1 857 dzieci w wieku do lat 3. Wskaźnik ilości miejsc w żłobkach i klubach dziecięcych na 1000 dzieci w wieku do lat 3 na obszarze Bieszczad w 2021 r. wynosił 504, a w województwie 161.

Na obszarze *PSRB* według danych GUS z 2021 r. opieka przedszkolna w większości gmin wiejskich ograniczona jest do oddziałów przedszkolnych działających w ramach szkół podstawowych. Ogółem na tym terenie w 2021 r. funkcjonowało 63 placówek

wychowania przedszkolnego²⁷, w których opieką objęto 2 546 dzieci w wieku 3-6 lat, stanowiących 85,31% wszystkich dzieci w tym wieku i był znacznie niższy w porównaniu do średniej dla województwa, wynoszącej 92,66%.

Na obszarze Bieszczad w roku 2021 funkcjonowało 50 szkół, w tym 2 specjalne (w Ustrzykach Dolnych i Lesku). Uczęszczało do nich razem 5 700 uczniów (do szkół specjalnych 40). Na obszarze *PSRB* wskaźnik skolaryzacji netto (odsetek osób uczących się w szkole podstawowej w liczbie osób w tej grupie wiekowej) wynosił 86,1% i również był niższy w porównaniu ze średnią dla województwa podkarpackiego, wynoszącą w 2021 r. 91,7%.

Wg danych GUS na obszarze *PSRB* w roku szkolnym 2021/2022 funkcjonowało łącznie 12 szkół ponadpodstawowych i policealnych. W strukturze uczniów szkół ponadgimnazjalnych i policealnych na tym obszarze (łącznie ze szkołami specjalnymi i szkołami dla dorosłych) największą grupę stanowili uczniowie techników 655 osób (46,2% uczniów szkół ponadpodstawowych, ponadgimnazjalnych i policealnych), a uczniowie liceów ogólnokształcących to 521 osób (36,7% uczniów szkół ponadpodstawowych, ponadgimnazjalnych i policealnych).

Kierunki kształcenia ponadpodstawowego w szkołach na obszarze *PSRB*, dają oczekiwane na tym terenie uprawnienia zawodowe tj.: technik leśnik, pracownicy branży hotelarskiej i gastronomicznej, informatycy, ekonomiści oraz monterzy instalacji i tym samym dostarczają w stopniu zadawalającym specjalistów tych branż na tym terenie²⁸.

Na obszarze *Programu* nie ma placówek szkolnictwa wyższego. Najbliższe uczelnie z terenu województwa podkarpackiego znajdują się w Sanoku (Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka) i Przemyślu (Państwowa Akademia Nauk Stosowanych²⁹, Wyższa Szkoła Gospodarcza, Wyższa Szkoła Informatyki i Zdrowia).

Poziom nauczania w szkołach podstawowych z gmin *PSRB* obrazują wyniki egzaminu dla ósmoklasisty. W 2021 r. uczniowie uzyskali następujące średnie wyniki maksymalnej liczby punktów: język polski - 55%, matematyka – 41%, język angielski – 54%. W porównaniu do średnich wartości dla województwa (wynoszących odpowiednio 62%, 49%, 65% maksymalnej punktacji), wyniki egzaminów uczniów wypadły nieco gorzej.

Maturzyści z obszaru Bieszczad, zdający maturę z obowiązkowych przedmiotów³⁰ w 2021 roku, uzyskali następujące wyniki maksymalnej liczby punktów: język polski 53%, matematyka 57%, język angielski 74%. W porównaniu do średniej dla województwa podkarpackiego (wynoszącej odpowiednio 53%, 58%, 74%) uczniowie

²⁷ Razem: przedszkola, oddziały przedszkolne przy szkołach podstawowych, zespoły wychowania przedszkolnego i punkty przedszkolne.

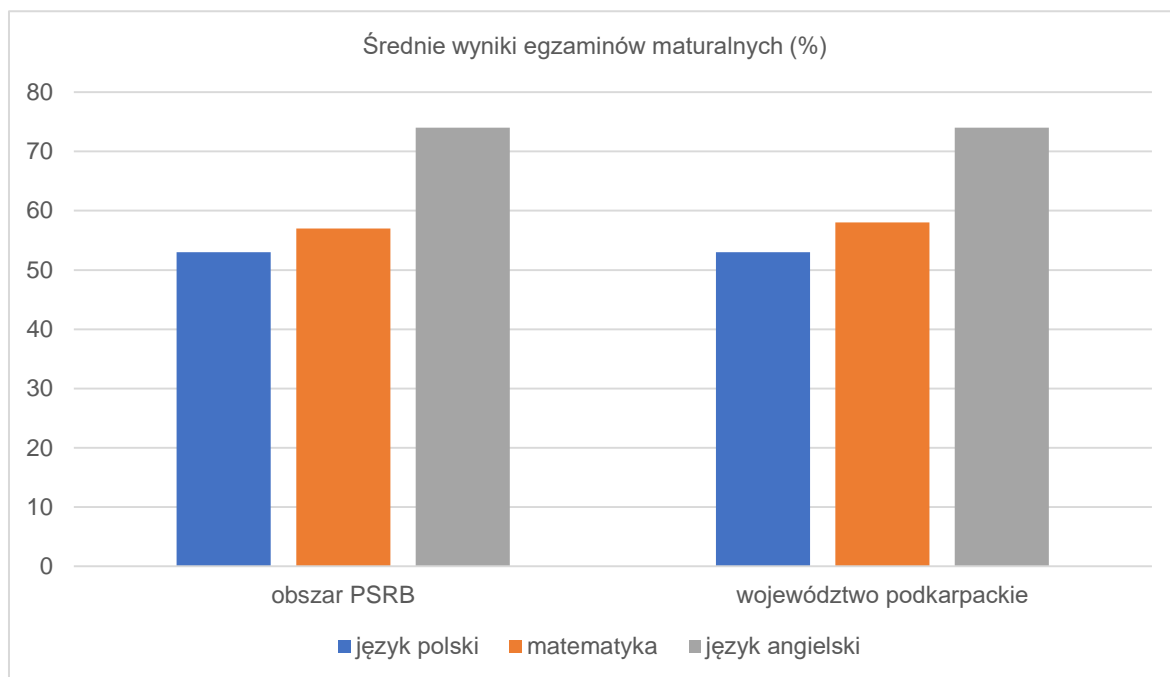
²⁸ www.barometrzwodow.pl

²⁹ Do końca 2022 r. uczelnia pod nazwą Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska.

³⁰ Dane uśrednione dla wyników klas maturalnych (liceum oraz technikum) na poziomie podstawowym.

z terenu obszaru osiągnęli identyczny wynik z języka polskiego i języka angielskiego) i nieznacznie, bo o 1% niższy z matematyki (wykres 5).

Wykres 5. Średnie wyniki egzaminów maturalnych z obowiązkowych przedmiotów osiągnięte na terenie obszaru *Programu* w porównaniu do średniej dla województwa podkarpackiego (%)

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych <https://mapa.wyniki.edu.pl/MapaEgzaminow/> data dostępu: 28.05.2024 r.

Infrastruktura sportowa

Na obszarze województwa zlokalizowanych jest 617 obiektów sportowych, a na terenie 13 gmin objętych *PSRB* zlokalizowanych jest 28 obiektów sportowych, co stanowi 4,5% obiektów w województwie. W latach 2010-2020 r. na analizowanym obszarze obserwuje się spadek liczby klubów sportowych o 23% oraz spadek ćwiczących w klubach o 14,6%.

IV.1.3. Uwarunkowania gospodarcze

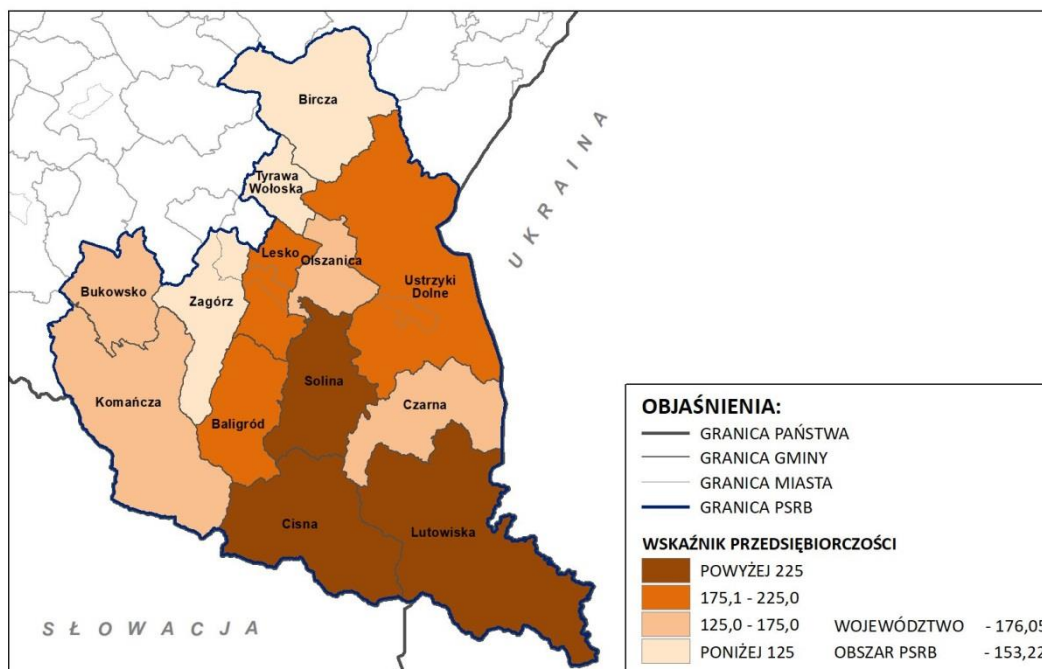
Przedsiębiorczość

Na konkurencyjność regionu wpływa między innymi przedsiębiorczość, na którą składają się podmioty gospodarcze, ich struktura, wielkość, rodzaj działalności, wykorzystanie metod innowacyjnych i nowych technologii, a także udział w B+R (badania i rozwój). Istotną rolę w rozwoju przedsiębiorczości powinny pełnić także IOB.

Na terenie gmin należących do *PSRB* w 2021 r. łącznie było 8 566 podmiotów gospodarczych, które wpisane są do rejestru REGON co stanowi 4,4% ogólnej liczby podmiotów gospodarczych w województwie. Dominującą strukturą podmiotów gospodarczych pod względem własnościowym zlokalizowanych na analizowanym terenie należy do sektora prywatnego – 96,7% (województwo podkarpackie 97,3%).

Istotnym wskaźnikiem pokazującym rozwój danego obszaru jest wskaźnik przedsiębiorczości, liczony jako liczba podmiotów gospodarczych ogółem w przeliczeniu na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym. W roku 2021 łączny wskaźnik dla gmin należących do *PSRB* wyniósł 176,1 (dla województwa 153,2) (rys. 18). Analizując dynamikę zmian jaka zaszła w latach 2010-2021 (rok 2010=100) zauważa się wzrost wskaźnika o 38,9% dla całego obszaru (dla województwa o 36,6%).

Rysunek 18. Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym (wskaźnik przedsiębiorczości) w podziale na gminy z obszaru *PSRB*

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych BDL GUS.

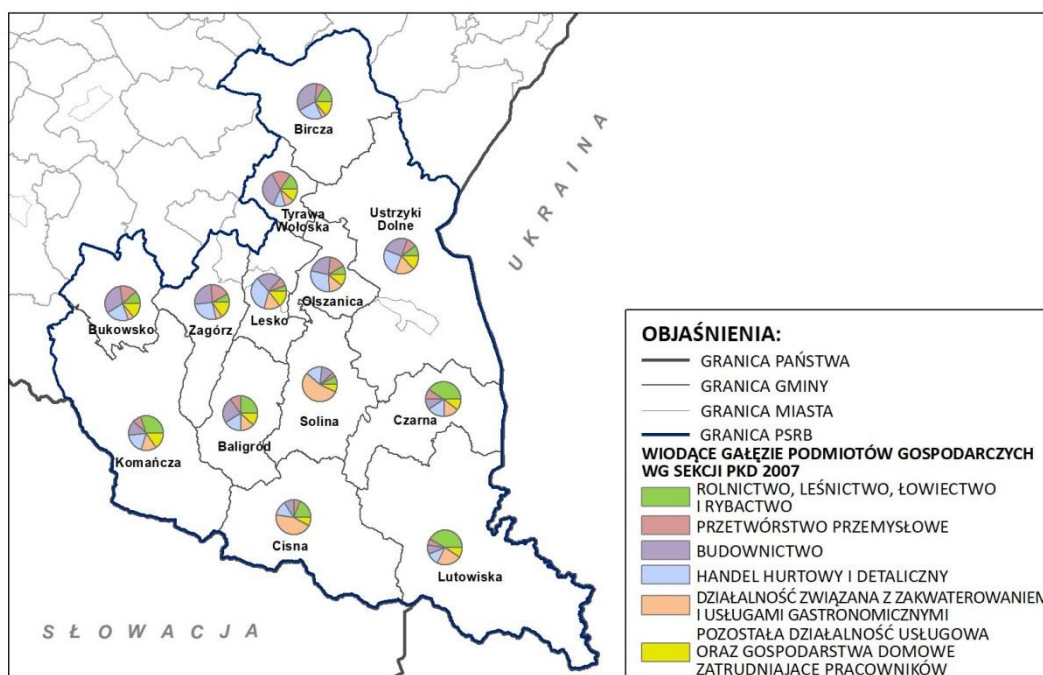
W roku 2021 na obszarze dominowały mikro przedsiębiorstwa - 97,5% (województwo podkarpackie 96,4%), małe – 1% (województwo podkarpackie 2,8%), zaś średnich i dużych było odpowiednio 0,3% i 0,04% (województwo podkarpackie 0,6% i 0,1%). Wśród znaczących i wyróżniających się branż gospodarczych, jakie dominują na całym analizowanym terenie *PSRB* znajdują się: sekcja A (rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo), F (budownictwo), G (handel hurtowy i detaliczny), I (działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi), S i T (pozostała działalność usługowa i gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników) (rys. 19).

W latach 2010-2021 nastąpił wzrost udziału podmiotów gospodarczych związanych z przemysłem i budownictwem (o 2,7%) i pozostałą działalnością (o 2,1%), natomiast spadek w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (o 4,9%).

Należy zwrócić uwagę, że liczba podmiotów gospodarczych nie odpowiada strukturze zatrudnienia. Na obszarze Bieszczad dominuje wśród mieszkańców zatrudnienie w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (około 28%). Na terenie gmin ze znaczącym udziałem sekcji A znajduje się wiele obszarów leśnych

zarządzanych przez Lasy Państwowe, Bieszczadzki Park Narodowy, które zatrudniają wielu pracowników. W tej branży działa również wiele prywatnych przedsiębiorstw zajmujących się pozyskiwaniem drewna. Z tą branżą bezpośrednio wiąże się dział przemysłu zajmujący się produkcją wyrobów z drewna, który obejmuje aż 44% przemysłowych podmiotów gospodarczych z sekcji C (przetwórstwo przemysłowe) na całym obszarze Bieszczad.

Rysunek 19. Wiodące gałęzie podmiotów gospodarczych na obszarze PSRB wg sekcji PKD 2007

Źródło: Opracowanie własne UMWP na podstawie danych BDL GUS (2021).

Prężnie rozwijającą się sekcją na obszarze jest sekcja I, związana z działalnością opartą na zakwaterowaniu i usługach gastronomicznych z dużą przewagą firm związanych z zakwaterowaniem (dział 55).

Na terenie gmin objętych PSRB w roku 2020 (stan na 31.12.2020 r.) łącznie przygotowanych terenów inwestycyjnych było 931,1827 ha³¹. Są to tereny wydodrębnione na cele inwestycyjne w planach zagospodarowania przestrzennego gmin z zapewnionym dostępem do infrastruktury, w tym zapewnieniem drogi dojazdowej, zapewnieniem dostępu do sieci energetycznej, wodociągowej, kanalizacyjnej oraz teletechnicznej. Najwięcej powierzchni inwestycyjnej posiada gmina Cisna – 842,09 ha. Jednakże tylko część gmin z obszaru PSRB posiada tereny przygotowane pod nowe inwestycje z uwagi na peryferyjne położenie obszaru względem dużych ośrodków miejskich, słabą dostępność komunikacyjną, ukształtowanie terenu, a także występowanie obszarów chronionych ograniczających możliwość swobodnego tworzenia terenów inwestycyjnych. Istotnym atutem PSRB jest funkcjonująca w Zagórz, Specjalna Strefa Ekonomiczna EURO-PARK Mielec, która obecnie skupia prężnie działające firmy z sektora metalowego

³¹Sprawozdanie roczne z realizacji Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad w 2020 roku.

i motoryzacyjnego. W 2024 r. rozpoczęto proces lokowania w strefie nowej firmy, która w profesjonalnej i nowoczesnej hali będzie prowadziła naprawy i bieżącą obsługę pociągów.

Na terenie obszaru *PSRB* funkcjonują Instytucje Otoczenia Biznesu (IOB): Bieszczadzkie Forum Europejskie (BFE) w Lesku oraz Bieszczadzka Agencja Rozwoju Regionalnego (BARR) w Ustrzykach Dolnych. Celem działalności BFE-u jest rozwój przedsiębiorczości i świadczenie usługi wspierania innowacyjności, a BARR-u realizowanie projektów w wymiarze infrastruktury komunalnej i społecznej³². Z informacji uzyskiwanych od MŚP wynika, iż obecnie funkcjonujące IOB w zbyt ograniczonym zakresie oferują wsparcie czy pomoc w ubieganiu się o dofinansowanie i dlatego koniecznym jest ich aktywizacja lub rozwój nowych IOB.

Na obszarze *PSRB* znajdują się klastry koncentrujące się na wymianie wiedzy, doświadczeń czy technologii, co w konsekwencji sprzyja ich rozwojowi. W 2020 r., w inicjatywach klastrowych działających na terenie województwa podkarpackiego w obszarach o kluczowym znaczeniu dla turystyki, zrzeszonych było 84 podmioty gospodarcze posiadające swoją siedzibę na obszarze poprzedniej edycji *PSRB*. Na pozostałych obszarach o kluczowym znaczeniu w kontekście osiągnięcia celów *PSRB* zrzeszonych było 19 podmiotów³³.

Rolnicza przestrzeń produkcyjna

Dominującą formą aktywności gospodarczej na terenie gmin bieszczadzkich jest rolnictwo. W strukturze gospodarki rolnej na terenie Bieszczad dominuje tradycyjne rolnictwo, oparte głównie na gospodarstwach rodzinnych, cechujące się rozdrobnioną strukturą gruntów i niską towarowością produkcji. Na terenach górskich obszaru duże znaczenie ma gospodarka leśna z dobrze rozwiniętym przemysłem drzewnym. Zgodnie z danymi Głównego Inspektora Artykułów Rolno-Spożywczych z listopada 2022 r. na obszarze *PSRB* działało 59 producentów ekologicznych co stanowiło 6,3% producentów działających w województwie podkarpackim. Wśród produktów wpisanych na Listę Produktów Tradycyjnych Województwa Podkarpackiego z terenu Bieszczad wymienić należy: ser kozi dojrzewający, ser podpuszczkowy, ser wędzony, schab wędzony (smerecki), boczek.

W strukturze wielkościowej gospodarstw dominują gospodarstwa małe i bardzo małe, których powierzchnia nie przekracza 5,0 ha. Ich udział stanowi 67% wszystkich gospodarstw tego obszaru. Konsekwencją dużego rozdrobnienia gospodarstw jest wielokierunkowość produkcji, niska towarowość, niskie dochody produkcji rolników oraz zjawisko bezrobocia ukrytego³⁴.

³² Raport z badania „Potencjał i działalność Instytucji Otoczenia Biznesu w województwie podkarpackim”, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2018.

³³ Sprawozdanie roczne z realizacji Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad w 2020 roku.

³⁴ Zjawisko bezrobocia ukrytego głównie dotyczy obszarów wiejskich, gdyż znaczna część mieszkańców wykazuje zatrudnienie w rolnictwie, a praca na roli nie stanowi źródła dochodu. Dodatkowo część osób nie chce lub nie może zarejestrować się w urzędzie pracy z uwagi na nie spełnianie wszystkich wymagań ustawowych.

IV.2. Podsumowanie przeprowadzonej diagnozy - wnioski i rekomendacje

Walory przyrodnicze i kulturowe obszaru Bieszczad:

- Obszar cechuje duża różnorodność krajobrazu, wysoka lesistość i wysokie pokrycie różnymi formami ochrony przyrody (ok. 40%, a w przypadku dwóch gmin poziom ten przekracza nawet 80%), co jest niewątpliwie walorem na skalę kraju, ale także niesie za sobą wiele wyzwań z zakresu czynnej ochrony przyrody oraz ograniczeniem wpływu antropopresji.
- W celu zachowania cennych wartości przyrodniczych i krajobrazowych, istotnym jest znalezienie rozwiązań kompromisowych pomiędzy swobodą zagospodarowania i realizacją potrzebnych inwestycji, a ochroną cennych przyrodniczo gatunków, siedlisk i krajobrazów.
- Na obszarze objętym *Programem* występują liczne zasoby materialnego dziedzictwa kulturowego. Bogactwo zachowanych obiektów zabytkowych, w tym obiekty UNESCO są walorem obszaru oraz warunkuje jego atrakcyjność.
- Należy wykorzystać walory krajobrazowe i kulturowe obszaru Bieszczad do wzmocnienia funkcji turystycznych zgodnie z zasadami zrównoważonej turystyki i rekreacji, w tym poprzez rozwój dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego (budowanie oferty np. wokół śladów/pozostałości istnienia dawnych grup etnicznych zamieszkujących wsie bieszczadzkie).

Infrastruktura turystyczna:

- Przyrodniczy potencjał obszaru Bieszczad, stanowi podstawę do rozwoju turystyki, jednak wymaga to znacznych nakładów finansowych.
- Dużym zainteresowaniem na obszarze *PSRB* cieszy się turystyka rowerowa, która może być rozwijana dzięki nowoczesnej technologii w tym zastosowaniu rowerów elektrycznych pozwalających na przemieszczanie się w terenie o znacznej deniwelacji. Jednak powinna temu towarzyszyć przebudowa istniejących i wytyczenie nowych zintegrowanych ze sobą tras rowerowych wraz z powstaniem miejsc przyjaznych rowerzystom oraz mobilnych wypożyczalni rowerów elektrycznych.
- Istotne znaczenie w rozwoju funkcji turystycznych obszaru Bieszczad ma turystyka wodna, która jednak cechuje się sezonowością, a funkcjonowanie infrastruktury turystycznej obsługującej te formy aktywności skupia się na miesiącach letnich i jesiennych.
- Poza okresem letnim i jesiennym kluczowe jest funkcjonowanie infrastruktury turystyczno – sportowej pozwalającej na uprawianie sportów zimowych.
- Rekomenduje się wykorzystywanie potencjału turystycznego Bieszczad także poprzez inne formy np. związane z wędkarstwem czy turystyką uzdrowiskową.
- Istotne znaczenie w rozwijaniu marki turystycznej Bieszczad, ale także działalności pozarolniczej odgrywa produkcja i przetwórstwo żywności

ekologicznej, żywności tradycyjnej i wysokiej jakości. Powinno się wspierać producentów, firmy i JST w certyfikacji tych produktów.

- W budowaniu atrakcyjnej marki turystycznej obszaru Bieszczad istotne jest powstanie zintegrowanej oferty, umożliwiającej turystyce skorzystanie z pakietu usług, tj. bazy noclegowej i żywieniowej wraz z ofertą aktywnego spędzania czasu czy poznaniem zwyczajów, kultury i historii obszaru.
- Istotne jest także wdrażanie nowoczesnych technologii cyfrowych oraz rozwój e-usług sektora turystycznego w ramach realizacji inteligentnej turystyki (smart tourism) jak np. utworzenie platform konsumenckich służących wyszukiwaniu zintegrowanej informacji turystycznej.
- Rozwija się baza noclegowa. Jednakże stale należy dążyć do rozwoju bazy noclegowej o wyższym standardzie, dostępnej całorocznie i wpisującej się w naturalny krajobraz obszaru.
- Rozwój bazy noclegowej oraz miejsc o funkcjach turystycznych powinien także uwzględniać potrzebę rozbudowy tzw. małej architektury (np. ławki, wiaty, miejsca wyposażone w stojaki na rowery itp.), a także niezbędnej infrastruktury okołoturystycznej (sanitariaty, kosze na śmieci).
- Jednocześnie dysharmonijna zabudowa terenów atrakcyjnych turystycznie prowadzi do postrzegania obszaru jako chaotyczny. W tym kontekście istotne jest ujednoczenie standardów wizualnej i funkcjonalnej sekcji zagospodarowania, a dobrym rozwiązaniem mogłoby być także opracowanie strategii marketingowej z uwzględnieniem jednolitych standardów infrastruktury turystycznej.
- Przygraniczne położenie obszaru objętego *PSRB* stanowi także znakomitą bazę do szerokiej współpracy w ramach rozwijania już istniejących (Główny Szlak Beskidzki) i tworzenia nowych sieciowanych ponadregionalnych i transgranicznych szlaków turystycznych, które mogą stanowić podstawę przygotowania kompleksowego produktu turystycznego.

Zagospodarowanie infrastrukturalne:

Infrastruktura komunikacyjna

- Bieszczady są terenem o niskiej dostępności komunikacyjnej wewnętrznej i zewnętrznej, co stanowi jedną z najistotniejszych barier rozwoju tego obszaru i również ogranicza ruch turystyczny. Rekomenduje się poprawę tej dostępności komunikacyjnej poprzez:
 - ♦ budowę, przebudowę, rozbudowę dróg w celu poprawy ich stanu, przepustowości i bezpieczeństwa,
 - ♦ modernizację linii kolejowych i rozwój połączeń kolejowych w ruchu krajowym i międzynarodowym,
 - ♦ uzupełnienie sieci transportowej o lokalne drogi zwiększające dostępność wewnętrzną do miejsc atrakcyjnych turystycznie, miejsc działalności społecznej, miejsc pracy i edukacji.

Gospodarka wodno-ściekowa

- Dostępność obszaru do infrastruktury technicznej jest dużo niższa niż dla województwa podkarpackiego, co uwarunkowane jest przez ukształtowanie terenu oraz rozproszoną zabudowę, które generują duże koszty budowy niezbędnej infrastruktury.
- Niekorzystna jest dysproporcja między dostępnością mieszkańców do oczyszczalni ścieków i sieci kanalizacyjnej, a dostępnością do sieci wodociągowych. Podejmowane działania powinny doprowadzić do zniwelowania różnic w tym zakresie.
- W sezonie turystycznym pojawiają się problemy z okresowym dużym wahaniami dopływu ścieków i ich zmiennymi ładunkami zanieczyszczeń. Zastosowanie nowoczesnej technologii oczyszczania ścieków zapewni odpowiednie efekty ekologiczne przy minimalnych kosztach eksploatacji.
- Gospodarstwa domowe nie objęte dostępem do sieci wodno-kanalizacyjnej powinny korzystać z indywidualnych źródeł wody pitnej i instalacji odprowadzających ścieki komunalne zgodnie z obowiązującymi przepisami prawnymi, tj. ze studni, zbiorników bezodpływowych, a zwłaszcza przydomowych lub grupowych oczyszczalni ścieków.

Elektroenergetyka

- Ze względu na ciągły wzrost zapotrzebowania na energię, rekomenduje się m.in. dalszy rozwój energetyki prosumenckiej oraz zakładanie spółdzielni czy tworzenie klastrów energetycznych, zrzeszających rozproszone odnawialne źródła energii (OZE).
- Istotnym jest także poszukiwanie nowych form wytwarzania energii w oparciu o potencjalnie dostępne zasoby obszaru. Zwiększający się udział OZE w produkcji energii elektrycznej generuje także potrzebę wsparcia systemu dystrybucji m.in. poprzez modernizację linii przesyłowych oraz budowę magazynów energii.
- Z uwagi na konieczność zachowania dobrej jakości powietrza na terenie obszaru powinna nastąpić wymiana nieefektywnych źródeł ciepła i tzw. kopciuchów (zastąpionych źródłami ogrzewania bezemisyjnego lub niskoemisyjnego). Tego rodzaju działania będą mieć istotny wpływ na ochronę walorów środowiskowych obszaru Bieszczad, ale także wpłyną na zdrowie i lepszą jakość życia jego mieszkańców.

Dostępność cyfrowa

- Sieć szerokopasmowa zapewnia lokalizację punktów dostępowych, jednakże w dalszym ciągu występuje problem tzw. „ostatniej mili”, czyli rozproszona dostępu do ostatecznych odbiorców. Jest to spowodowane między innymi rozproszoną zabudową oraz ukształtowaniem terenu.
- Rekomenduje się zwiększenie dostępności cyfrowej poprzez wsparcie dla działań mających na celu upowszechnienie dostępu do Internetu – połączenie sieci szerokopasmowej z ostatecznymi indywidualnymi odbiorcami.

Interwencja kryzysowa

- Na terenie Bieszczad bardzo dobrze funkcjonują ochotnicze jednostki i organizacje, które wspierają podmioty publiczne w zapewnianiu bezpieczeństwa na analizowanym obszarze.
- Należy wspierać (doposażać w sprzęt, modernizować infrastrukturę, szkolić kadrę, itp.) rozlokowane w terenie ochotnicze jednostki i organizacje ratownicze (GOPR - Bieszczady, Bieszczadzkie Pogotowie Ratunkowe), umożliwiając ich systematyczny rozwój oraz utrzymywanie gotowości operacyjnej na wysokim poziomie.

Kapitał ludzki i społeczny:

Demografia

- Obszar Bieszczad cechują negatywne zjawiska demograficzne: odpływ ludzi młodych, niska dzietność, starzenie się społeczeństwa. Niekorzystna prognoza demograficzna ludności przewiduje dynamiczną depopulację obszaru Bieszczad do 2030 r.
- Konieczne jest stworzenie dobrych warunków do życia, poprawy sytuacji na rynku pracy. Prowadzenie sprzyjającej polityki socjalnej i gospodarczej dla mieszkańców gmin Bieszczad ma znaczenie dla ograniczenia ich nasilonego odpływu.

Rynek pracy

- Na obszarze *PSRB* liczba osób pracujących spada, w przeciwieństwie do województwa podkarpackiego, co może być spowodowane odpływem mieszkańców w poszukiwaniu lepszych ofert pracy i malejącą liczbą osób w wieku produkcyjnym.
- Na obszarze *PSRB* znaczny odsetek osób (około 28%) zatrudniona jest w sektorze rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa, a udział osób zatrudnionych w sektorze przemysłu wynosi jedynie 12%, co pokazuje niski stopień uprzemysłowienia.
- Należy aktywizować osoby poszukujące pracy i wspierać je w zdobywaniu nowych kwalifikacji wymaganych na lokalnym rynku pracy.

Oświata i wychowanie

- Niezbędne jest kierowanie wsparcia na tworzenie miejsc opieki nad najmłodszymi dziećmi na tereny o najniższym poziomie dostępności w tym zakresie, poprzez tworzenie dostępności do opieki żłobkowej i przedszkolnej w kontekście umożliwienia młodym rodzicom powrotu na rynek pracy.
- Rekomenduje się profilowane kształcenie, które powinno być dostosowane do lokalnego rynku pracy i uwzględniać potrzeby wynikające z procesów cyfryzacji i automatyzacji oraz organizację kursów, szkoleń, warsztatów tematycznych i innych form doskonalenia zawodowego, których celem będzie zdobycie

nowych kompetencji, przekwalifikowanie zawodowe oraz wzmocnienie umiejętności zawodowych.

Opieka zdrowotna i społeczna

- Należy dążyć do zwiększenia dostępności do lekarzy specjalistów oraz świadczonych usług medycznych, tym bardziej, że postępujący proces starzenia się społeczeństwa zwiększać będzie popyt na specjalistyczne świadczenia zdrowotne skierowane do osób starszych.
- Konieczność stałego wzmocniania rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego z dostosowaną ofertą usług do aktualnych potrzeb społeczeństwa.

Infrastruktura sportowa

- Na obszarze *PSRB* diagnozuje się niski zasób obiektów sportowych. Należy rozwijać i wspierać kulturę i sport w Bieszczadach oraz inwestować w obiekty z których będzie korzystać ludność miejscowa i turyści.

Uwarunkowania gospodarcze:

Rolnicza przestrzeń produkcyjna

- Na obszarze *PSRB* dominują gospodarstwa rolne małe i bardzo małe, czego konsekwencją jest wielokierunkowość produkcji, niska towarowość, niskie dochody produkcji rolników oraz zjawisko bezrobocia ukrytego.
- Wykorzystując korzystne warunki środowiskowe obszaru należy dążyć także do rozwoju rolnictwa ekologicznego i wytwarzania żywności wysokiej jakości; lokalne produkty rolno – spożywcze mają szansę stać się rozpoznawalnymi jako bieszczadzkie.
- Duże znacznie w zwiększeniu towarowości rolniczej może odegrać także sieciowanie współpracy pomiędzy lokalnymi producentami żywności, a przedsiębiorcami, tj.: restauratorów czy właścicielami obiektów turystycznych.
- Zmiana struktury wielkościowej gospodarstw oraz zwiększenie poziomu towarowości produkcji to warunek konieczny dla zwiększenia znaczenia rolnictwa na terenie gmin bieszczadzkich.

Przedsiębiorczość

- Z uwagi na charakter obszaru (zdecydowana większość terenu pokryta różnymi formami ochrony przyrody) możliwość rozwoju przemysłu na obszarze Bieszczad jest zdecydowanie ograniczona.
- Analizowany obszar Bieszczad charakteryzuje się przewagą działalności tzw. branż tradycyjnych (m.in. usługowych), które sukcesywnie należy dostosowywać do aktualnych trendów m.in. poprzez wdrażanie nowoczesnych rozwiązań (GOZ, przemysł 4.0) oraz dywersyfikację usług.
- Duże znaczenie dla regionu ma działalność związana z pozyskiwaniem drewna oraz z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi. Powinno się wspierać i rozwijać te branże gospodarki w celu poprawy poziomu i jakości życia mieszkańców, a także zatrzymania odpływu ludzi młodych.

- Teren Bieszczadów posiada niski udział terenów inwestycyjnych. W celu przyciągnięcia nowych inwestorów powinno się wyznaczać i wspierać tereny inwestycyjne. Biorąc pod uwagę specyfikę obszaru Bieszczad (liczne formy ochrony przyrody), należy przygotowywać nowe tereny inwestycyjne głównie pod działalność usługową typu obiekt noclegowy/gastronomiczny.
- IOB w znacznym stopniu wpływają na rozwój podmiotów gospodarczych. Konieczne jest utworzenie nowych IOB i zwiększenie/pobudzenie działalności istniejących IOB (m.in. BARR i BFE) w celu zapewnienia wsparcia dla przedsiębiorców.

IV.3. Analiza SWOT

Ocenę stanu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru gmin Bieszczad oraz jego uwarunkowań środowiskowych, stanowi syntetyczna analiza SWOT (tab. 4), która uwzględnia wyniki diagnozy, wnioski wypracowane podczas prac Zespołu ds. opracowania *Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad*. Przekazuje ona skondensowaną informację o mocnych i słabych stronach, a także o szansach i zagrożeniach analizowanego terenu. Za mocne i słabe strony przyjęto rozwój obszaru, zaś za szanse i zagrożenia możliwości tworzenia i wzmacniania czynników rozwojowych, które mogą przyczynić się do poprawy poziomu rozwoju obszaru.

Tabela 4. Analiza SWOT stanu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru gmin Bieszczad

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • Wysoki udział obszarów prawnie chronionych, w tym m.in. obszary Natura 2000 oraz Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie”. • Dobra jakość powietrza dzięki niskiemu zanieczyszczeniu środowiska. • Duże kompleksy leśne i przestrzenie otwarte. • Różnorodność krajobrazu, rzeźby terenu i szaty roślinnej. • Cenne zasoby: przyrodnicze oraz architektoniczno-kulturowe, w tym obiekty UNESCO. • Dwa jeziora, w tym największy sztuczny zbiornik wodny w Polsce – „Jezioro Solińskie” wraz z infrastrukturą turystyczną (m.in. Kolej Gondolowa i wieża widokowa) oraz Jezioro Myczkowskie. • Liczne szlaki turystyczne, w tym szlak ponadregionalny – Główny Szlak Beskidzki. • Dobre warunki dla różnych form aktywności turystycznej. • Brak dużych zakładów przemysłowych oddziałujących negatywnie na środowisko. 	<ul style="list-style-type: none"> • Niska liczba ludności i zróżnicowana gęstość zaludnienia. • Ujemne saldo migracji, głównie osób młodych i wykształconych. • Wysoki stopień bezrobocia. • Możliwe ograniczenia w realizacji inwestycji uwarunkowane zachowaniem cennych zasobów przyrodniczych i krajobrazu. • Peryferyjne położenie obszaru względem województwa i kraju oraz słabe skomunikowanie. • Ukształtowanie terenu i rozproszona zabudowa co utrudnia rozwój infrastruktury sieciowej. • Stan techniczny dróg i linii kolejowych oraz słaba dostępność infrastruktury okołodrogowej (chodniki, ścieżki rowerowe, zatoczki, parkingi). • Niski rozwój sieci kanalizacyjnych i wodociągowych m.in. przez ukształtowanie terenu i rozproszoną zabudowę. • Sezonowość w obciążeniu sieci wodno-kanalizacyjnej.

<ul style="list-style-type: none"> • Znaczny udział usług turystycznych w strukturze sekcji działalności gospodarczej. • Duże znaczenie sektora leśnego dla ochrony przyrody i gospodarki obszaru. • Baza dla rozwoju przemysłu drzewnego. • Sprzyjające warunki dla rozwoju rolnictwa ekologicznego oraz produkcji żywności wysokiej jakości. • Istniejąca podstrefa SSE Euro-Park Mielec w Zagórzcu. • Rozwinięta sieć placówek szkolnictwa podstawowego i ponadpodstawowego. • Funkcjonowanie ochotniczych jednostek i organizacji wspierających podmioty publiczne w zapewnianiu bezpieczeństwa na terenie Bieszczad (w tym GOPR Bieszczady). • Aktywność społeczności lokalnej (stowarzyszenia, fundacje i LGD). 	<ul style="list-style-type: none"> • Niewystarczające rozprawdzenie sieci szerokopasmowej do ostatecznych odbiorców indywidualnych. • Tereny o mało korzystnych i niekorzystnych warunkach do prowadzenia działalności rolniczej – w szczególności roślinnej. • Słabo rozwinięte usługi wyższego rzędu. • Brak dużych przedsiębiorstw oferujących miejsca pracy. • Słaba aktywność IOB. • Ograniczona powierzchnia terenów inwestycyjnych. • Niskie pokrycie gmin dokumentami planistycznymi w skutek czego występuje dysharmonijna zabudowa terenów atrakcyjnych turystycznie. • Niewystarczająca liczba markowych, wysokostandardowych produktów turystycznych. • Sezonowość wykorzystania infrastruktury turystycznej. • Średni i niski standard infrastruktury noclegowej. • Niewystarczający poziom infrastruktury niezbędnej do uprawiania turystyki rowerowej. • Brak zintegrowanej oferty informacji turystycznej. • Niski dostęp do infrastruktury technicznej (gazowej, ciepłowniczej). • Słaby dostęp do placówek wychowania przedszkolnego w gminach wiejskich.
<p>SZANSE</p>	<p>ZAGROŻENIA</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Wzrost zainteresowania Bieszczadami ze strony turystów krajowych i zagranicznych. • Rozwój funkcji turystycznych w oparciu o naturalne walory krajobrazu oraz różnorodność biologiczną. • Rozbudowa i połączenie tras rowerowych. • Rozwój bazy turystycznej o wyższym standardzie. • Cyfryzacja usług turystycznych. • Zniwelowanie sezonowości usług turystycznych. • Opracowanie audytu krajobrazowego oraz dokumentów planistycznych, które ujedynolicą i uporządkują obszar. • Korzyści płynące z przygranicznego położenia w zakresie rozwoju funkcji usługowych oraz wymiany gospodarczej. 	<ul style="list-style-type: none"> • Wysokie ryzyko kolizji przyrodniczo-przestrzennych z uwagi na duży udział obszarów cennych przyrodniczo. • Wzrost antropopresji na środowisko naturalne. • Słaba jakość i żyzność gleb. • Niekontrolowane zrzuty ścieków, zwłaszcza na obszarach o niskim współczynniku skanalizowania. • Wysokie koszty inwestycji infrastrukturalnych determinowane przez ukształtowanie terenu i rozproszoną zabudowę. • Korzystanie z nieefektywnych źródeł ciepła i instalacji grzewczych. • Konkurencyjność innych obszarów turystycznych z województw Polski oraz zagranicy (np. woj. małopolskie, Słowacja, Ukraina).

<ul style="list-style-type: none"> • Współpraca z regionami państw sąsiednich w zakresie ochrony środowiska obszaru Bieszczad. • Edukacja i wzrastająca świadomość społeczeństwa w zakresie ochrony środowiska. • Rozwój OZE wraz z magazynami energii. • Wymiana źródeł ciepła na spełniające normy emisji spalin. • Powiązanie układu komunikacyjnego obszaru z krajową i międzynarodową siecią transportową. • Realizacja inwestycji z zakresu modernizacji i budowy dróg wraz z niezbędną infrastrukturą. • Rozwój sektora przedsiębiorczości. • Wspieranie przedsiębiorstw dzięki pobudzeniu aktywności IOB. • Zwiększenie ilości oraz jakości terenów inwestycyjnych. • Wzmacnianie sektora usług, w szczególności usług turystycznych, celem podniesienia poziomu rozwoju gospodarczego. • Rozwój rolnictwa ekologicznego szansą na stworzenie rozpoznawalnych lokalnych produktów rolno – spożywczych wykorzystywanych na potrzeby agroturystyki i sprzedaży bezpośredniej. • Sieciowanie współpracy lokalnych rolników i twórców z przedsiębiorcami (hotele, restauracje). • Zwiększenie dostępu do opieki przedszkolnej. • Ukierunkowane kształcenie dzieci, młodzieży i dorosłych na potrzeby gospodarki regionu. • Poprawa jakości edukacji. • Aktywizacja osób bezrobotnych. • Sukcesywne wsparcie ratowniczych podmiotów publicznych (doposażanie w sprzęt, modernizacja infrastruktury, szkolenia kadry, itp.) umożliwiające ich systematyczny rozwój oraz utrzymywanie gotowości operacyjnej na wysokim poziomie. • Dostępność środków finansowych w perspektywie 2021-2027. 	<ul style="list-style-type: none"> • Niesprzyjająca prognoza demograficzna ludności, przewidująca dalszą dynamiczną depopulację. • Niekorzystna struktura wieku ludności, prowadząca do zjawiska starzenia się społeczeństwa. • Niekorzystna tendencja na rynku pracy - stale zmniejszająca się liczba osób pracujących oraz ich udział w liczbie osób w wieku produkcyjnym. • Zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem społecznym. • Zbyt mała ilość ratowniczych podmiotów publicznych na tak rozległy obszar. • Ograniczona współpraca ponadlokalna w budowaniu zintegrowanej oferty turystycznej. • Ograniczony zakres dostępności środków zewnętrznych w tym UE.
--	--

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

Podsumowując powyższą analizę SWOT należy zaznaczyć, iż wykorzystanie mocnych stron obszaru *PSRB*, uwarunkowane jest działaniami wielokierunkowymi,

które muszą mieć charakter kompromisowy uwzględniający poszanowanie niezwykle cennego obszaru Bieszczad.

V. Wizja, misja i układ celów

Wizja rozwoju gmin Bieszczad stanowi opis pożądanego w perspektywie realizacji *Programu* stanu rzeczywistości obszaru w roku 2030. Wizja rozwoju ukierunkowana jest prognostycznie i określa cel w jakim kierunku rozwijać się będzie obszar gmin bieszczadzkich. Proponowana wizja zakłada stworzenie warunków do zrównoważonego i trwałego rozwoju gospodarczego oraz społecznego obszaru gmin Bieszczad.

Wizja rozwoju obszaru gmin Bieszczad

Obszar PSRB, to obszar wykorzystujący swój niezwykle potencjał przyrodniczy i kulturowy do rozwoju społeczno-gospodarczego; dzięki wyeksponowanym walorom przyrodniczym, zasobny ekonomicznie, dostępny transportowo i cyfrowo; atrakcyjny dla mieszkańców, inwestorów i gości; ukierunkowany na zachowanie różnorodności biologicznej i rozwój OZE, innowacyjny rozwój branży turystycznej i wdrażanie nowych technologii oraz na kształtowanie jakości kapitału społecznego.

Sposobem wdrażania zakładanej wizji rozwoju obszaru gmin Bieszczad jest misja, będąca nadrzędnym celem funkcjonowania regionu. Misja definiuje cel główny, do którego należy dążyć realizując założenia *Programu*, określa rolę samorządów, instytucji, przedsiębiorców, inwestorów i mieszkańców w procesie rozwoju, a także integruje, motywuje i rozbudza aspiracje całej społeczności regionu.

Misja obszaru gmin Bieszczad

Tworzenie warunków zrównoważonego rozwoju obszaru Bieszczad poprzez kształtowanie jakości kapitału ludzkiego oraz rozwijanie przedsiębiorczości, turystyki ale także poprawę dostępności komunikacyjnej i usług publicznych, z równoczesnym wykorzystaniem potencjału endogenicznego, eksponowaniem walorów środowiska przyrodniczego do wdrażania ekologicznych rozwiązań i zachowaniem bioróżnorodności.

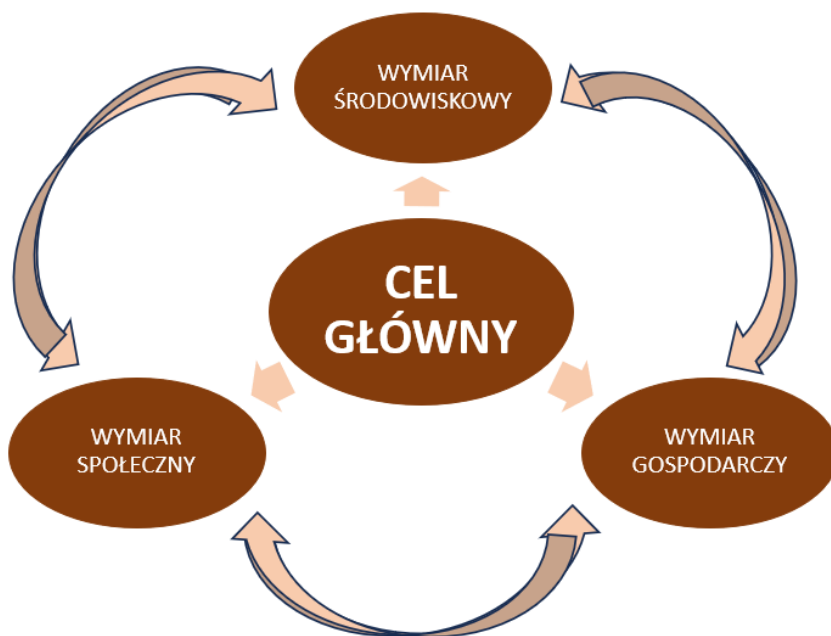
Uszczegółowieniem wizji i misji jest cel główny. Wskazuje on efekty pożądane z poziomu rozwoju gospodarczego i społecznego obszaru w horyzoncie czasowym do 2030 roku. Cel główny zakłada osiągnięcie wspólnych korzyści w wymiarze gospodarczym, społecznym i środowiskowym dla obszaru gmin Bieszczad.

Cel główny Programu

Odpowiedzialne wykorzystanie walorów i potencjału obszaru Bieszczad do zapewnienia rozwoju funkcji turystycznych, zwiększenia wielopłaszczyznowej

dostępności, aktywności gospodarczej regionu, kształtowania jakości kapitału ludzkiego z równoczesną ochroną środowiska naturalnego.

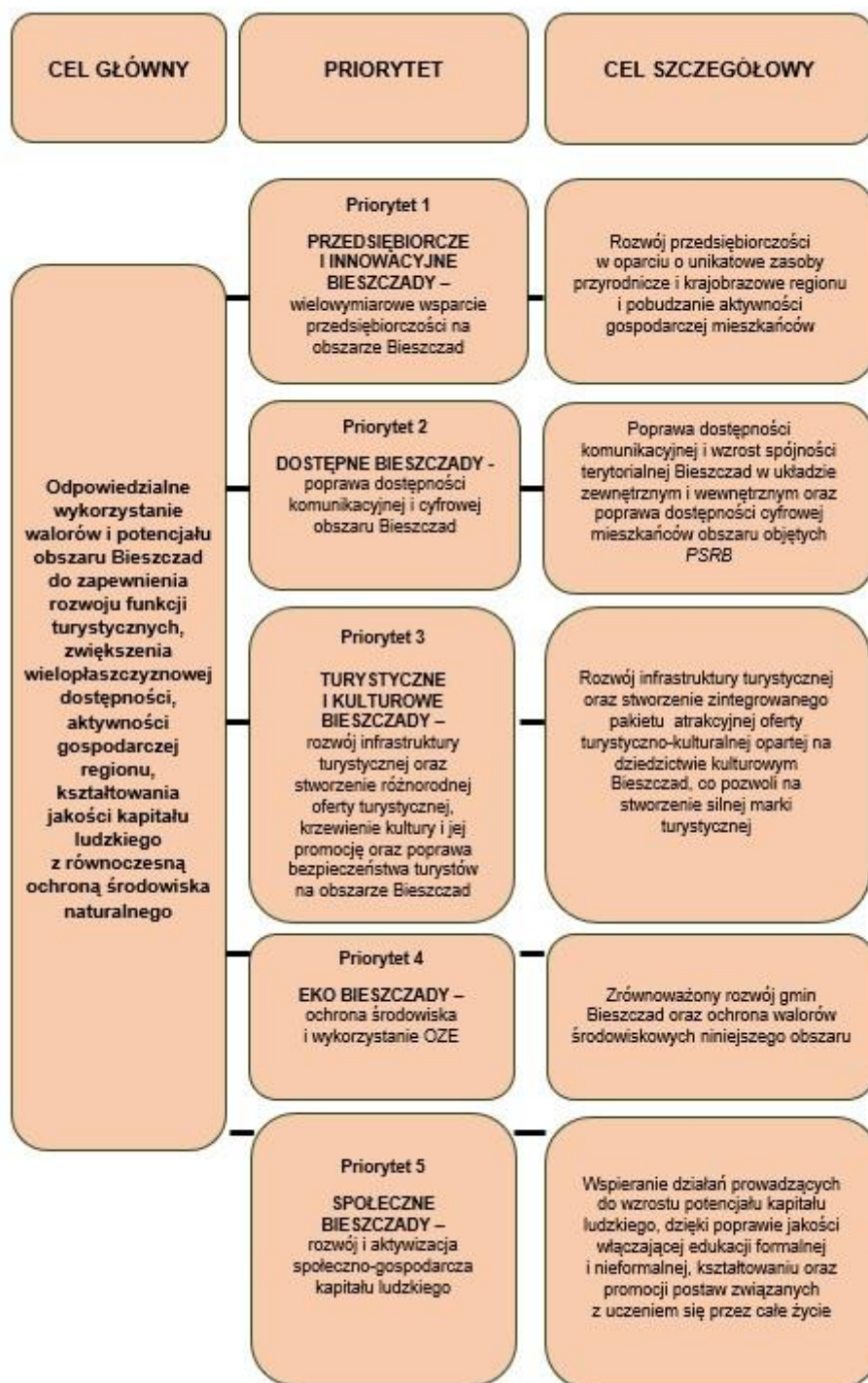
Rysunek 20. Oddziaływanie celu głównego na poszczególne aspekty społeczno-gospodarcze

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

Struktura celów obejmuje cel główny *Programu* i cele szczegółowe poszczególnych priorytetów. Cel główny *Programu* oraz cele szczegółowe są odpowiedzią na zdiagnozowane wyzwania rozwojowe obszaru z uwzględnieniem koncentracji tematycznej.

Rysunek 21. Układ celów Programu

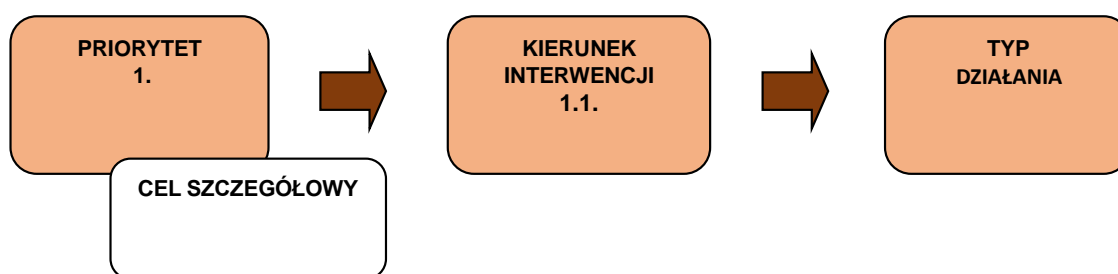

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

VI. Kierunki rozwoju gmin objętych *Programem Strategicznego Rozwoju Bieszczad* – priorytety i kierunki interwencji

Kierunkowa część *Programu* opiera się na ustaleniach części diagnostyczno-strategicznej. Wyznaczone w *Programie* priorytety i kierunki interwencji nakreślają ramy rozwoju w wybranych aspektach, kluczowych z punktu potrzeby rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru *PSRB*. Zgodnie z przyjętą strukturą, dla każdego z priorytetów został wyznaczony cel szczegółowy, który wskazuje istotne dla obszaru zagadnienia. Cele szczegółowe będą realizowane przez wydzielone w priorytetach kierunki interwencji, działania, a następnie projekty, które właściwie implementowane stanowią o realizacji *Programu*. Układ przyjętej części kierunkowej przedstawia rysunek 22.

Rysunek 22. Schemat logiczny części kierunkowej *PSRB*

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

Łącznikiem elementów części kierunkowej i przypisanych celów jest potrzeba rozwoju gospodarczego, wysoka jakość życia, spójność terytorialna i odpowiednie wykorzystanie potencjałów obszaru.

1. Priorytet PRZEDSIĘBIORCZE I INNOWACYJNE BIESZCZADY – wielowymiarowe wsparcie przedsiębiorczości na obszarze Bieszczad

Cel priorytetu: *Rozwój przedsiębiorczości w oparciu o unikatowe zasoby przyrodnicze i krajobrazowe regionu i pobudzanie aktywności gospodarczej mieszkańców* realizowany będzie poprzez następujące kierunki interwencji:

1.1. Dywersyfikacja działalności lokalnych przedsiębiorców w oparciu o zasoby endogeniczne i wdrażanie nowoczesnych rozwiązań

Obszar objęty *PSRB* charakteryzuje się stale wzrastającą liczbą podmiotów gospodarczych, jednak nasycenie przedsiębiorczością nadal pozostaje na niskim poziomie. Istotny wpływ na rozwój przedsiębiorczości miała pandemia COVID-19, a aktualnie również sytuacja geopolityczna (konflikt zbrojny na Ukrainie).

W strukturze podmiotów gospodarczych dominują mikroprzedsiębiorstwa świadczące usługi tradycyjne charakterystyczne dla obszaru *Programu* (noclegowe, gastronomiczne, handlowe i transport). W znacznej części usługi te prowadzone są przez rodzinne podmioty gospodarcze. Duże znaczenie w gospodarce obszaru odgrywa także przemysł drzewny, który ma ścisły związek z naturalnym bogactwem

obszaru. Dodatkowym widocznym, pozytywnym trendem w stronę podnoszenia poziomu przedsiębiorczości Bieszczadów jest wrastająca liczba podmiotów gospodarczych z branży motoryzacyjnej ulokowanych w strefie ekonomicznej w Zagórzu.

Aby przedsiębiorstwa mogły budować przewagi konkurencyjne i poprawiać swoją pozycję na rynku, konieczna jest ich stała profesjonalizacja działalności oraz odpowiednia promocja. Jednocześnie istotne są wypracowane stabilne podstawy funkcjonowania, tak aby móc elastycznie reagować na zmiany sytuacji rynkowej. Jednym ze sposobów jest dywersyfikacja ich działalności umożliwiająca poszerzenie obszaru świadczonych przez nich usług i poszukiwanie nowych łańcuchów dostaw i oferowania usług, w celu radzenia sobie z kryzysem. Działania te powinny być realizowane niezależnie od charakteru wykonywanej profesji.

Jednocześnie przedsiębiorcy wszystkich branż muszą uwzględnić wyzwania związane z Przemysłem 4.0, który generuje pewne modyfikacje w dotychczasowym modelu ich funkcjonowania poprzez przeorganizowanie nie tylko linii technologicznych, ale i sposobu zarządzania firmą (np. praca zdalna) czy wprowadzenie nowych sposobów pozyskiwania i kontaktowania się z klientem (kontakt zdalny). Przedsiębiorstwa stoją ponadto przed koniecznością uwzględnienia całości zagadnień związanych z GOZ. Jej celem jest wykorzystanie dostępnych produktów, wydłużanie ich cyklu życia oraz ograniczanie powstawania odpadów do minimum, co będzie zgodne z unijną polityką Europejskiego Zielonego Ładu.

Jednakże biorąc pod uwagę strukturę podmiotów gospodarczych obszaru *PSRB*, tj. małe rodzinne podmioty gospodarcze świadczące usługi tradycyjne, dywersyfikację ich działalności i wdrażanie nowoczesnych rozwiązań będzie warunkować poziom kapitału ludzkiego oraz dostęp do odpowiednich instrumentów wsparcia.

Dlatego też rozwój gospodarczy obszaru Bieszczad koncentrować powinien się m.in. na wsparciu lokalnych podmiotów gospodarczych (mikro, małych i średnich przedsiębiorców), które wykorzystywać będą endogeniczne zasoby do dywersyfikacji swoich działalności i wprowadzać rozwiązania wykorzystujące nowe technologie, ale jednocześnie uwzględniać będą potrzeby zachowania bioróżnorodności i poszanowania krajobrazu Bieszczadów (dotyczy m.in. przemysłu drzewnego). Wsparcie powinno uwzględniać aktualne uwarunkowania geopolityczne i także być skierowane do podmiotów odpowiednio sprofilowanych pod kątem potencjału firmy w zakresie współpracy gospodarczej z Ukrainą (m.in. sektor budowlany i motoryzacyjny oraz handel i usługi transportowe). Tym samym warto wziąć również pod uwagę możliwości potencjalnego zagospodarowania pracowników pochodzących z Ukrainy, którzy mogą wzmocnić kapitał pracowniczy podmiotów gospodarczych.

Rekomendowanym rozwiązaniem odpowiadającym na wyzwania Przemysłu 4.0. np. dla branży drzewnej czy spożywczej, wpływającym na poprawę produktywności jest automatyzacja ich produkcji. Z kolei np. sektor usług turystycznych powinien wykorzystywać nowoczesne technologie cyfrowe, służące promowaniu i

informowaniu potencjalnych turystów o dostępnych usługach turystycznych oraz możliwościach spędzenia czasu wolnego na terenie Bieszczad, tj.: wirtualne spacery, platformy rezerwacyjne, promocja w portalach społecznościowych, aplikacje z opisem konkretnych produktów turystycznych, bazą noclegową i gastronomiczną.

Niewątpliwie ważnym aspektem powinna być oferowana przedsiębiorcom pomoc w pozyskiwaniu środków finansowych (dotacja, czy zwrotne instrumenty finansowe) potrzebnych do dywersyfikacji działalności, w tym wprowadzania innowacyjnych rozwiązań. W tym kontekście istotną rolę odegrać mogą lokalne już istniejące lub nowopowstałe agencje rozwoju czy IOB, m.in. poprzez rozpowszechnianie możliwości wykorzystania innowacji w przedsiębiorstwach, a także komercjalizacji nowych technologii, co pozwoli na rozwój kultury innowacyjności wśród lokalnych podmiotów gospodarczych. Dużą rolę w tym zakresie odgrywać mogą również sieci partnerstw, które ułatwiają wymianę wiedzy i doświadczeń wśród podmiotów gospodarczych. Konieczne jest także zaoferowanie kompleksowych usług podstawowych (doradczych, księgowych, prawnych czy lokalowych). Z kolei w celu zwiększenia konkurencyjności lokalnych podmiotów gospodarczych na krajowych i zagranicznych rynkach szansą będzie prowadzona przez IOB ich promocja i udział podczas organizowanych misji czy targów gospodarczych.

Zakładane typy działań:

- ♦ instrumenty wsparcia na dywersyfikację działalności gospodarczej oraz wprowadzanie nowych usług, produktów i innowacyjnych rozwiązań wśród przedsiębiorców,
- ♦ wsparcie przedsiębiorców w procesach restrukturyzacyjnych, adaptacyjnych czy modernizacyjnych, mających na celu wprowadzanie ulepszonych rozwiązań świadczenia pracy (Przemysł 4.0),
- ♦ rozwój przemysłu spożywczego i wsparcie dla podmiotów zajmujących się dystrybucją lokalnych produktów rolno - spożywczych,
- ♦ wsparcie przemysłu drzewnego jako kluczowej branży z obszaru Bieszczad,
- ♦ rozwój istniejącej i/lub utworzenie nowej lokalnej agencji rozwoju/IOB, świadczącej usługi szkoleniowo – doradcze dla przedsiębiorców oraz pomoc w pozyskiwaniu środków finansowych na rozwój działalności gospodarczej,
- ♦ kreowanie i wspieranie działalności proinnowacyjnej przedsiębiorców przez wyspecjalizowane IOB,
- ♦ promocja lokalnej gospodarki na krajowych i zagranicznych rynkach,
- ♦ sieciowanie współpracy pomiędzy lokalnymi przedsiębiorcami, a sektorem B+R, mającej na celu wprowadzenie innowacyjnych produktów czy usług,
- ♦ wsparcie przedsiębiorców w zakresie podnoszenia kompetencji kadry pracowniczej w tym również kadry pochodzącej z Ukrainy,
- ♦ tworzenie warunków do zawiązywania współpracy pomiędzy przedsiębiorcami, samorządami lokalnymi oraz NGO-sami, celem wypracowania wspólnych planów rozwoju czy stworzenia wspólnych produktów/usług.

Poprzez wzrost liczby podmiotów gospodarczych wdrażających nowoczesne rozwiązania, nastąpi zwiększenie ich konkurencyjności, a dywersyfikacja działalności sprzyjać będzie budowaniu odporności lokalnej gospodarki. Generowane procesy pozytywnie wpłyną na rozwój gospodarczy obszaru i na poprawę jakości życia jego mieszkańców.

1.2. Pobudzanie aktywności gospodarczej mieszkańców

Niski poziom przedsiębiorczości notowany na obszarze *PSRB*, generuje konieczność podejmowania działań, mających na celu pobudzenie aktywności gospodarczej wśród mieszkańców, w szczególności osób młodych.

Jedną z form takiego wsparcia może być pomoc finansowa oferowana na rozpoczęcie prowadzenia działalności gospodarczej i promocja samozatrudnienia. Region Bieszczad stwarza możliwość rozwijania działalności gospodarczej w oparciu o zasoby endogeniczne i predysponuje do oferowania usług gospodarczych m.in. z zakresu turystyki (noclegi, gastronomia, handel tradycyjnym rzemiosłem oparty na kulturze lokalnej), ale także rozwijania działalności rzemieślniczych związanych z przemysłem drzewnym czy spożywczym.

Nie mniej jednak wsparcie przeznaczone na założenie przedsiębiorstwa każdorazowo powinno zostać poprzedzone opracowaniem planu działania pod kątem posiadania kompetencji/preferencji zawodowych predysponujących do jej prowadzenia. Osoby chcące założyć własną działalność gospodarczą powinny także otrzymać pomoc prawną i księgową. W tym kontekście istotną rolę odgrywać będą dedykowane programy aktywizacji realizowane m.in. przez Wojewódzki Urząd Pracy (WUP). W celu aktywizacji zawodowej mieszkańców obszaru konieczne będą także działania podejmowane przez powiatowe urzędy prace związane z organizacją staży, praktyk i doradztwa zawodowego.

Zakładane typy działań:

- ♦ promowanie samozatrudnienia, w szczególności wśród młodych mieszkańców obszaru,
- ♦ wspieranie samozatrudnienia poprzez dedykowane programy aktywizacji zawodowej osób młodych,
- ♦ kompleksowe wsparcie doradcze, pomoc prawną w zakresie zakładania własnej działalności gospodarczej, pomoc księgową.

Efektem zrealizowanych działań będzie rozwój aktywności gospodarczej młodych mieszkańców obszaru, prowadzący do wzrostu poziomu przedsiębiorczości, co przełoży się na poprawę sytuacji na rynku pracy oraz zahamowanie migracji w celach zarobkowych.

1.3. Tereny inwestycyjne warunkiem aktywności gospodarczej

Na aktywność gospodarczą danego regionu wpływ ma dostępność przygotowanych pod względem infrastrukturalnym terenów inwestycyjnych. Kluczowe jest również

oddziaływanie na przedsiębiorczość innymi instrumentami (prawnymi, finansowymi czy planistycznymi), które będą przyciągać inwestorów.

Bieszczady jako obszar cenny przyrodniczo, posiadają stosunkowo niski udział terenów inwestycyjnych, dlatego też należy wspierać rozwój terenów już istniejących w m.in. funkcjonującej w Zagórzcu Specjalnej Strefie Ekonomicznej EURO-PARK Mielec. Z uwagi na bliskość do granicy ukraińskiej, nowo powstałe tereny można wykorzystać jako hub zapewniający możliwość ulokowania się inwestorów, planujących włączyć się w proces odbudowy Ukrainy (sektor budowlany).

Wielu inwestorów może wykorzystać walory turystyczne tego obszaru, mikroklimat i jego wyjątkowe położenie. Dlatego przygotowując tereny inwestycyjne należy również uwzględnić możliwości jego zagospodarowania pod kątem turystycznym, dając bazę do rozwoju nowoczesnej branży hotelarskiej i gastronomicznej.

Należy zatem podejmować działania w tym zakresie poprzez promocję terenów inwestycyjnych, system zachęt dla potencjalnych inwestorów oraz zwiększać udział terenów przeznaczonych na cele inwestycyjne wraz z zapewnieniem niezbędnej infrastruktury technicznej (dogodny dojazd, dozbrojenie terenu).

Wychodząc naprzeciw przyszłym inwestorom istotne jest przyjęcie dokumentów planistycznych zagospodarowania przestrzennego zapewniających wykorzystanie terenów inwestycyjnych w poszanowaniu środowiska przyrodniczego. Ponadto czynnikiem decydującym o lokowaniu się inwestorów na terenie Bieszczad będzie mieć poprawa dostępności komunikacyjnej obszaru, umożliwiająca jego lepsze powiązanie zarówno z północno – zachodnią częścią kraju jak i z przejściami granicznymi z Ukrainą.

Zakładane typy działań:

- ♦ tworzenie terenów inwestycyjnych wraz z kompleksowo przygotowaną infrastrukturą techniczną przy uwzględnieniu obszarów objętych formami ochrony przyrody,
- ♦ zwiększenie powierzchni objętych miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego,
- ♦ tworzenie narzędzi finansowych przeznaczonych na rozwój terenów inwestycyjnych,
- ♦ dbałość samorządów i inwestorów o ład przestrzenny,
- ♦ ulepszanie infrastruktury umożliwiającej rozwój sektora IT,
- ♦ oferowanie przez samorzady zachęt dla potencjalnych inwestorów (np. w postaci mniejszych podatków i opłat),
- ♦ promocja istniejących terenów inwestycyjnych na misjach gospodarczych w kraju i za granicą i poszukiwanie potencjalnych inwestorów do dalszego rozwoju strefy ekonomicznej.

Efektom zrealizowanych działań będzie rozwój terenów inwestycyjnych oraz ich promocja na rynkach krajowych i zagranicznych w celu pozyskania nowych inwestorów. Działania prowadzić będą do generowania nowych miejsc pracy i pobudzenia aktywności gospodarczej obszaru *PSRB*.

2. Priorytet DOSTĘPNE BIESZCZADY – poprawa dostępności komunikacyjnej i cyfrowej obszaru Bieszczad

Cel priorytetu: *Poprawa dostępności komunikacyjnej i wzrost spójności terytorialnej Bieszczad w układzie zewnętrznym i wewnętrznym oraz poprawa dostępności cyfrowej mieszkańców obszaru objętych PSRB realizowany będzie poprzez następujące kierunki interwencji:*

2.1. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury drogowej i kolejowej wraz z infrastrukturą uzupełniającą

Obszar Bieszczad charakteryzuje niski poziom dostępności komunikacyjnej, co pogłębiania peryferyjność tej części województwa.

Obecna dostępność drogowa i kolejowa, a także ograniczony udział świadczonych usług z wykorzystaniem transportu publicznego (m.in. kolejowego) stanowi zagrożenie wykluczeniem transportowym obszaru Bieszczad.

Zgodnie z rekomendacjami wynikającymi z przeprowadzonego badania ewaluacyjnego pn. *Ocena wpływu RPO WP 2014-2020 na efektywność systemu transportowego regionu*, realizacja projektów drogowych w województwie podkarpackim w perspektywie finansowej UE na lata 2021-2027 powinna być ukierunkowana na rozwój sieci drogowej na obszarach o ograniczonej dostępności transportowej m.in. w Bieszczadach.

Na potrzebę poprawy drogowej dostępności komunikacyjnej obszaru *Programu* wskazuje także PSRT WP 2030. Zgodnie z zapisami w tym dokumencie, kluczowa jest poprawa dostępu obszaru Bieszczad m.in. do ośrodka wojewódzkiego i włączenie w krajowy układ sieci drogowej. Istotna jest także budowa i modernizacja tych dróg wojewódzkich, które umożliwiają dostęp do głównych atrakcji turystycznych Bieszczad. Wraz z modernizacją dróg konieczne jest budowanie obwodnic, chodników i przejść dla pieszych, wpływających na poprawę bezpieczeństwa uczestników ruchu drogowego. Budowa ścieżek rowerowych wzdłuż modernizowanych dróg zwiększy także atrakcyjność turystyczną obszaru. Poprawa powiązań komunikacyjnych warunkuje także impulsy do rozwoju gospodarczego.

SWP poprzez inwestycje wskazane w PSRT WP 2030 przygotowuje się do realizacji kolejnych projektów z zakresu modernizacji i rozbudowy odcinków dróg wojewódzkich, w tym DW nr 894 (odcinek Lesko - Huzele, Hoczew - Polańczyk), DW nr 895 (odcinek Uherce Mineralne - Orelec), DW nr 896 (przebudowa/rozbudowa odcinka Ustrzyki Dolne - Ustrzyki Górne wraz z budową tras rowerowych), DW nr 897 (przebudowa/rozbudowa odcinka Radoszyce - Ustrzyki Górne wraz z budową tras rowerowych, odcinek Radoszyce – Cisna – Wetlina - Ustrzyki Górne). Inwestycja przyczyni się do poprawy zewnętrznej dostępności komunikacyjnej obszaru, ale także do lepszego skomunikowania południowej części województwa podkarpackiego z krajowym układem drogowym, w szczególności z drogą ekspresową S19.

Niemniej ważny element drogowej dostępności komunikacyjnej stanowią drogi powiatowe i gminne, których budowa i modernizacja również przyczyni się do poprawy dostępności do miejsc atrakcyjnych turystycznie, czy miejsc koncentracji działalności gospodarczej (dojazd do terenów inwestycyjnych). Jednakże obecnie ich realizacja może odbywać się z poziomu lokalnego.

Z uwagi na przygraniczne położenie obszaru Bieszczad konieczna jest także realizacja komplementarnych inwestycji drogowych z zakresu usprawnienia przepływu osób i towarów przez granicę, w tym modernizacja dróg i niezbędnej infrastruktury drogowej na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim³⁵.

Na obszarze *PSRB* znajduje się graniczne przejście drogowe w Krościenku. Biorąc pod uwagę, że wschodnia granica *PSRB* stanowi część zewnętrznej granicy UE, w obliczu aktualnej sytuacji geopolitycznej nakłada dodatkowe wyzwania w zakresie utrzymania bezpieczeństwa obszaru. Dlatego też należy wziąć pod uwagę inwestycje, mające na celu zwiększenie skuteczności reakcji w przypadku nasilenia zagrożeń. W tym celu niezbędne jest doposażenie służb granicznych w odpowiednie systemy, wykorzystujące nowoczesne technologie informatyczne pomagające w sprawnym przeprowadzaniu nadzoru granicznego. Ważnym elementem będzie także organizacja szkoleń dla służb zapewniających bezpieczeństwo w obszarze przygranicznym.

Ponadto przeprowadzona w ramach ww. badania ewaluacyjnego³⁶ analiza zakwalifikowała powiat leski i bieszczadzki jako wykluczone z transportu kolejowego.

Istotnym więc elementem podejmowanych projektów powinny być również inwestycje służące poprawie kolejowego ruchu towarowo - pasażerskiego wraz z modernizacją infrastruktury tego środka transportu. Stanowi to bowiem jeden z priorytetów w kontekście rozwoju gospodarki i wzrostu konkurencyjności inwestycyjnej obszaru.

Dla obszaru Bieszczad istotna jest rozbudowa połączeń kolejowych z centralną częścią kraju, które umożliwią udział w łańcuchu dostaw i rozwój funkcji cargo. W tym kontekście należy wykorzystać potencjał linii kolejowych nr 107 i 108.

W ramach *Krajowego Programu Kolejowego do 2030 roku* (z perspektywą do roku 2032) (KPK) zaplanowano m.in. rewitalizację linii kolejowej nr 108 na odcinku Jasło - Nowy Zagórz wraz z budową łącznicy kolejowej Jedlicze – Szebnie, umożliwiającej połączenie linii kolejowej nr 106 z linią kolejową nr 108. Dzięki przedsięwzięciu pasażerowie zyskają możliwość dogodniejszych podróży kolejowych z Rzeszowa w stronę Bieszczad. Konieczna jest także dalsza modernizacja linii kolejowej nr 108 na odcinku Nowy Zagórz – Krościenko³⁷, która umożliwi rozwój wymiany

³⁵ Inwestycja wybrana do dofinansowania w ramach Programu Interreg Polska-Słowacja 2021-2027: „Od Beskidu Niskiego po Solinę” (Modernizacja infrastruktury zabezpieczającej skarpe w miejscowości Chrewt).

³⁶ Raport końcowy z badania ewaluacyjnego pn. *Ocena wpływu RPO WP 2014-2020 na efektywność systemu transportowego regionu*, Kwiecień 2023.

³⁷ 3 marca 2022r. na linii kolejowej nr 108 na odcinku Krościenko Granica Państwa – Zagórz został wznowiony ruch pasażerski.

gospodarczej z Ukrainą. Modernizacja linii kolejowej odegra także duże znaczenie w kontekście zwiększenia atrakcyjności inwestycyjnej strefy przemysłowej w Zagórz, umożliwiając rozwój usług logistycznych.

W ramach planowanych inwestycji kolejowych potrzebna jest także rewitalizacja linii kolejowej nr 107 na odcinku Nowy Zagórz – Łupków (granica ze Słowacją), na której aktualnie uruchamiane są jedynie połączenia sezonowe. Modernizacja tej linii kolejowej umożliwi intensyfikację ruchu turystycznego oraz współpracy transgranicznej z sąsiadującym z obszarem *PSRB* regionem Słowacji.

W ramach inwestycji kolejowych należy także zadbać o nowoczesny tabor kolejowy, umożliwiający pasażerom przewóz rowerów czy hulajnóg. Zakres podejmowanych projektów na terenie Bieszczad powinien wprowadzać rozwiązania cyfrowe, jak aplikacje planowania podróży.

Zakładane typy działań:

- ♦ rozwój infrastruktury drogowej obszaru w celu poprawy dostępności w układzie zewnętrznym – modernizacja dróg wojewódzkich, poprawa dostępności do S19,
- ♦ rozwój infrastruktury drogowej na terenie obszaru w celu poprawy dostępności w układzie wewnętrznym – modernizacja dróg powiatowych i gminnych,
- ♦ rozwój inwestycji w drogi prowadzące do przejść granicznych pomiędzy Polską a Ukrainą/Słowacją,
- ♦ uwzględnienie infrastruktury bezpieczeństwa na terenie przygranicznym,
- ♦ modernizacja linii kolejowych nr 107 i 108 w tym inwestycje w nowoczesny tabor kolejowy,
- ♦ rozwój połączeń kolejowych w ruchu regionalnym i krajowym (w tym połączenia z Ukrainą i Słowacją - również połączenia sezonowe),
 - ♦ budowa i modernizacja przystanków/stacji kolejowych,
- ♦ powiązanie transportu publicznego całego obszaru Bieszczad (szczególnie do miejsc atrakcyjnych turystycznie),
- ♦ wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań cyfrowych w transporcie publicznym (aplikacje planowania podróży),
- ♦ integracja różnych form transportu: C&R, B&R,
- ♦ poprawa bezpieczeństwa uczestników ruchu m.in. w miejscach atrakcyjnych turystycznie poprzez likwidację miejsc niebezpiecznych, zabezpieczenie osuwisk oraz budowę nowej i poprawę istniejącej infrastruktury uzupełniającej (zajezdnie/zatoczki autokarowe, miejsca postojowe, chodniki, przejścia dla pieszych, oświetlenie uliczne, itp.).

Efektom zrealizowanych działań będzie rozwój infrastruktury drogowej, kolejowej i uzupełniającej, co zapewni poprawę dostępności obszaru Bieszczad w układzie zewnętrznym i wewnętrznym oraz bezpieczeństwo uczestników ruchu. Planowane inwestycje zwiększą potencjał rozwojowy obszaru.

2.2. Poprawa dostępności cyfrowej wraz z rozwojem społeczeństwa informacyjnego oraz rozwój e-usług publicznych

Rozwój technologii cyfrowej ma wpływ na wszystkie sektory gospodarki i strefę społeczną. Okres pandemii „przyspieszył” rozwój kompetencji cyfrowych i sieci teleinformatycznych, które musiały spełniać parametry dużej przepustowości. Jednakże na obszarze Bieszczad zapewnienie infrastruktury telekomunikacyjnej pomiędzy najbliższym lub najbardziej efektywnym punktem dystrybucji Internetu, a użytkownikiem końcowym stanowi w dalszym ciągu duże wyzwanie.

Aby móc korzystać z nowoczesnych technologii teleinformacyjnych należy nadal kontynuować rozwój odpowiednich umiejętności związanych z cyfryzacją. Wg raportu dotyczącego społeczeństwa informacyjnego w Polsce³⁸ udział ten należał w województwie podkarpackim do jednych z najniższych w kraju. Wydaje się, że obecne możliwości infrastrukturalne pozwalałyby na wyższy poziom wykorzystania technologii cyfrowych i Internetu zarówno przez przedsiębiorstwa, mieszkańców jak i przez turystów planujących etapy swojego pobytu na obszarze Bieszczad, w tym rozwój e-usług.

Zaletą e-usług jest to, że są bardziej zorientowane na użytkownika, tj.: składanie wniosków, e-porada, dostęp do bibliotek on-line, itp. Również wśród przedsiębiorców coraz częściej wykorzystywane są nowe narzędzia cyfrowe, tj. dostosowanie oferty produktów i usług do procesu cyfryzacji przemysłu. Rozwój e-usług może umożliwić dostęp do usług publicznych i jednocześnie mieć wpływ na ograniczenie migracji ludności ze stref peryferyjnych.

Należy zatem zwiększać możliwość świadczenia e-usług publicznych oraz jednocześnie podnosić ich jakość. Działania dedykowane rozwojowi cyfrowemu powinny być nakierowane na rozwój zintegrowanej infrastruktury cyfrowej w celu poprawy jakości edukacji, tworzenia nowoczesnych produktów kulturowych i turystycznych, cyfryzację nowych i zwiększenie dostępu do już istniejących zasobów w zakresie ilości danych cyfrowych oraz wzrostu umiejętności ich wykorzystania przy jednoczesnym zachowaniu bezpieczeństwa przetwarzania danych.

Zakładane typy działań:

- ♦ inwestycje infrastrukturalne związane z doprowadzeniem sieci do tzw. punktów „ostatniej mili”,
- ♦ cyfryzacja procesów administracji publicznej i rozwój e-usług (e-zdrowie, e-kultura, e-urząd), w tym doposażenie w niezbędny sprzęt do skutecznego funkcjonowania administracji i świadczenia usług publicznych,
- ♦ tworzenie platform e-usług publicznych szczebla regionalnego/lokalnego,
- ♦ rozwój bezpieczeństwa świadczenia e-usług,
- ♦ rozwój infrastruktury danych przestrzennych,

³⁸Spółeczeństwo informacyjne w Polsce w 2021 r., Główny Urząd Statystyczny.

- ♦ wdrażanie nowoczesnych rozwiązań technologicznych, tj. digitalizacja zasobów baz danych analogowych i ich integracja wraz z zapewnieniem cyberbezpieczeństwa,
- ♦ rozwój kompetencji cyfrowych mieszkańców.

Efektom zrealizowanych działań będzie poprawa dostępności cyfrowej obszaru Bieszczad oraz rozwój e-usług publicznych, umożliwiających zdalne, a zatem sprawniejsze korzystanie z usług świadczonych przez administrację czy gestorów i animatorów turystyki na wielu płaszczyznach.

3. Priorytet TURYSTYCZNE I KULTUROWE BIESZCZADY – rozwój infrastruktury turystycznej oraz stworzenie różnorodnej oferty turystycznej, krzewienie kultury i jej promocję oraz poprawa bezpieczeństwa turystów na obszarze Bieszczad

Cel priorytetu: *Rozwój infrastruktury turystycznej oraz stworzenie zintegrowanego pakietu atrakcyjnej oferty turystyczno-kulturalnej opartej na dziedzictwie przyrodniczo-kulturowym Bieszczad, co pozwoli na stworzenie silnej marki turystycznej realizowany będzie poprzez następujące kierunki interwencji:*

3.1. Rozwój oferty i infrastruktury turystycznej oraz tworzenie nowych sieciowanych produktów turystycznych o wysokim standardzie

Bieszczady są marką i krainą turystyczną województwa podkarpackiego, dlatego też konieczne jest wzmocnienie sektora turystyki jako kluczowego czynnika determinującego rozwój gospodarczy obszaru. Gospodarkę turystyczną regionu należy kształtować w oparciu o jego endogeniczne zasoby.

Istotnymi składowymi turystyki są zarówno materialne atrakcje, infrastruktura, baza turystyczna, jak i niematerialne wartości, tj. zwyczaje, kultura, czy kuchnia regionalna. Oferta turystyczna powinna być kompleksowa z uwzględnieniem oferty okołoturystycznej, zawierającej pakiet usług czyli baza noclegowa i gastronomiczna wraz z towarzyszącymi wydarzeniami rekreacyjno-rozrywkowymi (koncerty/festiwale/biesiady, wydarzenia tematyczne) oraz możliwości poznania zwyczajów, kultury i historii obszaru. Jednakże tworząc ofertę istotne jest, aby turystyczny obszar Bieszczad rozwijał się z poszanowaniem naturalnego bogactwa przyrody, kultury i historii, czyli w myśl koncepcji turystyki zrównoważonej.

To, co kojarzone jest z Bieszczadami, to przede wszystkim turystyka górską piesza, która umożliwia podróżującym poznanie wyjątkowych osobliwości przyrodniczych. Szlaki są dość dobrze wytyczone. Jednak nadal brakuje w ich pobliżu niezbędnej infrastruktury (np. kosze na śmieci, toalety) oraz przygotowanych miejsc do odpoczynku m.in.: wiat, ławek, altan czy schronów turystycznych. Celem tego rodzaju inwestycji jest podniesienie standardu atrakcji turystycznych oraz ochrona przed antropopresją. Wokół szlaków górskich tworzyć można różnego rodzaju wydarzenia tematyczne czy imprezy sportowe (obozy wędrownie, biegi górskie, itp.).

Wśród istotnych kierunków rozwoju oferty turystycznej obszaru Bieszczad należy wskazać również turystykę rowerową, która umożliwia turystom wyjątkowe przeżycia

na trasach o niezwykłym krajobrazie bieszczadzkim. Najważniejsze kwestie to: rozwój infrastruktury rowerowej w postaci odpowiednio przygotowanych szlaków rowerowych, których niestety na obszarze Bieszczad nadal jest zbyt mało, a w ślad za tym promocja turystyki rowerowej i jej produktów (m.in. przewodniki z trasami, aplikacje mobilne, rajdy, zawody). Turystyka rowerowa powinna być traktowana jako strategiczny element turystyki Bieszczad³⁹, gdyż m.in. to ta forma aktywności znakomicie wpisuje się w cele unijnej polityki spójności: Europa bardziej ekologiczna, niskoemisyjna Europa, lepiej połączona Europa, Europa bliższa obywatelom.

Należy również wykorzystać dynamiczny rozwój rynku rowerów elektrycznych, który stwarza ogromne możliwości dla rozwoju turystyki rowerowej na obszarze Bieszczad w których występują duże deniwelacje terenu stanowiące wyzwanie dla amatorów tej formy aktywności.

Rozwój nowych tras rowerowych należy planować w sposób usystematyzowany i spójny oraz w oparciu o nowoczesne rozwiązania techniczne i technologiczne (zintegrowane wypożyczalnie rowerów, w tym elektrycznych; stacje napraw rowerów wyposażone w automaty z niezbędnymi akcesoriami dla rowerzystów; punkty ładowania rowerów elektrycznych). Wzdłuż tras rowerowych należy dążyć do rozbudowy bazy noclegowej, gastronomicznej i małej architektury jak wiaty ochronne; stojaki na rowery; ławki; kosze na śmieci; sanitariaty; tablice informacyjne z mapami turystycznymi. Istotna jest instalacja wypożyczalni rowerów oraz dostosowanie transportu publicznego do przewozów sprzętu rowerowego. Infrastruktura turystyczna w zakresie możliwości uprawiania tej formy aktywności powinna być tak zaprojektowana i dopasowana do otoczenia, żeby jazda na rowerze była komfortowa i atrakcyjna, a także bezpieczna.

Wytyczając sieć szlaków tras rowerowych należy także zdecydować o ich hierarchii – podzielić je na trasy główne oraz pozostałe (zbiorcze, dojazdowe, tematyczne, itp.). Przestrzenne powiązanie tras rowerowych to kluczowy element służący integracji infrastruktury oraz zintensyfikowania procesu rozwoju turystyki rowerowej. W tym kontekście niezbędne jest także usieciowienie turystyki rowerowej obszaru Bieszczad z pozostałą częścią Podkarpacia, województwami sąsiednimi, a także państwami ościennymi. Ponadto należy je poprowadzić tak, aby ich przebieg w jak najmniejszym stopniu ingerował w przyrodę.

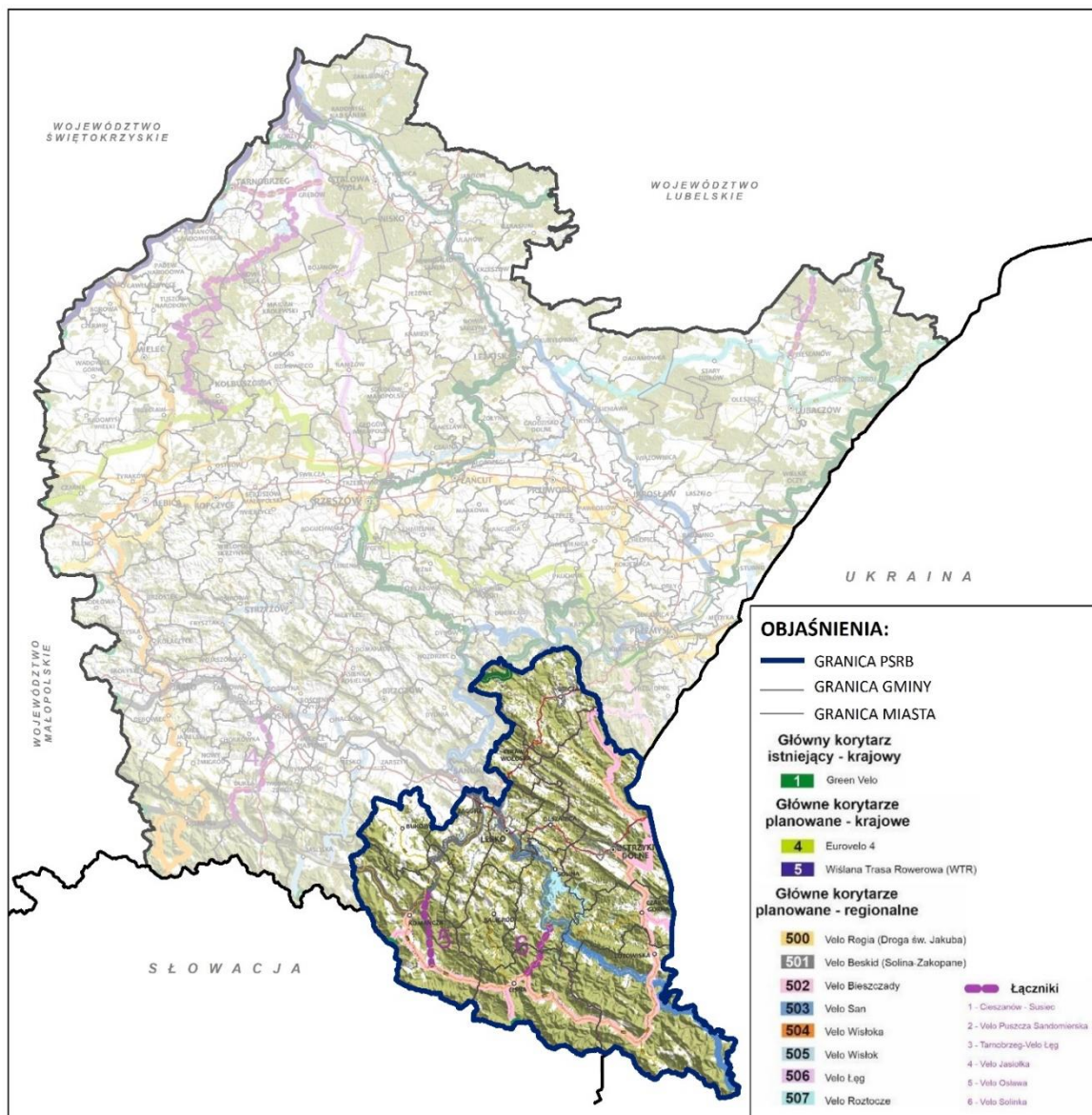
W koncepcji korytarzy tras rowerowych⁴⁰ przez obszar *Programu* wskazano na trasy:

1. Green Velo „Bieszczady” (szlak różowy na rys. 23): Olszany (Green Velo) – Ustrzyki Dolne – Ustrzyki Górne – Cisna – Roztoki Górne – Słowacja (z Wołosatego na Zakarpacie (Ukraina)).
2. Zakopane – Solina (szlak szary na rys. 23): Solina – Bukowsko – Rymanów - Nowy Żmigród - Wyszowatka - województwo małopolskie.

³⁹Dokumentem wyznaczającym kierunki rozwoju tras rowerowych w województwie podkarpackim jest *Regionalna Polityka Rowerowa Województwa Podkarpackiego (RPR WP)*.

⁴⁰Jw.

Rysunek 23. Zbiorcza koncepcja zintegrowanej sieci szlaków rowerowych na terenie województwa podkarpackiego z uwzględnieniem obszaru PSRB

Źródło: RPR WP.

Istotne znaczenie w rozwoju turystyki rekreacyjnej/wypoczynkowej na obszarze Bieszczad ma turystyka wodna poprzez wykorzystanie istnienia zbiorników wodnych - Jeziora Solińskiego i Myczkowieckiego. Istotna jest dalsza poprawa stanu infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej, pozwalającej na skorzystanie z tej formy wypoczynku w postaci przystani wodnych wraz z wypożyczalnią łodzi elektrycznych oraz wydzielonych strzeżonych kąpielisk i plaż.

Atrakcyjność Jeziora Solińskiego wzmacnia kolej gondolowa z wieżą widokową, dzięki której turyści mogą podziwiać piękno przyrody z wysokości sięgającej nawet 75 m.

Z kolei funkcjonowanie Uzdrowiska Polańczyk-Zdrój umożliwia rozwój usług leczniczych/uzdrowiskowych/spa, a tym samym wprowadzenie nowych usług lepiej

skierowanych do różnych grup wiekowych. Rozwój oferty uzdrowiskowej istotnie wpłynie na przełamanie sezonowości w Bieszczadach.

Ważne jest również tworzenie oferty turystycznej zapewniającej alternatywne formy wypoczynku i rekreacji oraz dostosowanie jej do potrzeb określonych grup interesariuszy (np. rodzin z dziećmi, młodzieży czy seniorów), z której turyści będą mogli korzystać np. w przypadku niekorzystnych warunków atmosferycznych.

Dużą popularnością na obszarze objętym *Programem* cieszy się Bieszczadzka Kolejka Leśna w Majdanie koło Cisnej, a także Bieszczadzkie Drezyny Rowerowe w Uhercach Mineralnych. Wokół tych atrakcji również istnieje potencjał do rozwijania usług małej gastronomii (punkty z lokalną kuchnią), a także galerii z pamiątkami/rzeźbami/ikonami lokalnych twórców.

Z kolei magnesem przyciągającym turystów w sezonie zimowym jest turystyka narciarska. Prócz narciarstwa zjazdowego w Bieszczadach można uprawiać także narciarstwo biegowe czy skiturowe. Należy wykorzystać naturalny klimat obszaru, w tym rejony o dłuższym zaleganiu pokrywy śnieżnej, w celu tworzenia nowoczesnej infrastruktury narciarskiej, nowych tras narciarskich i ośrodków narciarskich/skoczni/wyciągów, które stwarzają możliwości rozwoju infrastruktury sportowej o charakterze rekreacyjnym oraz zawodowym w postaci np. organizacji zimowych wydarzeń sportowych, czy obozów szkoleniowych. Standard obecnej infrastruktury do uprawiania sportów zimowych nie jest w pełni wykorzystywany i wymaga odpowiedniej modernizacji (np. poprzez zainstalowanie nowoczesnych kolei gondolowych lub 6-8 osobowych szybkich kolei wyprzęganych z podgrzewanymi siedziskami i osłonami przeciwwiatrowymi).

Warto wykorzystać już istniejący potencjał w formie cyklicznie odbywających się wydarzeń sportowych m.in. Ogólnopolska Olimpiada Młodzieży w Sportach Zimowych, która co kilka lat organizowana jest również na podkarpaciu. Stanowi to potencjał do rozwoju infrastruktury turystycznej z niezbędnym zapleczem umożliwiającym organizację różnych zawodów sportowych/przygotowań olimpijskich i tym samym umożliwić uprawianie sportów zimowych amatorom i zawodowcom.

Bieszczady to także jedno z niewielu miejsc w Europie, gdzie z uwagi na mały stopień zamieszkania niebo w nocy wolne jest od zanieczyszczeń sztucznym światłem, co sprzyja obserwacjom astronomicznym i rozwijaniu oferty w tym zakresie w formie Parków Gwiazdnego Nieba. Naturalne ciemne niebo jest jednym z ekologicznych zasobów środowiska naturalnego i wymaga ochrony⁴¹. Należy rozwijać ofertę tego rodzaju turystyki i dostosować do różnych grup wiekowych.

Wykorzystanie położenia geograficznego w tym przejść granicznych, stwarza z kolei możliwość rozwoju szerokiej współpracy z regionami państw sąsiednich (Ukraina i Słowacja) i rozwijania istniejących (Główny Szlak Beskidzki) jak i tworzenia nowych

⁴¹ Na obszarze Bieszczad funkcjonuje już Park Gwiazdnego Nieba "Bieszczady", który przypomina znaczenie naturalnej ciemności, oferując m.in. pokazy astronomiczne.

zsięciowanych ponadregionalnych szlaków turystycznych, a tym samym przygotowania kompleksowego produktu turystycznego.

Duży wpływ na wzmocnienie funkcji turystycznej obszaru Bieszczad ma całoroczna baza noclegowa, która powinna zostać dostosowana do coraz większych wymagań turystów. Należy dążyć do rozwijania bazy noclegowej o wyższym standardzie wraz z rozwojem usług rekreacyjnych i rozrywkowych. Wyższe standardy i bogata oferta usług oferowanych w obiektach pozwoli na dłuższy pobyt i zachęci do odwiedzenia obszaru także turystów z zagranicy.

Istotne jest, aby obiekty turystyczne stały się bardziej ekologiczne i wykorzystujące OZE, a przy tym wpisywały się w naturalny krajobraz obszaru (np. zielone dachy, drewniana zabudowa). Uzupełnieniem oferty noclegowej powinny być pola namiotowe i campingowe z odpowiednim zapleczem technicznym (m.in. dostęp do źródeł energii) i sanitarnym. Jednakże w przypadku projektowania i lokalizowania obiektów należy zachować harmonię z krajobrazem górskim tak aby powstała estetyczna przestrzeń do wypoczynku. W tym kontekście istotne jest pokrycie gmin dokumentami planistycznymi zagospodarowania przestrzennego, a nawet właściwe mogłoby być opracowanie strategii marketingowej z uwzględnieniem jednolitych standardów infrastruktury turystycznej.

Szczególnymi produktami turystycznymi opierającymi się na dziedzictwie kulturowym, są tzw. niematerialne elementy, do których należy zaliczyć cykliczne eventy, rzemiosło regionalne, kulturę, język oraz szlaki historyczno-kulturowe. Do potencjału kulturowego Bieszczad dodać trzeba tradycje rękodzielnicze i dorobek w tym zakresie, tj. ikonografia, malarstwo, artystyczna obróbka drewna, haft. Dodatkowo charakterystycznym elementem bieszczadzkiego krajobrazu pozostają, służące niegdyś do wypalania węgla drzewnego, nieliczne już dziś retorty.

Należy w jak największym stopniu dbać o dziedzictwo materialne i niematerialne w formie zachowania i ochrony zabytkowych obiektów świadczących o dawnej wielokulturowości oraz podkreślać, a także promować walory krajobrazu kulturowego i współczesnego dziedzictwa. Wykorzystanie zasobów kulturowych wymaga odpowiedniego wzmocnienia w celu przygotowania konkretnych produktów kulturowych (m.in. poszerzenie i usprawnienie dostępu do oferty kulturalnej w formie cyfrowej i wirtualnej).

W propagowaniu kultury lokalnej istotne jest także wykorzystanie kulturotwórczej roli szkół i uczelni oraz współpraca z lokalnymi działaczami.

Dążąc do budowania nowej oferty turystycznej istotne będzie m.in. stworzenie spójnej koncepcji produktu turystycznego wraz z przeprowadzeniem analizy popytu i oceny potrzeb wśród potencjalnych turystów w celu ograniczenia ryzyka nieefektywności, skonfrontowanie koncepcji projektu z ofertą świadczoną w sąsiednich obszarach.

W promowaniu i informowaniu potencjalnych turystów o dostępnych usługach turystycznych oraz możliwościach spędzenia czasu wolnego istotne jest

wykorzystanie narzędzi cyfrowych, tj.: wirtualne spacery, aplikacje z opisem produktów turystycznych czy przebiegiem szlaku turystycznego, bazą noclegową i gastronomiczną, a także skoordynowanie oferty poprzez utworzenie jednej wspólnej platformy internetowej, w tym stworzenie kalendarza wydarzeń. Istotna jest także promocja obszaru na arenie krajowej i międzynarodowej, szczególnie sprzedaż ofert i „doświadczeń” w platformach rezerwacyjnych, tematycznych. Należy stale mieć na uwadze, iż na proces powodzenia i zaistnienia oferty turystycznej wpływa przemyślana strategia/plan rozwoju i promocji produktu turystycznego. Ponadto ważne jest, aby wspólnie tworzyć marketing regionalnych i lokalnych marek oraz sieciowych produktów turystycznych w oparciu o dziedzictwo kulturowe, historyczne i przyrodnicze wraz z linią brandingową na poziomie wizualnym i werbalnym. Jak również należy stworzyć kanon wydawnictw wizerunkowych dotyczących ofert turystycznych w tym flagowych i wiodących w subregionie Bieszczad. W tym celu konieczna jest szeroka współpraca lokalnych JST z przedsiębiorcami, lokalnymi grupami działania, organizacjami pozarządowymi, lokalnymi działaczami czy przewodnikami.

W promowaniu obszaru istotną rolę pełnić powinny także centra informacji turystycznej, które należy połączyć w sieć i umożliwić współpracę ze środowiskiem przewodnickim oraz gestorami turystyki.

Zakładane typy działań:

- ♦ rozwój całorocznej oferty turystycznej,
- ♦ rozwój i dostosowanie infrastruktury okołoturystycznej do potrzeb turysty, w tym turysty z niepełnosprawnościami oraz dla mieszkańców,
- ♦ lokowanie infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej z ograniczeniem do inwestycji nie oddziałujących negatywnie na środowisko,
- ♦ edukacja w zakresie postrzegania walorów przyrodniczych i krajobrazowych jako szansa na rozwój regionu w kierunku turystyki zrównoważonej,
- ♦ rozwój zintegrowanej sieci ścieżek/tras/szlaków rowerowych oraz ich integracja na poziomie ponadregionalnym, krajowym i transgranicznym, wraz z tworzeniem miejsc przyjaznych rowerzystom,
- ♦ wsparcie inicjatyw regionalnych i lokalnych w zakresie tworzenia i zarządzania produktami turystyki, w tym współzarządzania przez kilka podmiotów danym produktem turystycznym,
- ♦ dalszy rozwój infrastruktury rekreacyjnej wokół Jeziora Solińskiego i Myczkowieckiego (wytyczenie plaż i strzeżonych kąpielisk wraz z niezbędną infrastrukturą okołoturystyczną i wypoczynkową),
- ♦ wzrost konkurencyjności uzdrowiska Polańczyk-Zdrój wraz z dywersyfikacją usług,
- ♦ tworzenie wokół oferty turystycznej przeróżnych wydarzeń tematycznych typu: rajdy rowerowe i piesze, obozy wędrownie, spływy kajakowe, zawody wędkarskie, regaty, biegi górskie czy festiwale muzyczne,
- ♦ rozwój nowoczesnej bazy noclegowej, w tym o wyższym standardzie,

- ♦ ujednolicenie wizerunku marki Bieszczady i standardów infrastruktury turystycznej, wpisujących się w naturalny krajobraz wraz z opracowaniem strategii marketingowej,
- ♦ rozwój infrastruktury sportowej typu skocznie/stoki/wyciągi narciarskie wraz z niezbędną infrastrukturą towarzyszącą⁴²,
- ♦ współpraca władz regionalnych i lokalnych wraz z przedsiębiorcami, lokalnymi działaczami i przedstawicielami instytucji zaangażowanych w promocję obszaru,
- ♦ wsparcie sektora turystyki (dotacje, pożyczki preferencyjne przeznaczone na poszerzenie oferty turystycznej czy wprowadzenie nowych usług),
- ♦ doskonalenie zawodowe i podnoszenia kompetencji pracowników Punktów i Centrów Informacji Turystycznych, środowiska przewodnickiego oraz gestorów turystyki,
- ♦ utworzenie ponadlokalnej sieci punktów informacji turystycznej,
- ♦ wykorzystanie technologii cyfrowych w promowaniu usług turystycznych na obszarze Bieszczad,
- ♦ współpraca z regionami sąsiednimi w celu rozwijania ponadregionalnych szlaków turystycznych a także współpraca z państwami sąsiednimi (Słowacja i Ukraina),
- ♦ dostęp do oferty kulturalnej w formie cyfrowej i wirtualnej, digitalizacja zasobów kultury (np. tworzenie multimedialnych centrów kultury, stworzenie platformy internetowej z kalendarzem wydarzeń kulturalnych),
- ♦ dbałość o dobra kultury materialnej i niematerialnej,
- ♦ poprawa i rozwój zasobów infrastrukturalnych kultury, celem stworzenia optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej i zwiększenia jej potencjału do prowadzenia działań innowacyjnych czy konkurencyjnych w przestrzeni publicznej, w tym: teatrów, bibliotek, mediotek, ognisk artystycznych, muzeów, domów kultury, galerii sztuki, a także innych podmiotów działających w tym obszarze.

Efektom zrealizowanych działań będzie zbudowanie bogatej i zróżnicowanej oferty turystycznej obszaru Bieszczad, która generować będzie nowe miejsca pracy i wpłynie na rozwój gospodarczy obszaru oraz poprawę jakości życia jego mieszkańców.

3.2. Rozwijanie systemów ratownictwa związanego z bezpieczeństwem turystów

Na obszarze Bieszczad o bezpieczeństwo turystów dbają bardzo dobrze funkcjonujące ochotnicze jednostki i organizacje, które wspierają podmioty publiczne w zapewnianiu bezpieczeństwa, a w górach grupa GOPR Bieszczady, która skutecznie podejmuje akcje ratownicze. GOPR powinien mieć możliwości stałego dbania o podnoszenie umiejętności ratowników i jakości prowadzonych akcji ratowniczych, między innymi poprzez udział w licznych szkoleniach, współpracę

⁴² Przykład: Centrum Turystyki Aktywnej i Sportu BIESZCZAD.ski Wańkowa.

z Policją, Strażą Graniczną, Strażą Pożarną, służbą parku narodowego, a także z podmiotami wykonującymi ratownictwo górskie w innych obszarach kraju i świata, jako wymiana dobrych praktyk i doświadczeń.

Na obszarze Bieszczad obserwowany jest wzrost zainteresowania turystyką górską i tym samym jest bezpośrednim czynnikiem zwiększającym ryzyko wypadków w górach, dlatego monitorowanie ruchu turystycznego jest konieczne dla ustalania potencjalnych zagrożeń zarówno dla turystów, jak i środowiska oraz podejmowania niezbędnych działań na rzecz bezpieczeństwa turystów.

Specyfiką obszaru Bieszczad jest położenie przygraniczne, w związku z tym należy także uwzględnić działania na rzecz współpracy transgranicznej poprzez stworzenie skoordynowanego sposobu łączności systemów zarządzania i wymiany informacji pomiędzy grupami ratowniczymi z obszaru pogranicza, w szczególności uwzględniając obecną sytuację geopolityczną.

Zakładane typy działań:

- ♦ podnoszenie umiejętności ratowników oraz współpraca w tym zakresie z różnymi podmiotami świadczącymi bezpieczeństwo publiczne na obszarze Bieszczad (Policja, Straż Graniczna, Straż Pożarna, OSP), a także z podmiotami wykonującymi ratownictwo górskie w innych obszarach kraju i świata,
- ♦ doposażenie jednostek w wysokospecjalistyczne zaplecze techniczne oraz odpowiednią infrastrukturę z uwzględnieniem nowoczesnych technologii cyfrowych i platform łączności, umożliwiających zintegrowanie systemu bezpieczeństwa,
- ♦ realizacja skoordynowanych projektów, np. systemu reagowania na zagrożenia, z obszarami sąsiednimi, w tym ze Słowacją i Ukrainą; stały rozwój i profesjonalizacja,
- ♦ monitorowanie ruchu turystycznego w celu ustalania potencjalnych zagrożeń zarówno dla turystów, jak i środowiska naturalnego,
- ♦ realizacja kampanii informacyjnych z zakresu bezpieczeństwa i sposobów zachowania się wobec zagrożeń.

Efektem zrealizowanych działań będzie zwiększenie bezpieczeństwa na obszarze Bieszczad, poprzez doposażenie wszystkich jednostek zapewniających bezpieczeństwo w niezbędny innowacyjny sprzęt ratowniczy i ich systematyczny rozwój w celu utrzymywania gotowości operacyjnej na wysokim poziomie.

4. Priorytet EKO BIESZCZADY - ochrona środowiska i wykorzystanie OZE

Cel priorytetu: *Zrównoważony rozwój gmin Bieszczad oraz ochrona walorów środowiskowych niniejszego obszaru* realizowany będzie poprzez następujące kierunki interwencji:

4.1. Poprawa efektywności energetycznej i termomodernizacja

Transformacja energetyczna oraz potrzeba osiągnięcia neutralności klimatycznej jest celem EZŁ, w ramach którego założono m.in. osiągnięcie w UE ujemnych emisji do 2050 roku oraz wzrost efektywności energetycznej⁴³. Efektywność energetyczna jest zatem głównym kryterium decyzji inwestycyjnych dotyczących infrastruktury energetycznej.

Poprawę efektywności energetycznej można osiągnąć m.in. poprzez termomodernizację, czyli wzrost stopnia przygotowania budynku zapewniający użytkownikom komfort cieplny przy możliwie najniższym zużyciu energii. W skład termomodernizacji wchodzi wprowadzanie najnowszych technologii: wymiana lub modernizacja systemu grzewczego, w tym wymiana istniejącego źródła ciepła na charakteryzujące się wyższą klasą efektywności energetycznej, a także wymiana instalacji centralnego ogrzewania i przygotowania ciepłej wody użytkowej, ocieplenie przegród zewnętrznych i wewnętrznych budynku (takich jak stropy, dachy i podłogi), wymiana stolarki okiennej, drzwi zewnętrznych i bram garażowych, działania zmierzające do zmniejszenia zużycia energii elektrycznej, m.in. wymiana istniejącego oświetlenia, instalacji czy sprzętów na bardziej energooszczędne.

Obszar Bieszczad charakteryzuje się słabym dostępem do sieci grzewczej, co jest wynikiem uwarunkowań przyrodniczych i rozproszonej zabudowy. Poprawa jakości powietrza i wzrost efektywności energetycznej odbywać się zatem będzie m.in. poprzez wymianę nieefektywnych źródeł ciepła i tzw. „kopciuchów”, czyli kotłów na paliwo stałe, które nie spełniają wymogów, a które są źródłem emisji zanieczyszczeń do atmosfery, a także poprzez pozostałe działania termomodernizacyjne, pozwalające na zmniejszenie zużycia energii.

Zgodnie z harmonogramem określonym w tzw. uchwale antysmogowej SWP⁴⁴ do końca roku 2025 na terenie województwa nie powinny funkcjonować już źródła pozaklasowe, natomiast instalacje spełniające wymagania w zakresie emisji zanieczyszczeń określonych dla klasy 3 lub 4 powinny zostać wymienione do końca 2027 roku. Terminowa realizacja zadań narzucona jest m.in. organom administracji publicznej oraz podmiotom korzystającym ze środowiska (czyli m.in. samorządom powiatowym i gminnym)⁴⁵. Należy podkreślić jednak, iż na terenie powiatu większą część nieefektywnych instalacji grzewczych przynależy do osób fizycznych, stąd, aby

⁴³ Zgodnie z zapisami w Dyrektywie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/2002 z dnia 11 grudnia 2018 r. zmieniającej dyrektywę 2012/27/UE w sprawie efektywności energetycznej służy dostosowaniu prawa energetycznego UE do wyznaczonych na 2030 r. celów w zakresie efektywności energetycznej i klimatu. Zgodnie z dyrektywą należy zwiększyć efektywność energetyczną o co najmniej 32,5 % do 2030 r.

⁴⁴ Uchwała Nr LXIX/1184/23 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 21 grudnia 2023 r.

⁴⁵ W ślad za zapisami *Programu ochrony powietrza dla strefy podkarpackiej – aktualizacja z uwagi na przekroczenia poziomu dopuszczalnego pyłu zawieszonego PM₁₀, poziomu dopuszczalnego pyłu zawieszonego PM_{2,5} oraz poziomu docelowego benzo(a)pirenu wraz z Planem Działań Krótkoterminowych*, stanowiącego załącznik do Uchwały Nr LXIX/1184/23 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 21 grudnia 2023 r., zdefiniowano iż podstawowym zadaniem organów administracji i innych jednostek oraz podmiotów korzystających ze środowiska jest terminowa realizacja działań zawartych w harmonogramie rzeczowo-finansowym aktualizacji programu oraz działań krótkoterminowych zawartych w planie działań.

uzyskać założony, zgodnie z uchwałą antysmogową efekt, konieczne jest prowadzenie przez lokalne JST intensywnych działań informacyjnych i promocyjnych skierowanych do mieszkańców obszaru zarówno promujących korzyści płynące z wymiany nieefektywnych źródeł ciepła i tzw. kopciuchów na bardziej ekologiczne i ekonomiczne, a także informowanie ich o możliwości uzyskania dopłat i skorzystania z dedykowanych dla tego rodzaju działań programów. Kampanie edukacyjne zwiększające świadomość na temat potrzeb ochrony jakości powietrza i ochrony środowiska naturalnego powinny być także realizowane w szkołach.

Samorządy lokalne mogą także bezpośrednio udzielać dotacji przeznaczonych na wymianę nieefektywnych źródeł ciepła (w ramach gminnych programów niskoemisyjnych udzielanie bezpośrednich dotacji, jak i udzielać pożyczek (jako uzupełniające finansowanie pochodzące z bezpośrednich dotacji)).

Zakładane typy działań:

- ♦ termomodernizacja w budynkach użyteczności publicznej oraz w zasobach mieszkaniowych należących do gmin, w tym m.in. wymiana nieefektywnych źródeł ciepła oraz instalacji czy sprzętów na bardziej energooszczędne,
- ♦ wprowadzenie w budynkach użyteczności publicznej oraz w zasobach mieszkaniowych należących do gmin inteligentnych systemów zarządzania energią,
- ♦ budownictwo energooszczędne i pasywne,
- ♦ przeprowadzanie audytów energetycznych,
- ♦ zwiększenie świadomości mieszkańców obszaru na temat korzyści płynących z termomodernizacji oraz promowanie oszczędzania energii,
- ♦ prowadzenie kampanii edukacyjnych w zakresie potrzeb ochrony jakości powietrza oraz współpraca w tym zakresie ze szkołami,
- ♦ informowanie mieszkańców o możliwości uzyskania dopłat i skorzystania z programów,
- ♦ realizacja gminnych programów niskoemisyjnych oraz udzielanie pożyczek mieszkańcom na indywidualną wymianę nieefektywnych źródeł ciepła.

Efektom zrealizowanych działań będzie zmniejszenie emisji gazów cieplarnianych oraz poprawa efektywności energetycznej, co ograniczy straty energii i wpłynie na poprawę jakości powietrza, a tym samym korzystnie wpłynie na stan zdrowia mieszkańców.

4.2. Wykorzystanie OZE

Głównym instrumentem UE służącym promowaniu stosowania energii z OZE jest Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/2001 z dnia 11 grudnia 2018 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych. Instytucje unijne 30 marca 2023 r. ogłosiły wstępne porozumienie dotyczące Dyrektywy zmieniającej dyrektywę w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych (tzw. Dyrektywa „RED III”), w którym zawarte zostały m.in. odniesienia do przyspieszenia procedur administracyjnych dla instalacji OZE. Jednocześnie

zgodnie z zaleceniami UE, rozwój OZE powinien opierać się m.in. na uwarunkowaniach lokalnych oraz potencjale dostępnych zasobów obszaru⁴⁶.

Stosunkowo duże w skali kraju nasłonecznienie występujące w zachodniej części gmin Komańcza i Bukowsko warto wykorzystać jako potencjał m.in. do dalszego rozwoju instalacji fotowoltaicznych w tej części Bieszczad.

Aktualnie na terenie obszaru dużym problemem jest stan techniczny sieci dystrybucyjnej (w tym przewaga linii napowietrznych, które w większym stopniu narażone są na awarie) oraz brak sieci zapewniających wymagane napięcie na wybranych obszarach, stąd konieczna jest rozbudowa i modernizacja tych sieci, w celu ich stabilizacji i sprawności, a także wspieranie rozwoju inteligentnych rozwiązań typu *smart grids*, a zdiagnozowany znaczny wzrost instalacji OZE, szczególnie mikroinstalacji fotowoltaicznych, wiąże się z rozbudową tego typu sieci energetycznych, które będą mogły w większym stopniu dystrybuować energię wytworzoną z naturalnych źródeł. Co najważniejsze, tego rodzaju instalacje OZE, pomimo wytwarzania stosunkowo niewielkiej mocy, nie wpływają negatywnie na lokalne ekosystemy oraz nie zaburzają naturalnego krajobrazu obszaru, dlatego dalsze wspieranie działań w zakresie rozwijania energetyki prosumenckiej jest niezwykle istotne. Ważne jest, aby wsparcie kierować w szczególności do osób wykluczonych oraz najbardziej zagrożonych ubóstwem energetycznym.

Istnieje także potrzeba rozwoju magazynowania energii m.in. w okresie letnim i integracja rozproszonych instalacji OZE. Dobrym rozwiązaniem może być zakładanie lokalnych spółdzielni lub klastrów energetycznych. W ten sposób koszty inwestycyjne rozkładają się na większą liczbę podmiotów, a przez to instalacja może być wydajniejsza i zaopatrywać większą liczbę odbiorców. W związku z tym, że energia nie jest przesyłana na większe odległości, do czego potrzebne są linie wysokiego napięcia, odbiorcy uniezależniają się od zewnętrznych dostawców energii, co wpływa na bezpieczeństwo dostaw energii.

Innym rozwiązaniem może być wykorzystanie osadów ściekowych, które poprzez odzyskanie fosforu w osadzie można zastosować w produkcji energii (np. biogazownie) czy nawozów organicznych z dodatkiem osadu ściekowego oraz dodatkowo można je pozyskiwać w oczyszczalniach ścieków czy przy budowie małych hydroelektrowni w postaci zbiorników małej retencji, które mogą pełnić nie tylko funkcję retencyjną ale również stanowić rezerwuar wody pitnej, przeciwdziałać suszy i jak również pełnić rolę magazynów energii elektrycznej.

Wśród działań mających na celu zwiększenie wykorzystania OZE istotne jest także kształtowanie świadomości wśród mieszkańców obszaru na temat korzyści płynących z tego rodzaju zastosowań, ale także edukacja z zakresu potrzeby oszczędzania energii.

Zakładane typy działań:

⁴⁶ Zalecenia Rady UE dla Polski w roku 2019.

- ♦ wytwarzanie energii elektrycznej i ciepłej pochodzącej z OZE oraz przyłączenie do sieci zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju,
- ♦ realizacja tzw. projektów parasolowych związanych z rozwijaniem mikroinstalacji fotowoltaicznych, rozwój energetyki rozproszonej,
- ♦ modernizacja i rozwój inteligentnych sieci elektroenergetycznych, które mają potencjał do podłączenia OZE,
- ♦ wykorzystanie OZE w budowie stacji ładowania pojazdów o napędzie elektrycznym,
- ♦ budowa magazynów energii działających na potrzeby OZE i zwiększenie możliwości magazynowania energii elektrycznej,
- ♦ rozwój nowych form wykorzystania OZE w oparciu o lokalne zasoby (np. rozwój małych elektrowni wodnych),
- ♦ upowszechnianie funkcjonowania spółdzielni energetycznych i klastrów OZE, zwiększanie świadomości społeczeństwa w zakresie OZE.

Efektem zrealizowanych działań będzie poprawa bezpieczeństwa energetycznego obszaru, zmniejszenie zależności od importu energii spoza UE i obniżenie kosztów energii. Nowoczesne i wyposażone w inteligentne rozwiązania sieci przyczynią się do transformacji lokalnego sektora energetycznego, w tym integracji rozproszonych źródeł energii i znacznie wpłyną na ograniczenie emisji gazów cieplarnianych.

5. Priorytet SPOŁECZNE BIESZCZADY – rozwój i aktywizacja społeczno-gospodarcza kapitału ludzkiego

Cel priorytetu: Wspieranie działań prowadzących do wzrostu potencjału kapitału ludzkiego, dzięki poprawie jakości włączającej edukacji formalnej i nieformalnej, kształtowaniu oraz promocji postaw związanych z uczeniem się przez całe życie realizowany będzie poprzez następujące kierunki interwencji:

5.1. Poprawa jakości systemu edukacji oraz rozwój edukacji nieformalnej

Podstawą budowania wysokiej jakości kapitału ludzkiego jest edukacja włączająca na wszystkich poziomach kształcenia, charakteryzująca się równym dostępem do wysokiej jakości edukacji oraz szerokim wachlarzem usług edukacyjnych. Poprawa jakości edukacji powinna odbywać się poprzez podejmowanie zarówno działań z zakresu podniesienia jakości i atrakcyjności kształcenia jak również poprzez inwestycje infrastrukturalne.

Skuteczny system kształcenia przyczyni się do nabywania przez dzieci i młodzież kluczowych kompetencji, rozwijania swoich pasji, zainteresowań i samodzielności.

Edukacja przedszkolna, jako pierwszy etap systemu kształcenia, wymaga działań służących zwiększeniu dostępności do ośrodków wychowania przedszkolnego (OWP) m.in. poprzez tworzenie nowych i odpowiednio wyposażonych dydaktycznie miejsc przedszkolnych, zwłaszcza w gminach, którego tego najbardziej potrzebują. Na obszarze *PSRB* zauważa się różnice w dostępie do placówek wychowania przedszkolnego. Mimo widocznego wzrostu liczby dzieci objętych wychowaniem

przedszkolnym na terenie działania *Programu* nadal jest to liczba mniejsza w porównaniu do średniej dla województwa podkarpackiego. Działania powinny być również podjęte pod względem dostępu do opieki żłobkowej, choć ta na obszarze oddziaływania *PSRB* wypada znacznie lepiej w porównaniu do średniej dla województwa. Nie mniej jednak zarówno żłobki, jak i przedszkola oraz inne formy opieki przedszkolnej są dużą pomocą dla rodziców aktywnych zawodowo, a także chcących powrócić na rynek pracy.

Dobrej jakości, włączające kształcenie dotyczy zarówno szkolnictwa ogólnego na wszystkich poziomach nauczania jak i szkolnictwa zawodowego.

Zgodnie z ideą edukacji włączającej należy wspierać inicjatywy dążące do likwidacji różnic w dostępie do edukacji, uwzględniając przy tym zróżnicowane potrzeby dzieci i młodzieży. Poprzez utworzenie systemu wsparcia uczniów zdolnych, tj. programy stypendialne skierowane do konkretnej grupy docelowej, np. uczniów osiągających wysokie wyniki w nauce i znajdujących się w niekorzystnej sytuacji materialnej, umożliwia się im poszerzanie, zdobywanie wiedzy i doświadczenia, rozwijania swoich umiejętności, które w przyszłości pozwolą na osiągnięcie sukcesu zawodowego. Tego rodzaju działania podejmowane są m.in. przez SWP.

W celu podniesienia jakości i atrakcyjności kształcenia na wszystkich poziomach nauczania, wsparcie powinno obejmować również inwestycje w infrastrukturę m.in. poprzez modernizację placówek czy pracowni w nowoczesny sprzęt i pomoce dydaktyczne, umożliwiające rozwój nowoczesnych form nauczania. Ważne są także inwestycje w sportową infrastrukturę przyszkolną, w celu pobudzania aktywności ruchowej wśród uczniów. Placówki powinny być dostosowane do potrzeb osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, w tym z niepełnosprawnościami.

Niezbędnym elementem wysokiej jakości edukacji jest kadra posiadająca odpowiednie kompetencje. Konieczne jest realizowanie działań mających na celu podnoszenie kwalifikacji zawodowych nauczycieli, pracowników dydaktycznych i kadry zarządzającej, w tym podnoszenie kompetencji cyfrowych oraz umiejętności potrzebnych do pracy z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Niezwykle ważne jest także doskonalenie kompetencji nauczycieli i instruktorów praktycznej nauki zawodu.

W dobie rozwoju techniki informatycznej kompetencje IT, w tym m.in. z zakresu robotyki czy programowania są oczekiwane przez pracodawców. Konieczne jest więc kształtowanie tego rodzaju umiejętności cyfrowych już u uczniów szkół podstawowych. Robotyka i programowanie to interdyscyplinarna dziedzina wiedzy, która ma korzystny wpływ na wzrost zainteresowania uczniów przedmiotami ścisłymi (np. matematyka, fizyka i technika). Poszerzenie nauczania informatyki o zajęcia z robotyki i programowania pozwoli na wykształcenie w uczniach umiejętności myślenia komputacyjnego i projektowego. Realizacja tego rodzaju działań przyczyni się także do wdrażania nauczania przedmiotów zgodnie z modelem STEAM.

Konieczne są stałe działania w zakresie dostosowania kierunków kształcenia zawodowego do zapotrzebowania lokalnego rynku pracy oraz potrzeb pracodawców. Zgodnie z badaniami przeprowadzonymi przez WUP⁴⁷ w zakresie zapotrzebowania na określone zawody na obszarze *Programu* widoczne jest zapotrzebowanie m.in. na średni personel medyczny czy opiekunów do osób starszych.

Utworzenie systemu kształcenia zawodowego odpowiadającego na potrzeby lokalnego rynku pracy wymaga także szerokiej współpracy szkół zawodowych m.in. z lokalnymi przedsiębiorcami. Istotnym elementem takiej współpracy jest przede wszystkim korzystanie z zasobów materialnych oraz niematerialnych przedsiębiorstw (staże, praktyki, warsztaty, szkolenia realizowane w przedsiębiorstwach), które służyć będą nabywaniu i pogłębianiu praktycznych umiejętności wykonywania zawodu. Z uwagi na profil firm zlokalizowanych w strefie w Zagórzcu warto uwzględnić kształcenie m.in. w zawodzie mechanik samochodowy. Ponadto zmiany klimatyczne wymuszają dostępność specjalistów z zakresu wdrażania energetyki odnawialnej (wzrost OZE).

Istotne będzie także wspieranie działań mających na celu nabywanie przez uczniów umiejętności w zakresie poruszania się po rynku pracy. W tym kontekście należy umożliwiać korzystanie uczniom z doradztwa zawodowego.

W procesie kształcenia dzieci i młodzieży istotną rolę odgrywa edukacja nieformalna, czyli działalność o charakterze kształcenia i wychowywania prowadzona poza szkołą instytucjonalną. Ważne jest tworzenie warunków społecznych, w których uczniowie będą mogli podejmować różne działania i rozwijać swoje umiejętności, także poza edukacją szkolną. W tym zakresie kluczowa jest komplementarność edukacji formalnej i nieformalnej oraz współpraca pomiędzy instytucjami tworzącymi i reprezentującymi obie formy edukacji. Przykłady edukacji nieformalnej to: pikniki naukowe, wycieczki, obozy czy festyny naukowe i różnego rodzaju warsztaty. Na poziomie lokalnym należy wspierać działania zmierzające do współpracy pomiędzy szkołą a środowiskiem lokalnym i organizacjami takimi jak domy kultury, biblioteki, fundacje czy stowarzyszenia.

Zakładane typy działań:

- ♦ poprawa jakości edukacji na każdym poziomie nauczania, służącej podnoszeniu kompetencji kluczowych,
- ♦ wspieranie projektów służących niwelowaniu różnic w dostępie do wysokiej jakości włączającego kształcenia,
- ♦ wsparcie uczniów osiągających wysokie wyniki w nauce i znajdujących się w niekorzystnej sytuacji materialnej poprzez programy stypendialne,
- ♦ wspieranie rozwoju systemu kształcenia zawodowego dostosowanego do potrzeb lokalnego rynku pracy i współpraca w tym zakresie z lokalnymi przedsiębiorcami (rozwój dualnego kształcenia zawodowego),

⁴⁷ <https://barometrzwawodow.pl/>, *Barometr zawodów 2022*.

- ♦ upowszechnianie korzystania z doradztwa zawodowego i edukacyjnego wśród uczniów,
- ♦ wsparcie kadry dydaktycznej, pedagogicznej oraz zarządzającej w zakresie podnoszenia kompetencji zawodowych (m.in. kompetencji cyfrowych oraz potrzebnych do pracy z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi),
- ♦ wsparcie psychologiczno-pedagogiczne uczniów,
- ♦ budowa nowych i modernizacja istniejących żłobków i placówek wychowania przedszkolnego/punktów przedszkolnych wraz z inwestycjami w ich wyposażenie i poszerzanie oferty zajęciowej,
- ♦ inwestycje w infrastrukturę techniczną placówek oświatowych w celu zapewnienia lepszej dostępności do wysokiej jakości kształcenia,
- ♦ rozwój nowoczesnych form nauczania (platformy interaktywne umożliwiające nauczanie zdalne),
- ♦ wsparcie różnych form edukacji nieformalnej,
- ♦ promowanie współpracy pomiędzy szkołą, a instytucjami publicznymi i organizacjami lokalnymi w celu podniesienia jakości edukacji.

Efektem zrealizowanych działań będzie wysokiej jakości, nowoczesny system edukacji włączającej na każdym szczeblu, dostosowany do indywidualnych potrzeb poszczególnych grup wiekowych.

5.2. Uczenie się przez całe życie

W obecnych czasach szybkie tempo rozwoju i postęp technologiczny, wywołują potrzebę ciągłego podnoszenia poziomu swojej wiedzy oraz nabywania nowych umiejętności przez całe życie. Województwo podkarpackie, w tym także gminy bieszczadzkie, posiada niski odsetek osób dorosłych uczestniczących w szkoleniach czy dodatkowym kształceniu. W pierwszej kolejności wśród mieszkańców powiatu należy wprowadzić działania promujące postawę uczenia się przez całe życie, szczególnie wśród osób starszych, umożliwiając im dostosowanie się do globalnych trendów i wyzwań społeczno-gospodarczych.

Promując postawę stałego podnoszenia swoich kwalifikacji i umiejętności należy zwrócić szczególną uwagę na kompetencje cyfrowe i umiejętności efektywnego wykorzystania nowoczesnych technologii. Nienabyte dostatecznie kompetencje cyfrowe, zwłaszcza wśród osób po 50 roku życia, powodują, że trudno jest się im odnaleźć na rynku pracy. Brak umiejętności posługiwania się nowymi technologiami cyfrowymi osobom starszym sprzyja także wykluczeniu społecznemu.

Wykluczenie społeczne skorelowane z biernością zawodową obserwowane jest także wśród osób ubogich, które częściej posiadają niskie kwalifikacje i podstawowe kompetencje. Dlatego też szczególne wsparcie w zakresie zdobywania nowych umiejętności należy kierować do tej grupy mieszkańców, zwiększając tym samym szansę na ich zatrudnienie.

Z uwagi na fakt, że wciąż na obszarze *Programu* najwięcej mieszkańców zatrudnionych jest w rolnictwie, wsparcie w zdobywaniu w nowych kwalifikacji

powinno się także kierować do tych osób, które poszukują możliwości przebranżowienia się i wykonywania zawodów pozarolniczych.

W podniesieniu swoich kwalifikacji lub możliwości przebranżowienia się, dużą rolę odgrywa doradztwo zawodowe, a także organizacja kursów kwalifikacyjnych, staży i praktyk, które prowadzić będą do aktywizacji zawodowej i poprawy sytuacji mieszkańców powiatu na rynku pracy.

W procesie kształcenia ustawicznego dużą rolę odgrywają Lokalne Grupy Działania, których działalność w sposób szczególny ukierunkowana jest na wspieranie grup zagrożonych: ubogich, odchodzących z rolnictwa i osób po 50 roku życia.

Zakładane typy działań:

- ♦ wsparcie osób dorosłych w zdobywaniu i uzupełnianiu kwalifikacji i kompetencji w tym możliwości kształcenia na odległość,
- ♦ promowanie form kształcenia ustawicznego jako konieczność dostosowania się do globalnych trendów i wyzwań społeczno-gospodarczych,
- ♦ inspirowanie oraz wspieranie działań prowadzących do powszechnej edukacji cyfrowej,
- ♦ dedykowane kursy kwalifikacyjne, szkolenia, staże i inne formy wsparcia kształcenia ustawicznego dla osób odchodzących z rolnictwa,
- ♦ wsparcie osób ubogich, zagrożonych wykluczeniem społecznym i osób starszych w rozwijaniu kompetencji i umiejętności kluczowych,
- ♦ wsparcie inicjatyw i partnerstw lokalnych działających na rzecz rozwijania kapitału ludzkiego oraz aktywizacji społecznej,
- ♦ tworzenie lokalnych punktów wspierania kształcenia dla dorosłych.

Efektem zrealizowanych działań będzie szeroka i łatwo dostępna oferta kształcenia ustawicznego umożliwiająca uzupełnienie kwalifikacji i kompetencji. Rozwój kształcenia ustawicznego wpłynie na wzmocnienie społeczeństwa obywatelskiego i wzrost zatrudnienia.

VII. Przedsięwzięcia strategiczne o kluczowym znaczeniu dla rozwoju obszaru

W ramach *Programu* wskazano przedsięwzięcia strategiczne, dla których zdefiniowano potencjalne źródła finansowania. Ich realizacja korzystnie wpłynie na uwolnienie zidentyfikowanych w *Programie* potencjałów rozwojowych, wykorzystanie uwarunkowań endogenicznych oraz ograniczenie lub likwidację istniejących barier rozwojowych.

Wśród zdefiniowanych działań strategicznych dedykowanych dla obszaru objętego *Programem* wymienić należy:

a. Wsparcie lokalnej gospodarki i poprawa sytuacji na rynku pracy - dotacje na rozpoczęcie działalności gospodarczej

Realizacja: Wojewódzki Urząd Pracy

Źródło: Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027

Szacunkowy budżet*: 28 571 428,56 zł

b. Poprawa dostępności komunikacyjnej obszaru

Działania realizowane poprzez projekty strategiczne z zakresu budowy i modernizacji sieci dróg wojewódzkich wraz z infrastrukturą poprawiającą bezpieczeństwo użytkowników ruchu.

DW nr 889, 890, 896, 897 - inwestycje wynikające z PSRT WP 2030

Realizacja: Samorząd Województwa Podkarpackiego

Źródło: Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027

Szacunkowy budżet: 397 040 057,38 zł

Czas realizacji: 2024-2030 r.

c. Wzmocnienie funkcji turystycznych obszaru

Działanie realizowane w ramach projektu strategicznego pn. Główny Szlak Beskidzki – Centrum Turystyki Aktywnej Polskich Karpat. Wśród planowanych inwestycji projektu należy wymienić: uporządkowanie i oznakowanie GSB, odpowiednie przygotowanie elementów małej infrastruktury turystycznej, budowę i rozbudowę schronów turystycznych, stworzenie pakietu produktu turystycznego.

Realizacja: Samorząd Województwa Podkarpackiego

Partnerzy projektu: Gmina Bukowsko, Bieszczadzki Park Narodowy,

Nadleśnictwa: Baligród, Komańcza, Rymanów i Cisna

Źródło: Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027

Szacunkowy budżet: 26 mln zł

Czas realizacji: 2024-2029 r.

d. Poprawa jakości edukacji na obszarze *Programu*

Działanie realizowane w ramach projektu strategicznego pn. „RaP STEAM – robotyka i programowanie w szkołach podstawowych z terenu województwa podkarpackiego”⁴⁸.

Realizacja: Samorząd Województwa Podkarpackiego – Podkarpacki Zespół Placówek Wojewódzkich w Rzeszowie

Partnerzy projektu: Gmina Grodzisko Dolne, Wojewódzki Dom Kultury w Rzeszowie, Politechnika Rzeszowska im. I. Łukasiewicza

Źródło: Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027

Szacunkowy budżet*: 25 341 736,56 zł

Czas realizacji: 2023-2029 r.

*Szacunkowy budżet wyliczony proporcjonalnie dla obszaru wszystkich powiatów *PSRB*.

⁴⁸ Projekt realizowany w 35 szkołach z całego obszaru *Programu*.

VIII. System realizacji *Programu* oraz źródła finansowania

Zachowanie zgodności i spójności działań rozwojowych planowanych do realizacji w *PSRB* z założeniami dokumentów strategicznych na szczeblu europejskim i krajowym, a także rangi regionalnej determinuje możliwość ich wsparcia ze źródeł europejskich funduszy strukturalnych perspektywy finansowej na lata 2021-2027.

Działania określone w poszczególnych obszarach wsparcia *PSRB* odpowiadają na wyzwania zdefiniowane na poziomie europejskim w ramach Europejskich Funduszy Strukturalnych i Inwestycyjnych, które koncentrują się na pięciu obszarach: badania naukowe i innowacje, technologie cyfrowe, wspieranie gospodarki niskoemisyjnej, zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi i przedsiębiorczość.

Jednocześnie trwający od 2022 roku konflikt zbrojny na Ukrainie powoduje pogorszenie możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego przygranicznych regionów, w tym obszaru Bieszczad. Sytuacja ta może mieć duży wpływ m.in. na wybór tego obszaru jako destynacji turystycznej czy zainteresowanie się obszarem przez potencjalnych inwestorów. Potęguje także poczucie zagrożenia wśród mieszkańców obszaru. Stąd konieczność projektowania szczególnej interwencji dla obszarów przygranicznych np. poprzez ich premiowanie w programach krajowych i regionalnych, a także bezpośrednie wsparcie w ramach dedykowanych dla nich instrumentów finansowych. Skuteczność realizacji *PSRB* uzależniona jest od systemu wdrażania oraz sposobów finansowania zaplanowanych działań.

VIII.1. Podmioty zaangażowane w proces wdrażania dokumentu

PSRB jest jednym z instrumentów wdrożeniowych SRWP 2030. System jego wdrażania i realizacji oparty został na zasadach wielostronnej koordynacji, zakładającej zarządzanie wielopodmiotowe i wielopoziomowe. W myśl tej zasady SWP jest głównym podmiotem odpowiedzialnym za kształtowanie polityki rozwoju w regionie. Jednakże nie dysponuje w pełni adekwatnymi zasobami i możliwościami osiągnięcia celów polityk publicznych, zatem nawiązuje współpracę z podmiotami publicznymi (wszystkich szczebli) oraz przedstawicielami sektora prywatnego, gospodarczego i społecznego. Zaangażowanie różnych środowisk pozwoli wykorzystać ich potencjał oraz wzmocni współodpowiedzialność za przebieg i efekty procesu wdrażania i realizacji *Programu*. Kluczowe dla skuteczności systemu wdrażania jest synergiczne współdziałanie wszystkich jego ogniw.

Szeroka współpraca zakładająca ścisłą kooperację władz regionalnych i lokalnych oraz innych instytucji publicznych (na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym), przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego, organizacji pozarządowych, partnerów społecznych i gospodarczych oraz przedstawicieli sektora nauki jest jedną z horyzontalnych zasad w perspektywie finansowej UE na lata 2021-2027.

Należy jednak pamiętać, że skuteczność podejmowanych przez poszczególne podmioty działań jest warunkowana przepisami prawa, możliwościami finansowymi

oraz autonomicznością decyzji interesariuszy dotyczących zaangażowania w realizację *Programu*.

Wśród sektorów uczestniczących w realizacji *Programu* wymienić należy:

Sektor publiczny: Administracja publiczna (poziom krajowy, regionalny i lokalny), a także sektor nauki (środowisko eksperckie)

SWP oraz jego jednostki organizacyjne

Głównym zadaniem SWP jest koordynacja przedsięwzięć zapewniająca spójność działań polityki rozwoju na poziomie regionalnym z polityką krajową i unijną. SWP realizuje przedsięwzięcia priorytetowe wpisane do kontraktu programowego oraz w ramach kompetencji projekty strategiczne, kluczowe dla rozwoju obszaru, któremu są dedykowane. W oparciu o zdiagnozowane potrzeby wyznacza także kierunki wsparcia oraz działania, za pomocą których mogą one zostać zrealizowane.

Zadania SWP realizują także wojewódzkie samorządowe jednostki organizacyjne jak WUP, którego zadaniem są m.in. działania z zakresu wsparcia kapitału ludzkiego, aktywizacji zawodowej, poprawy jakości edukacji.

Samorząd lokalny (powiaty i gminy) wraz ze społecznością lokalną, JST objęte oddziaływaniem PSRB, ich związki i partnerstwa, stowarzyszenia gmin

JST z uwagi na kreowanie i wdrażanie lokalnej polityki rozwoju, są najważniejszym elementem systemu realizacji *PSRB*. JST są bezpośrednio odpowiedzialne za rozwój gospodarczy z uwzględnieniem uwarunkowań regionalnych, w tym podejmują działania przyczyniające się do wzrostu ich konkurencyjności. Realizując szeroki zakres zadań odpowiadają za utrzymanie i rozwój przestrzeni publicznej oraz zapewnienie usług publicznych. Główną rolą samorządów jest dbanie o wspólnotę samorządową, integracja społeczności lokalnej oraz jej aktywizacja w szczególności włączenie obywateli w procesy decyzyjne.

W tym kontekście ważną rolę pełnią także ponadlokalne i ponadregionalne partnerstwa zawiązywane przez JST, celem realizacji wspólnych zadań, pozwalających osiągnąć efekt większej skali i o szerszym oddziaływaniu jak Związek Bieszczadzkich Gmin Pogranicza oraz te, które mogą powstać w przyszłości. W kontekście rozwijania marki Bieszczady kluczowa jest także współpraca ze Stowarzyszeniem Euroregion Karpacki Polska (SEKP)⁴⁹. Ponadto ze Stowarzyszeniem Podkarpacka Regionalna Organizacja Turystyczna (PROT), które realizuje liczne działania na rzecz rozwoju i promocji obszaru.

Zadania realizowane przez JST są kluczowe dla osiągnięcia zakładanych celów *Programu*. Opracowanie i wykonywanie projektów wynikających z zapisów *Programu* uwzględnia uwarunkowania społeczno-gospodarcze każdej jednostki objętej oddziaływaniem *Programu*.

⁴⁹ SWP jest członkiem SEKP, które dodatkowo w ramach Programu Interreg Polska-Słowacja realizuje projekt parasolowy tzw. Fundusz Małych Projektów.

Administracja rządowa

Na poziomie krajowym jako jednostki administracji rządowej podstawowe znaczenie mają: minister właściwy ds. rozwoju regionalnego jako zarządzający krajowymi programami operacyjnymi na lata 2021-2027, w kompetencjach którego znajdują się również decyzje dotyczące kierowania wsparcia m.in. dla OSI wyznaczonych w KSRR i tym samym realizacji projektów strategicznych, zmierzających do osiągnięcia zakładanych celów zaplanowanych w *PSRB*.

Na gruncie regionalnym z uwagi, iż część zadań o charakterze publicznym realizowana jest przez Wojewodę konieczna jest także ścisła współpraca z Podkarpackim Urzędem Wojewódzkim, która umożliwi synergii działań, zmierzających do osiągnięcia zakładanych w ramach *PSRB* celów.

Sektor nauki (środowisko eksperckie)

W system realizacji *Programu* powinien zostać także zaangażowany także sektor nauki. Przedstawiciele środowiska eksperckiego odgrywaliby m.in. istotną rolę w monitorowaniu efektów *Programu* oraz wspierali merytorycznie proces jego realizacji.

Sektor prywatny i instytucje z nim współpracujące

Mikroprzedsiębiorstwa, małe lub średnie przedsiębiorstwa (MŚP), zrzeszenia i stowarzyszenia tego rodzaju podmiotów gospodarczych, w tym klastry, IOB

Ich aktywność jest podstawą tworzenia bazy ekonomicznej i gospodarczej gmin objętych *Programem*. Aktywny udział sektora prywatnego w realizacji *PSRB* stanowi warunek niezbędny dla osiągnięcia zakładanych celów *Programu*. Skupiając się w sieć i przystępując do działalności klastrowej, członkowie sektora, zwiększając swoją efektywność ekonomiczną.

Kluczowe dla *Programu* jest również działanie w oparciu o partnerstwa publiczno-prywatne, gdyż w ramach podejmowanych interwencji rozwojowych zwiększa ich skuteczność i zakres.

W tym kontekście ważne jest także aktywne zaangażowanie IOB oraz innych instytucji wspierających przedsiębiorców. Istotną rolę odgrywać mogą spółki własne SWP, do których należą: Podkarpacki Fundusz Rozwoju Sp. z o.o. i Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A., a także IOB funkcjonujące na terenie Bieszczad jak: BARR czy BFE.

Zadaniem zarządzających *Programem*, jest zatem tworzenie warunków dla jak najszerszego udziału sektora prywatnego i publiczno-prywatnego w jego realizacji.

Sektor społeczny

Organizacje społeczne, instytucje pozarządowe, podmioty ekonomii społecznej, lokalne grupy działania i inne, których głównymi kierunkami działań jest aspekt współpracy z i dla społeczności lokalnej

Zaangażowanie sektora społecznego w realizację *Programu* podniesie jakość kapitału ludzkiego i społecznego, przyczyni się do poprawy poziomu przedsiębiorczości, a także pobudzi aktywność obywatelską i zmniejszy skalę zjawiska wykluczenia społecznego. Aktywny udział tzw. sektora III, obok sektora publicznego i prywatnego, wymaga od zarządzających *Programem* tworzenia warunków dla budowania sieci i partnerstw.

VIII.2. Podmioty koordynujące wdrażanie dokumentu

Odpowiedzialność, zarządzanie *Programem* i nadzór nad jego realizacją, także w zakresie zgodności *Programu* z działaniami podejmowanymi w ramach polityki rozwoju województwa podkarpackiego przewidzianymi w SRWP 2030, współdzieli ZWP wraz z powołaną **Radą Programową**. W strukturze UMWP departamentem właściwym w sprawach *Programu* jest Departament Rozwoju Regionalnego.

Zadania ZWP:

1. Koordynacja opracowania *Programu* i jego przyjęcie.
2. Monitorowanie wdrażania *Programu* i dokonywanie w nim zmian.
3. Powołanie Rady Programowej.
4. Współudział w projektach (w tym międzynarodowych) sprzyjających realizacji przedsięwzięć zaplanowanych w ramach *Programu*.
5. Wspieranie realizacji *Programu* w ramach FEP 2021-2027 i innych dostępnych na poziomie regionu źródeł finansowania (w tym uwzględnienie preferencji dla przedsięwzięć zgodnych z *Programem*).
6. Wspieranie kluczowych dla realizacji *Programu* projektów, które źródło finansowania mają w krajowych programach operacyjnych, programach finansowanych z budżetu państwa (w tym w ramach dotacji celowych) bądź innych funduszach zarządzanych z poziomu krajowego.
7. Przyjmowanie zatwierdzonego przez Radę Programową rocznego sprawozdania z realizacji *Programu*.
8. Inicjowanie bądź współorganizowanie spotkań, debat, konferencji, wizyt studyjnych dla interesariuszy *Programu* zaangażowanych w proces realizacji *Programu*.
9. Realizacja, jako Instytucja Zarządzająca, wsparcia doradczego z zakresu możliwości pozyskania środków finansowych z programu regionalnego FEP 2021-2027 oraz (w miarę możliwości) udostępnianie informacji na temat krajowych programów operacyjnych i innych środków publicznych.
10. Prowadzenie działań informacyjnych na temat *Programu*.
11. Podejmowanie innych uchwał służących realizacji *Programu*.
12. Ponoszenie kosztów organizacji i kierowania realizacją *Programu* w części obejmującej pracowników UMWP i innych z tym związanych kosztów własnych.

Rada Programowa:

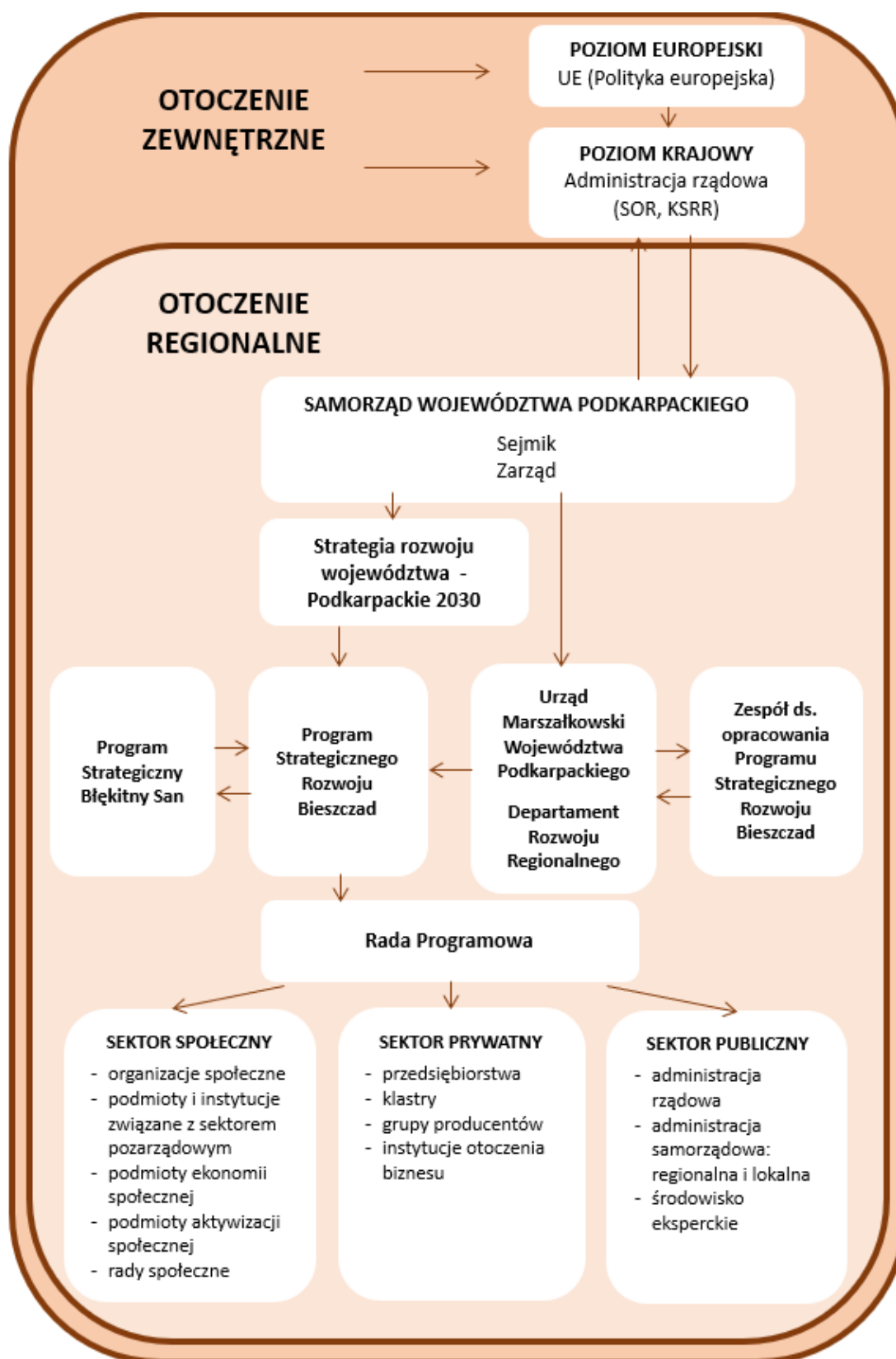
Rada Programowa powoływana przez ZWP jest organem współdzielącym odpowiedzialność i zarządzanie koordynacją wdrażania *Programu* o funkcjach

opiniująco-doradczych. Stanowi płaszczyznę współpracy przedstawicieli sektora publicznego, prywatnego i społecznego działających na rzecz obszaru *PSRB*. W jej skład wchodzi m.in. przedstawiciele: ZWP, Sejmiku Województwa Podkarpackiego, JST uczestniczących w *Programie*, sektora prywatnego i społecznego, sektora nauki. Członkowie Rady mogą być wspierani przez ekspertów zewnętrznych, zgodnie ze wskazaniami członków Rady.

Zadania Rady Programowej:

1. Inicjowanie debat tematycznych dotyczących wyzwań rozwojowych i potencjałów obszaru objętego *Programem*.
2. Opiniowanie przygotowanych przez interesariuszy propozycji zmian treści *Programu*.
3. Zgłaszanie ZWP własnych projektów zmian treści programowych.
4. Opiniowanie i zatwierdzanie rocznego sprawozdania z realizacji *Programu*, które finalnie przedkładane jest do przyjęcia przez ZWP.

Rysunek 24. System realizacji Programu

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

VIII.3. Źródła finansowania

Poza szerokim wachlarzem interesariuszy zaangażowanych w rozwój regionu, system realizacji *Programu* obejmuje również wykorzystanie różnorodnych instrumentów realizowanych na poziomie lokalnym. Zapewnienie skutecznego i pełnego finansowania *PSRB* wymaga aktywnego działania wszystkich podmiotów uczestniczących w *Programie* na rzecz tworzenia partnerstwa rządowo-samorządowo-prywatnego skutkującego montażem finansowym gwarantującym osiągnięcie zakładanych celów *PSRB*.

Wśród potencjalnych źródeł finansowania działań wspierających rozwój na terenie *PSRB* będą m.in.:

- Regionalny program Fundusze Europejskie dla Podkarpacia na lata 2021-2027,
- Krajowe programy operacyjne polityki spójności,
- Programy operacyjne wspólnej polityki rolnej oraz wspólnej polityki rybołówstwa,
- Programy Interreg (Europejskiej Współpracy Terytorialnej),
- Instrument na rzecz Odbudowy i Zwiększania Odporności,
- budżet państwa,
- budżet województwa podkarpackiego,
- budżety własne powiatów, gmin,
- inne środki wsparcia publicznego,
- środki prywatne.

W nowym rozdaniu funduszy unijnych na politykę spójności przeznaczono do dyspozycji ponad 76 mld euro, które pochodzą z następujących funduszy unijnych:

- Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (EFRR),
- Europejski Fundusz Społeczny Plus (EFS+),
- Fundusz Spójności (FS),
- Europejski Fundusz Morski, Rybacki i Akwakultury,
- Fundusz na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (nie obejmuje województwa podkarpackiego).

Głównym źródłem finansowania realizowanych działań z *PSRB* będzie regionalny program **Fundusze Europejskie dla Podkarpacia na lata 2021-2027** (FEP 2021-2027), który jest dwufunduszowy: 72% czyli 1,634 mld euro pochodzi z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR), a 28% czyli 631 mln euro z Europejskiego Funduszu Społecznego Plus (EFS+).

Alokacja FEP 2021-2027 wynosi 2 mld 265 mln euro.

W FEP 2021-2027 zaplanowano 10 następujących priorytetów:

- ♦ Priorytet 1. Konkurencyjna i cyfrowa gospodarka - alokacja: 247 805 045 euro,
- ♦ Priorytet 2. Energia i środowisko - alokacja: 513 469 344 euro,
- ♦ Priorytet 3. Mobilność miejska - alokacja: 70 323 591 euro,

- ♦ Priorytet 4. Mobilność i łączność - alokacja: 234 901 560 euro,
- ♦ Priorytet 5. Przyjazna Przestrzeń Społeczna - alokacja: 189 981 182 euro,
- ♦ Priorytet 6. Rozwój zrównoważony terytorialnie - alokacja: 312 821 505 euro,
- ♦ Priorytet 7. Kapitał ludzki gotowy do zmian - alokacja: 575 761 159 euro,
- ♦ Priorytet 8. Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność - alokacja: 30 000 000 euro,
- ♦ Priorytet 9. Pomoc techniczna - alokacja: 65 217 330 euro,
- ♦ Priorytet 10. Pomoc techniczna - alokacja: 25 585 086 euro.

W ramach programu FEP 2021-2027 realizowane będą instrumenty terytorialne⁵⁰. Należą do nich: zintegrowane inwestycje terytorialne (ZIT) realizowane na miejskich obszarach funkcjonalnych wskazanych w SRWP 2030; rozwój lokalny kierowany przez społeczność (RLKS) realizowany na obszarach wiejskich oraz inne instrumenty terytorialne (IIT) realizowane na obszarach wiejskich i powiązanych z nimi funkcjonalnie małych miastach o kumulacji negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych zagrożonych trwałą marginalizacją, które nie zostały objęte instrumentem ZIT. Wsparcie działań poprzez ww. instrumenty terytorialne wynikać będzie z opracowanych w partnerstwie lokalnych strategii rozwoju (dla RLKS) oraz strategii terytorialnych (ZIT) i ponadlokalnych (IIT).

Program FEP 2021-2027 dedykuje gminom objętym oddziaływaniem *PSRB* dodatkowe preferencje punktowe w następujących obszarach:

- cyfrowa i innowacyjna gospodarka – 8 pkt.,
- edukacja (infrastruktura – 5 pkt. oraz poprawa jakości kształcenia – 1 pkt.) – 6 pkt.,
- kultura i turystyka, fizyczna odnowa i bezpieczeństwo publiczne (w oparciu o wypracowaną strategię ponadlokalną, finansowaną w ramach IIT) – 5 pkt. (gminy nie wchodzące w MOF),
- aktywizacja zawodowa – projekty realizowane przez WUP – 10% łącznej sumy punktów, jaką może uzyskać projekt,
- rozwijanie kompetencji i kwalifikacji wśród pracowników i pracodawców – 1 pkt.

Program FEP 2021-2027 przewiduje także wsparcie w formie dotacji dla MŚP (Priorytet 1), prowadzących działalność na POF, do którego przynależy większość gmin objętych *PSRB* (bez gminy Bukowsko i Komańcza)⁵¹, a także wydziela odrębną alokację dla gmin przynależnych do MOF/Duopol Sanok-Lesko w wysokości 13 180 057 euro (na realizację projektów z zakresu rozwijania turystyki, kultury,

⁵⁰ Art. 38 ROZPORZĄDZENIA PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY (UE) 2021/1060 z dnia 24 czerwca 2021 r. ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego Plus, Funduszu Spójności, Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji i Europejskiego Funduszu Morskiego, Rybackiego i Akwakultury, a także przepisy finansowe na potrzeby tych funduszy oraz na potrzeby Funduszu Azylu, Migracji i Integracji Funduszu Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Instrumentu Wsparcia Finansowego na rzecz Zarządzania Granicami i Polityki Wizowej.

⁵¹ Jednocześnie w ramach Priorytetu 1 przewidziano także preferencje punktowe (5 pkt.) na działania z zakresu prac B+R (dz. 1.3) dla obszarów zagrożonych trwałą marginalizacją, do których przynależą gminy *PSRB*.

ekoturystyki, odnowy przestrzeni publicznej i wsparcia terenów inwestycyjnych (Priorytet 6, instrument ZIT), których realizacja uwzględniona zostanie w strategii terytorialnej. MOF Sanok-Lesko będzie mógł także ubiegać się o wsparcie na rozwój niskoemisyjnej mobilności miejskiej (Priorytet 3) – w trybie konkurencyjnym.

Wśród projektów strategicznych, finansowanych w ramach Programu FEP 2021-2027 i realizowanych przez SWP planowanych do realizacji na terenie obszaru Bieszczad wymienić należy inwestycje z zakresu dróg wojewódzkich w oparciu o listę inwestycji wskazaną w PSRT WP 2030, wsparcie pieszych szlaków turystycznych, w tym modernizację ponadregionalnego GSB wraz z utworzeniem kompleksowego produktu turystycznego (Priorytet 5), realizację programu edukacyjnego w szkołach podstawowych z zakresu robotyki i programowania - RaP STEAM (Priorytet 7).

Pozostałe Programy realizowane w latach 2021-2027 w ramach Polityki Spójności:

- ✓ **Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS 2021-2027):** największy program infrastrukturalny w Europie. Program dwufunduszowy (EFRR i FS). Głównym celem programu jest poprawa warunków rozwoju kraju, obniżenie emisyjności oraz ochrona bioróżnorodności poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej. W ramach programu założono m.in. inwestycje w infrastrukturę energetyczną, gazową czy wodno–kanalizacyjną. W programie realizowane będą także inwestycje transportowe związane z budową sieci TEN-T oraz niskoemisyjnego transportu miejskiego czy inwestycje w infrastrukturę ochrony zdrowia i dziedzictwa kulturowego. Program premiować będzie projekty partnerskie, których realizacja wynikać będzie z dokumentów strategicznych i/lub planistycznych powstałych w ramach współpracy partnerskiej samorządów (max. 2 pkt.), a także jeśli będzie realizowany na obszarze wpisującym się do OSI, wyznaczonych na poziomie krajowym (max. 3 pkt.).

Alokacja na program: 113,4 mld zł.

- ✓ **Fundusze Europejskie dla Polski Wschodniej (FEPW 2021-2027):** program stanowi dodatkowe wsparcie dla 5 województw makroregionu Polska Wschodnia: lubelskiego, podlaskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego oraz części regionu mazowieckiego (bez miasta stołecznego i otaczających go powiatów). Program skierowany jest na wsparcie rozwoju konkurencyjności i innowacyjności wśród przedsiębiorstw planujących prowadzić działalność gospodarczą na obszarze Polski Wschodniej; rozwój inteligentnych sieci energetycznych; dostosowanie miast do zmian klimatu; ochronę bioróżnorodności oraz podnoszenie świadomości ekologicznej. Komplementarnie do działań przewidzianych w ramach programu regionalnego FEP 2021-2027 oraz Programu FEnIKS 2021-2027, Program FEPW 2021-2027 wspiera także rozwój niskoemisyjnego transportu miejskiego oraz rozbudowę ponadregionalnej infrastruktury drogowej, kolejowej i ponadregionalnych szlaków turystycznych.

Alokacja na program: 12,3 mld zł.

- ✓ **Fundusze Europejskie dla Nowoczesnej Gospodarki (FENG 2021-2027):** program ma na celu m.in. zwiększenie potencjału w zakresie badań i innowacji oraz wykorzystywanie zaawansowanych technologii, które prowadzą do wzrostu konkurencyjności MŚP. Istotnym kierunkiem wsparcia jest także wspieranie inwestycji w zakresie transformacji w kierunku Przemysłu 4.0, gospodarki cyrkularnej oraz zielonych technologii. Z programu korzystają głównie przedsiębiorcy oraz sektor nauki.

Alokacja na program: 37,1 mld zł.

- ✓ **Fundusze Europejskie dla Rozwoju Społecznego (FERS 2021-2027):** program skierowany jest na poprawę sytuacji osób na zmieniającym się rynku pracy; tworzenie miejsc opieki nad dziećmi do lat 3 i podnoszenie kompetencji kadr w tym obszarze; poprawę jakości systemu kształcenia; wsparcie osób dorosłych w zdobywaniu nowych kwalifikacji; rozwój usług społecznych oraz wsparcie systemu ochrony zdrowia.

Alokacja na program: 18,8 mld zł.

- ✓ **Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy (FERC 2021-2027):** głównym celem programu jest zwiększenie dostępu do ultraszybkiego Internetu szerokopasmowego i rozwijania e-usług oraz podnoszenie kompetencji cyfrowych wśród społeczeństwa, a także wzmocnienie cyberbezpieczeństwa.

Alokacja na program: 9,2 mld zł.

- ✓ **Fundusze Europejskie na Pomoc Żywnościową (FEPŻ 2021-2027):** w ramach programu realizowane są działania mające na celu wsparcie najuboższych i najbardziej potrzebujących m.in. poprzez oferowanie pomocy żywnościowej oraz wsparcie organizacji partnerskich, działających w obszarze realizacji dystrybucji żywności, w tym w zakresie transportu, magazynowania i administracji.

Alokacja na program: 2,4 mld zł.

- ✓ **Fundusze Europejskie dla Rybactwa (FER 2021-2027):** wsparcie kierowane na wspólną politykę rybołówstwa, unijną politykę morską, zrównoważone rybołówstwo i ochronę zasobów morza. W ramach programu inwestycje skierowane są m.in. na rozwój zrównoważonej niebieskiej gospodarki, bezpieczeństwo oraz czystość mórz i oceanów, poprawę skutecznego zarządzania oceanami oraz zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego.

Alokacja na program: 2,3 mld zł.

- ✓ **Fundusze Europejskie na Migracje, Granice i Bezpieczeństwo:** tworzony przez 3 programy: Fundusz Azylu, Migracji i Integracji; Instrument Wsparcia Finansowego na rzecz Zarządzania Granicami i Polityki Wizowej w ramach Funduszu Zintegrowanego Zarządzania Granicami (IZGW) oraz Fundusz Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Podstawowym celem IZGW jest zapewnienie

skutecznego europejskiego zintegrowanego zarządzania granicami zewnętrznymi, a tym samym przyczynianie się do zapewnienia wysokiego poziomu bezpieczeństwa wewnętrznego w UE.

Alokacja na program: 122 mln zł.

- ✓ **Pomoc Techniczna dla Funduszy Europejskich:** program ma celu m.in. zapewnienie skutecznego systemu realizacji polityki spójności w latach 2021-2027. Podejmowane w ramach programu działania przyczynią się do wzmacniania potencjału beneficjentów Funduszy Europejskich oraz realizacji przedsięwzięć koordynacyjnych, np. w obszarze Funduszy Europejskich.

Alokacja na program: 2,5 mld zł.

- ✓ **Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej (EWT) i Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa/ Interreg:** wspierają wymianę kulturową, współpracę naukową, biznesową i samorządową ponad granicami państw. W ramach EWT realizowane są trzy typy programów: transgraniczne, transnarodowe i międzyregionalne. Województwo podkarpackie (w tym obszar objęty *PSRB*), z racji swojego położenia, będzie mogło korzystać ze wsparcia m.in. w ramach programów: transgranicznych - Polska–Ukraina i Polska–Słowacja; transnarodowych - Europa Środkowa i Region Morza Bałtyckiego; międzyregionalnych - Interreg Europa.

Alokacja na programy: 2,2 mld zł.

Inne Programy finansowane ze środków UE:

- ✓ **Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności (KPO)** - nowy instrument przeznaczony na poprawę odporności gospodarek państw członkowskich, łagodzenia gospodarczych i społecznych skutków kryzysu oraz wspierania odbudowy gospodarczej, przy jednoczesnej transformacji ekologicznej i cyfrowej zaplanowany do 2026 r. Program oferuje bezpośrednio wsparcie finansowe w formie dotacji oraz preferencyjnej pożyczki na następujące komponenty tematyczne: *A: Odporność i konkurencyjność gospodarki; B: Zielona energia i zmniejszenie energochłonności; C: Transformacja cyfrowa; D: Efektywność, dostępność i jakość systemu ochrony zdrowia; E: Zielona, inteligentna mobilność; G: REPowerEu*. Ponadto poza częścią pożyczkową i dotacyjną komponent instytucjonalny *F: Poprawa jakości instytucji i warunków realizacji KPO*.

Alokacja na Program: ok. 268 mld zł, w tym 113,28 mld zł w postaci dotacji i 154,81 mld zł w formie preferencyjnych pożyczek.

- ✓ **Program LIFE 2021-2027**, jako jedyny instrument finansowy Unii Europejskiej poświęcony wyłącznie współfinansowaniu projektów z dziedziny ochrony środowiska i klimatu. Jego głównym celem jest wspieranie procesu wdrażania wspólnotowego prawa ochrony środowiska, realizacja unijnej polityki w tym

zakresie, a także identyfikacja i promocja nowych rozwiązań dla problemów dotyczących środowiska w tym przyrody.

Alokacja na Program: 5,432 mld euro.

Województwo Podkarpackiego od stycznia 2024 r. do stycznia 2033 r. realizuje Projekt LIFE „**Podkarpackie – żyj i oddychaj**” w celu przyspieszenia wdrażania działań służących poprawie jakości powietrza, poprzez wdrożenie dobrych praktyk w zakresie zarządzania energią na poziomie gmin oraz doprowadzenie do mobilizacji środków publicznych i prywatnych ukierunkowanych na poprawę jakości powietrza. Beneficjentami projektu będą JST z regionu, a Województwo Podkarpackie występuje w roli koordynatora.

Alokacja w ramach projektu województwa podkarpackiego: 23 mln euro (ok. 114 mln zł).

W ramach rządowego wsparcia należy wskazać:

- ✓ **Rządowy program rozwoju północno-wschodnich obszarów przygranicznych na lata 2024-2030 (RPROT)**, w ramach którego JST objęte obszarem oddziaływania *PSRB* będą mogły uzyskać środki na inwestycje związane z poprawą dostępności komunikacyjnej, zielono-niebieskiej infrastruktury dla ochrony środowiska naturalnego, rozwojem turystyki czy poprawą infrastruktury edukacyjnej, zdrowotnej i społecznej. Źródłami finansowania Programu będą środki budżetu państwa pochodzące z **rezerwy celowej**. Kwota wsparcia w ramach Programu wynosi 500 mln zł, z czego **alokacja na obszar województwa podkarpackiego 125 mln zł**⁵².

Wśród innych instrumentów na poziomie krajowym można także wymienić m.in.:

- ✓ **Rządowy Fundusz Inwestycji Lokalnych (RFIL)**, stanowiący bezzwrotne wsparcie pochodzące z Funduszu Przeciwdziałania COVID-19. Skierowany jest na realizację lokalnych inwestycji na obszarach gmin, powiatów z terenu całej Polski.
- ✓ **Pożyczki, dotacje** na wsparcie inwestycji gospodarczych udzielone przez **Bank Gospodarstwa Krajowego** czy **Polski Fundusz Rozwoju**.
- ✓ **Dotacje** kierowane na działania dotyczące ochrony środowiska i gospodarki wodnej udzielone przez **Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej**.
- ✓ **Dotacje** na zadania inwestycyjne związane z infrastrukturą sportową udzielone przez **Fundusz Rozwoju Kultury Fizycznej**.

Na gruncie regionalnym należy wskazać następujące instrumenty wsparcia:

⁵² RPROT zasięgiem obejmuje pas północno-wschodnich obszarów przygranicznych, w tym na obszarze *PSRB* cały powiat bieszczadzki (Ustrzyki Dolne, Lutowiska i Czarna) oraz powiat przemyski (Bircza).

- ✓ **Podkarpacki Fundusz Rozwoju (PFR)** - który oferuje przedsiębiorcom z terenu województwa (w tym z obszaru *PSRB*) pożyczki na dogodnych warunkach w celu utrzymania bieżącej działalności lub jej rozwijania oraz realizuje gwarancje i promesy dla firm, które w związku z planowanymi inwestycjami ubiegają się o ich współfinansowanie w formie dotacji ze źródeł funduszy europejskich.

Wśród innych form wsparcia, oferowanych zarówno na poziomie krajowym jak i regionalnym wymienić należy także partnerstwo publiczno-prywatne.

Tabela 5. Zidentyfikowane źródła i instrumenty finansowania *Programu*

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
1. PRZEDSIĘBIORCZE I INNOWACYJNE BIESZCZADY – wielowymiarowe wsparcie przedsiębiorczości na obszarze Bieszczad	1.1. Dywersyfikacja działalności lokalnych przedsiębiorców w oparciu o zasoby endogeniczne i wdrażanie nowoczesnych rozwiązań			<p>Priorytet 1 Działanie 01.01, CS EFRR.CP1.I Działanie 01.03, CS EFRR.CP1.III⁵⁵</p> <p>Priorytet 7 Działanie 07.08 CS EFS+.CP4.D</p>	<p>Priorytet 1 Działanie 01.01, CS EFRR.CP1.III Działanie 01.02, CS EFRR.CP1.III Działanie 01.04, CS EFRR.CP1.III Działanie 01.05, CS EFRR.CP1.III</p>	<p>FENG 2021-2027⁵⁶</p> <p>Priorytet 2 Działanie 02.04, CS EFRR.CP1.I Działanie 02.06, CS EFRR.CP1.I Działanie 02.12, CS EFRR.CP1.I Działanie 02.21, CS EFRR.CP1.II Działanie 02.22, CS EFRR.CP1.II Działanie 02.25, CS EFRR.CP1.III Działanie 02.31, CS EFRR.CP1.III</p> <p>Priorytet 3 Działanie 03.01, CS EFRR/FS.CP2.I⁵⁷ Działanie 03.02,</p>		<p>KPO</p> <p>Część grantowa:</p> <p>Reforma: A1.2 Inwestycja: A1.2.1</p> <p>Reforma: A2.1 Inwestycja: A2.1.1</p> <p>Reforma: A2.2 Inwestycja: A2.2.1</p> <p>Reforma: A2.4 Inwestycja: A2.4.1</p>

⁵³ Na podstawie Programu FEP 2021-2027 oraz Szczegółowego Opisu Priorytetów Programu FEP 2021-2027, wersja SZOP.FEPK.010 z dn. 23 lipca 2024 r.

⁵⁴ Na podstawie Programu FEPW 2021-2027 oraz Szczegółowego Opisu Priorytetów Programu FEPW 2021-2027, wersja SZOP.FEPW.006 z dn. 13 sierpnia 2024 r.

⁵⁵ Dotacje dla MŚP, których projekty realizowane będą na Przygranicznym Obszarze Funkcjonalnym (obszar *PSRB* bez gminy Bukowsko i Komańcza).

⁵⁶ Na podstawie Programu FENG 2021-2027 oraz Szczegółowego Opisu Priorytetów Programu FENG 2021-2027, wersja SZOP.FENG.006 z dn. 14 czerwca 2024 r.

⁵⁷ Dotyczy wsparcia przedsiębiorstw w transformacji zwiększającej ich efektywność energetyczną poprzez modernizację infrastruktury, w tym również poprzez inwestycje w nowe lub ulepszone produkty lub procesy.

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
						CS EFRR/FS.CP2.I ⁵⁸		Reforma: A3.1 Inwestycja: A3.1.1 Reforma A4.4 Część pożyczkowa: Reforma: A2.5 Inwestycja: A2.5.1 Pożyczka z PFR
	1.2. Pobudzenie aktywności gospodarczej mieszkańców	Wsparcie lokalnej gospodarki i poprawa sytuacji na rynku pracy - dotacje na rozpoczęcie działalności gospodarczej	28 571 428,56	Priorytet 7 CS 4(b) (EFS+) Działanie 07.08, CS EFS+.CP4.D Działanie 07.09, CS EFS+.CP4.D ⁵⁹ Działanie 07.10 CS EFS+.CP4.E		FERS 2021-2027 ⁶⁰ Priorytet 1 Działanie 01.03, CS EFS+.CP4. Działanie 01.10, CS EFS+.CP4.G FERC 2021-2027 ⁶¹ Priorytet 2 Działanie 02.05, CS EFRR.CP1.II		KPO Część grantowa: Reforma: A1.2 Inwestycja: A1.2.1 Reforma: A3.1

⁵⁸ Jw.

⁵⁹ Preferencje terytorialne dla przedsiębiorstw z siedzibą na obszarze objętym *PSRB*.

⁶⁰ Na podstawie Programu FERS 2021-2027 oraz Szczegółowego Opisu Priorytetów Programu FERS 2021-2027, wersja SZOP.FERS.006 z dn. 15 maja 2024r.

⁶¹ Na podstawie Programu FERC 2021-2027 oraz Szczegółowego Opisu Priorytetów Programu FERC 2021-2027, wersja SZOP.FERC.005 z dn. 13 maja 2024r.

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
								Inwestycja: A3.1.1 Reforma: A4.4 Reforma: C2.1 Inwestycja: C2.1.3
	1.3. Tereny inwestycyjne warunkiem aktywności gospodarczej			Priorytet 6 Działanie 06.01, CS EFRR.CP5.I.				KPO Część grantowa: Reforma: A1.2
2. DO- STĘPNE BIESZ- CZADY – poprawa dostępno- ści ko- munikacyj- nej	2.1. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury drogowej i kolejowej wraz z infrastrukturą uzupełniającą	Poprawa dostępności komunikacyjnej obszaru	397 040 057,38	Priorytet 3 Działanie 03.01, CS EFRR/FS.CP2.VIII Priorytet 4 Działanie 04.01, CS EFRR/FS.CP3.II ⁶² Działanie 04.02,	Priorytet 4 Działanie 04.01, CS EFRR/FS.CP3.II Działanie 04.02, CS EFRR/FS.CP3.I CS EFRR/FS.CP3.II	FEnIKS 2021-2027 ⁶⁵ Priorytet 4 Działanie 04.02, CS EFRR/FS.CP3.I Priorytet 5 Działanie 05.04, CS EFRR/FS.CP3.II Działanie 05.05, CS EFRR/FS.CP3.II	Interreg Polska-Słowacja ⁶⁶ Priorytet 2 CS 1. Interreg NEXT Polska- Ukraina ⁶⁷ Priorytet 6 CS 1.	KPO Część grantowa: Reforma: E1.1 Inwestycja: E1.1.1 i E1.1.2

⁶² Realizacja dróg wojewódzkich zgodnie z listą inwestycji wskazanych w PSRT WP 2030.

⁶⁵ Na podstawie Programu FEnIKS 2021-2027 oraz Szczegółowego Opisu Priorytetów Programu FEnIKS 2021-2027, wersja SZOP.FENX.008 z dn. 28 czerwca 2024 r.

⁶⁶ Na podstawie Programu Interreg Polska-Słowacja 2021-2027, wersja z dn. 20 września 2023 r.

⁶⁷ Na podstawie Programu Interreg NEXT Polska-Ukraina 2021-2027 (wersja zatwierdzona przez Komisję Europejską w dniu 13 lutego 2024 r.).

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania					
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła	
i cyfrowej obszar Bieszczad				CS EFRR/FS.CP3.II ⁶³ Działanie 04.03 CS EFRR/FS.CP3.II ⁶⁴					Reforma: E2.1 Inwestycja: E2.1.1, E2.1.2 i E2.1.3 Reforma: E2.2 Inwestycja: E2.2.1 i E2.2.2 Inwestycje: G1.3.1, G1.3.2, Część pożyczkowa: Reforma: E2.1 Inwestycje: E2.1.1 E2.1.2 E2.1.3

⁶³ Jw.

⁶⁴ Preferencja terytorialna, jako obszar o utrudnionej dostępności transportowej w województwie podkarpackim (z wyłączeniem obszarów MOF, tj. z obszaru Programu preferencja dla gminy: Czarna, Lutowiska, Ustrzyki Dolne, Baligród, Cisna, Olszanica, Solina, Bircza, Bukowsko, Komańcza, Tyrawa Wołoska).

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
								Reforma: E2.3 RPROP RFRD RFPL: PIS Budżet WP i innych jst
	2.2. Poprawa dostępności cyfrowej wraz z rozwojem społeczeństwa informacyjnego oraz rozwój e-usług publicznych			Priorytet 1 Działanie 01.02, CS EFRR.CP1.II ⁶⁸		FERC 2021-2027 Priorytet 1 Działanie 01.01, CS EFRR.CP1.V FERS 2021-2027 Priorytet 3 Działanie 03.02, CS EFS+.CP4.H		KPO Część grantowa: Reforma: C1.1 Inwestycja: C1.1.1 Reforma: C2.1 Inwestycja: C2.1.1, C2.1.2 i C2.1.3 Reforma: C3.1 Inwestycja: C3.1.1

⁶⁸ Preferencje terytorialne dla gmin objętych oddziaływaniem *PSRB*.

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
								Część pożyczkowa: Reforma: C1.2 Reforma: C2.2 Inwestycja: C2.2.1
3. TURYSTYCZNE I KULTUROWE BIESZCZADY – rozwój infrastruktury turystycznej oraz stworzenie różnorodnej	3.1. Rozwój oferty i infrastruktury turystycznej oraz tworzenie nowych sieciowanych produktów turystycznych o wysokim standardzie	Wzmocnienie funkcji turystycznych obszaru	26 000 000,00	Priorytet 1 Działanie 01.02, CS EFRR.CP1.II ⁶⁹ Priorytet 4 Działanie 04.03 CS EFRR/FS.CP3.II Priorytet 5 Działanie 05.05, CS EFRR.CP4.VI ⁷⁰ Priorytet 6 Działanie 06.01, CS EFRR.CP5.I ⁷¹ Działanie 06.02, CS EFRR.CP5.II ⁷²	Priorytet 5 Działanie 05.01, CS EFRR.CP4.VI	FEnIKS 2021-2027 Priorytet 7 Działanie 07.01, CS EFRR.CP4.VI	Interreg Polska-Słowacja Priorytet 3 CS 3. Interreg NEXT Polska-Ukraina Priorytet 3 CS 3.1	PFR RFIL RPROP FRKF ⁷³ SWP (dotacje zgodnie z wykazem wpisanym na listę obiektów zabytkowych województwa podkarpackiego)

⁶⁹ Preferencje terytorialne dla projektów z obszaru *PSRB*.

⁷⁰ Projekty turystyczne wybrane jako strategiczne dla województwa i realizowane przez samorząd województwa we współpracy z partnerami społeczno – gospodarczymi.

⁷¹ Projekty realizowane w trybie niekonkurencyjnym, alokacja dla MOF/Duopol Sanok-Lesko: 13 180 057,00 euro.

⁷² Preferencje terytorialne dla projektu realizowanego na obszarze *PSRB* i wynikającego z zapisów strategii ponadlokalnej.

⁷³ Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Sportu i Turystyki z dnia 9 sierpnia 2024 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie przekazywania środków z Funduszu Rozwoju Kultury Fizycznej.

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
oferty turystycznej, krzewienie kultury i jej promocję oraz poprawa bezpieczeństwa turystów na obszarze Bieszczad	3.2. Rozwijanie systemów ratownictwa związanego z bezpieczeństwem turystów			<p>Priorytet 2 Działanie 02.05, CS EFRR/FS.CP2.IV</p> <p>Priorytet 6 Działanie 06.01, CS EFRR.CP5.I Działanie 06.02, CS EFRR.CP5.II⁷⁴</p>			<p>Interreg Polska-Słowacja</p> <p>Priorytet: 1 CS 1.</p> <p>Interreg NEXT Polska-Ukraina</p> <p>Priorytet 2 CS 2.1.</p>	<p>KPO</p> <p>Część grantowa:</p> <p>Reforma: C3.1. Inwestycja: C3.1.1. UMWP</p>
4. EKO BIESZCZADY – ochrona środowiska i wykorzystanie OZE	4.1. Poprawa efektywności energetycznej i termomodernizacja			<p>Priorytet 2 Działanie 02.01, Działanie 02.02, CS EFRR/FS.CP2.I Działanie 02.04, CS EFRR/FS.CP2.II</p>		<p>FEnIKS 2021-2027</p> <p>Priorytet 1 Działanie 01.01, CS EFRR/FS.CP2.I</p> <p>Priorytet 2 Działanie 02.01, CS EFRR/FS.CP2.I</p>	<p>KPO</p> <p>Część grantowa:</p> <p>Reforma: B1.1. Inwestycje: B1.1.1, B1.1.2, B1.1.3, B1.1.4</p> <p>Część pożyczkowa: Reforma: B3.5.</p>	

⁷⁴ Preferencje terytorialne dla projektów zlokalizowanych na terenach objętych PSRB, a które nie są ujęte w MOF.

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
								Inwestycja: B3.5.1 Inwestycje: G3.1.3, G3.1.4, G3.2.1 RPROP LIFE „Podkarpackie – żyj i oddychaj” WFOŚiGW Programy krajowe: ✓ Czyste powietrze ✓ Stop smog ✓ Agroenergia
	4.2. Wykorzystanie OZE			Priorytet 2 Działanie 02.04, CS EFRR/FS.CP2.II Działanie 02.07 CS EFRR/FS.CP2.VI Działanie 02.08 CS EFRR/FS.CP2.VII	Priorytet 2 Działanie 02.01, CS EFRR/FS.CP2.III	FEnIKS 2021-2027 Priorytet 2 Działanie 02.02, CS EFRR/FS.CP2.II Działanie 02.03, CS EFRR/FS.CP2.III		KPO Część grantowa: Reforma: B2.2. Inwestycje: B2.2.1,

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁷³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
								B2.2.2. B2.2.3. Inwestycje: G1.1.1, G1.1.2, G1.1.3 Część pożyczkowa: Reforma: B1.2, Inwestycja: B1.2.1 Reforma: B3.6. Inwestycje: G3.1.1, G3.3.1 PFR Green Hub
5. SPOŁECZNE BIEŻĄCY – rozwój i aktywizacja	5.1. Poprawa jakości systemu edukacji oraz rozwój edukacji nieformalnej	„RaP STEAM – robotyka i programowanie w szkołach podstawowych z	25 341 736,56	Priorytet 5 Działanie 05.01, CS EFRR.CP4.II ⁷⁵ Priorytet 7 Działanie 07.10, CS EFS+.CP4.E Działanie 07.11,		FERS 2021-2027 Priorytet 1 Działanie 01.04, CS EFS+.CP4.E Działanie 01.06, CS EFS+.CP4.F Działanie 01.07, CS EFS+.CP4.F		KPO Część grantowa: Reforma: A4.2. Inwestycja: A4.2.1

⁷⁵ Preferencje terytorialne dedykowane gminom objętym oddziaływaniem PSRB.

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania				
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła
cja społeczno-gospodarcza kapitału ludzkiego		terenu województwa podkarpackiego”		CS EFS+.CP4.F ⁷⁶ Działanie 07.12, CS EFS+.CP4.F ⁷⁷ Działanie 07.13, CS EFS+.CP4.F ⁷⁸ Priorytet 8 Działanie 08.01, CS EFS+.CP4.F Działanie 08.03, CS EFS+.CP4.F		Działanie 01.08, CS EFS+.CP4.G Działanie 01.09, CS EFS+.CP4.G Działanie 01.11, CS EFS+.CP4.G Priorytet 2 Działanie 02.01, CS EFS+.CP4.C Działanie 02.03, CS EFS+.CP4.C		Reforma: C2.1 Inwestycja: C2.1.2, C2.1.3 Część pożyczkowa: Reforma: C2.2. Inwestycja: C2.2.1. RPROP SWP (stypendia dla uczniów) FRKF
	5.2. Uczenie się przez całe życie			Priorytet 7 Działanie 07.01, CS EFS+.CP4A Działanie 07.02, CS EFS+.CP4.A Działanie 07.03, CS EFS+.CP4.A Działanie 07.04, CS EFS+.CP4.A		FERS 2021-2027 Priorytet 1 Działanie 01.07, CS EFS+.CP4.F Priorytet 4 Działanie 04.01, CS EFS+.CP4.A		KPO Część grantowa: Reforma: A3.1. Inwestycja: A3.1.1

⁷⁶ Jw.

⁷⁷ Jw.

⁷⁸ Jw.

Priorytet programu	Kierunek interwencji	Przedsięwzięcie strategiczne	Zgłoszona przez JST szacunkowa wartość przedsięwzięć do realizacji (PLN)	Potencjalne źródła finansowania					
				FEP 2021-2027 ⁵³	FEPW 2021-2027 ⁵⁴	Inne Krajowe Programy Operacyjne 2021-2027	Programy EWT 2021-2027	Inne źródła	
				Działanie 07.15, CS EFS+.CP4.H Działanie 07.17, CS EFS+.CP4.I					

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

IX. System monitoringu i ewaluacji

System monitorowania i ewaluacji będzie obrazował efektywność oraz postęp realizacji *Programu*. System monitorowania i ewaluacji obejmuje interpretację wartości wskaźników dla poszczególnych priorytetów, której dokona Departament Rozwoju Regionalnego UMWP. Analizowane wartości wskaźnikowe, pozwolą dokonać oceny skuteczności realizacji celu głównego oraz celów szczegółowych.

Zakłada się wykorzystanie standardowych narzędzi w monitorowaniu procesu realizacji *Programu* (np. analiza danych zastanych, analiza desk research, analizy ilościowe, benchmarking, metody graficzne) jak i formy ewaluacji partycypacyjnej, samoewaluacji.

System wskaźników monitorowania *PSRB* zakładać będzie pozyskiwanie danych z różnych źródeł, przy czym analogicznie jak w SRWP 2030 podstawowym źródłem będzie BDL GUS. Przygotowanie sprawozdania z realizacji *Programu* na podstawie BDL GUS zapewni wiarygodność danych i ich porównywalność. Do monitorowania efektów realizacji *Programu*, planuje się także wykorzystać dane pozyskane z JST objętego wsparciem, co stanowić będzie element integrujący, a także aktywizujący i wzmacniający świadomość na temat roli, jaką odgrywa *PSRB* w procesie rozwoju obszaru, któremu jest dedykowany.

Sprawozdanie zawierać będzie również informacje w zakresie wartości udzielonego wsparcia ze środków UE dla podmiotów uczestniczących w realizacji *PSRB*, które będą dostarczone przez departamenty UMWP i jednostki organizacyjne Województwa Podkarpackiego, pochodzące z Systemu Teleinformatycznego SL oraz z innych źródeł, w tym źródeł własnych.

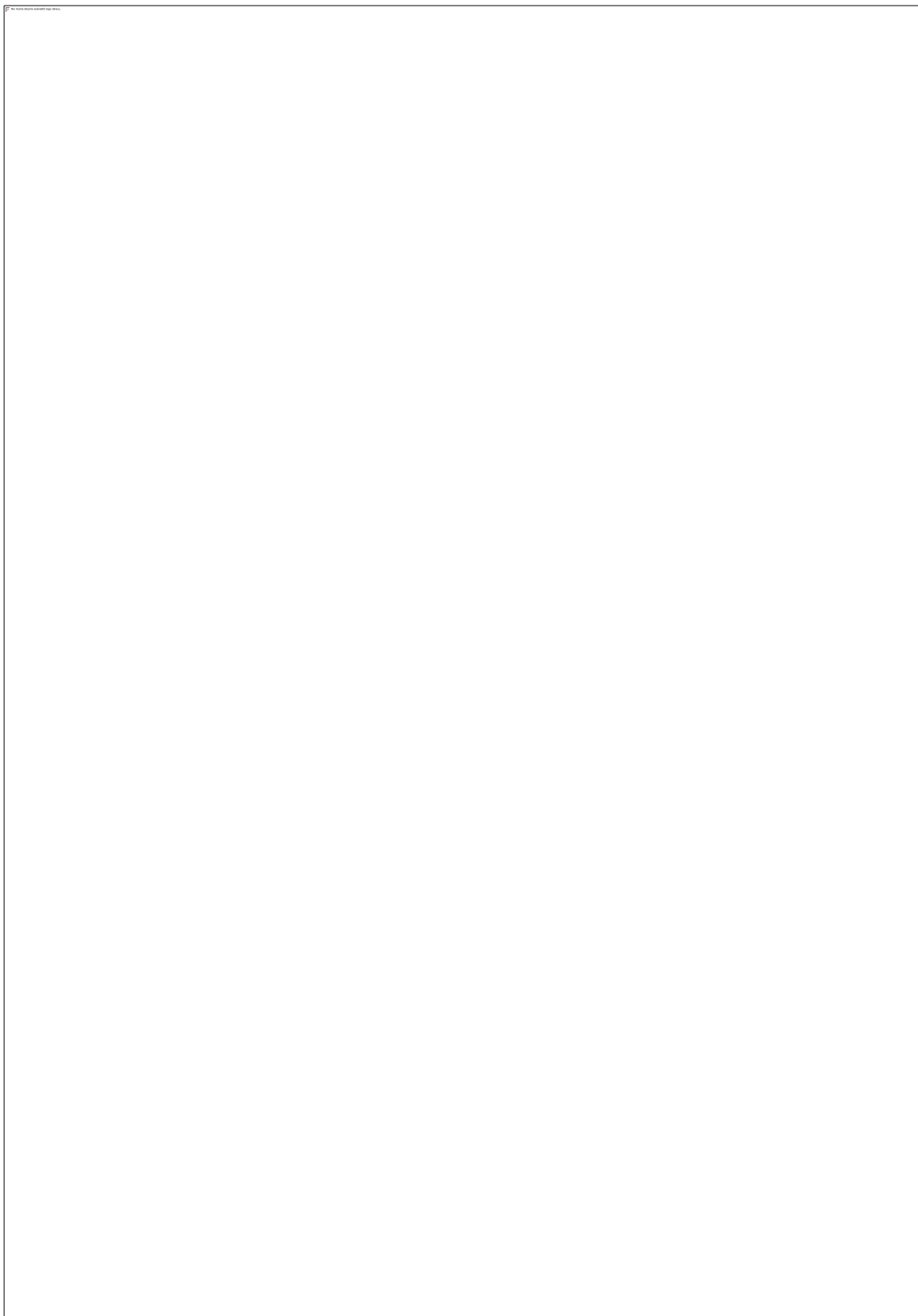
W sprawozdaniach przewidziany jest także element opisowy, subiektywny gdzie interesariusze będą mieli możliwość zamieszczenia swoich spostrzeżeń, zgłoszenia ewentualnych problemów, propozycji zorganizowania debat, spotkań, wizyt studyjnych, itp.

Analiza dokonana na potrzeby monitorowania postępów wdrażania *PSRB* będzie podstawą formułowania rekomendacji dla wprowadzenia ewentualnych zmian w zapisach *Programu*. Monitoring i ewaluacja ma za zadanie spełniać zatem funkcje: diagnostyczne, prognostyczne, a także korekcyjne.

Sprawozdania z realizacji *Programu* w roku poprzedzającym będą sporządzane do dnia 30 czerwca każdego roku kalendarzowego i przekazywane do Rady Programowej, która po zaopiniowaniu i zatwierdzeniu dokumentu będzie go przedkładać ZWP.

Podstawowym podmiotem odpowiedzialnym za monitorowanie i ewaluację *PSRB* jest Oddział instrumentów terytorialnych oraz krajowych programów operacyjnych Departamentu Rozwoju Regionalnego. Cały system opiera się natomiast na sieci podmiotów współpracujących.

Rysunek 25. Monitorowanie *Programu*

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

Podstawowe wskaźniki, przypisane do poszczególnych Priorytetów *Programu* przedstawia tabela 6. Ponieważ część diagnostyczna *Programu* zawiera analizę sytuacji społeczno – gospodarczej obszaru za 2021 r., to taki rok przyjęto także jako wartość bazową dla większości wskaźników odnoszących się do obszaru *Programu* (wyjątki opatrzone opisem). Wartość docelowa wyznaczona została zgodnie z wyznaczonym horyzontem czasowym *PSRB* na 2030 rok (wyjątek opatrzony opisem). Część wskaźników (oprócz wartości dla obszaru *PSRB*), zawiera także dane dotyczące średniej dla województwa podkarpackiego (oznaczone*). Należy także zaznaczyć, że nie jest to zamknięty katalog wskaźników. Przewiduje się także możliwość monitorowania i prezentacji innych danych, pozyskanych ad-hoc.

System monitoringu i ewaluacji zakłada również funkcje promocyjne, mające na celu upowszechnianie dobrych praktyk i pionierskich rozwiązań, które pobudzą zainteresowanie wśród interesariuszy i potencjalnych beneficjentów *PSRB* do realizacji działań przyczyniających się do osiągnięcia celów zakładanych w *Programie*.

Tabela 6. Wskaźniki monitorowania *Programu*

NAZWA PRIORYTETU	NAZWA WSKAŹNIKA	JEDNOSTKA MIARY	OPIS WSKAŹNIKA	ŹRÓDŁO DANYCH ⁷⁹	DOSTĘPNOŚĆ DANYCH; CZĘSTOTLIWOŚĆ ⁸⁰	WARTOŚĆ BAZOWA	WARTOŚĆ DOCELOWA
PRZEDSIĘBIORCZE I INNOWACYJNE BIESZCZADY – wielowymiarowe wsparcie przedsiębiorczości na obszarze Bieszczad	Wskaźnik przedsiębiorczości w porównaniu do średniej województwa	szt./1000 osób	Liczba podmiotów gospodarki narodowej na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym	BDL GUS	corocznie	135,42 153,2*	155,74
	Jednostki nowo zarejestrowane w rejestrze REGON w porównaniu do średniej województwa	szt./10 tys. ludności	Liczba podmiotów nowopowstałych na 10 tys. ludności	BDL GUS	corocznie	93 79*	106,95
DOSTĘPNE BIESZCZADY – poprawa dostępności komunikacyjnej i cyfrowej obszaru Bieszczad	Modernizacja dróg wojewódzkich	km	Łączna liczba km rozbudowanych/ zmodernizowanych dróg wojewódzkich na obszarze w ramach perspektywy finansowej 2021-2027	PZDW	3 razy w okresie wdrażania <i>Programu</i> (początek, środek, koniec)	„81	119,70 ⁸²
TURYSTYCZNE I KULTUROWE BIESZCZADY – rozwój	Gęstość bazy turystycznej	Miejsca noclegowe na 1km ² powierzchni obszaru	Liczba turystycznych miejsc noclegowych przypadających na 1km ² powierzchni obszaru	BDL GUS	corocznie	4,5	5,18

⁷⁹ Skąd pozyskiwać dane, aby móc monitorować wskaźnik; ścieżka dostępu do wskaźnika.

⁸⁰ Od kiedy wskaźnik jest mierzalny, z jaką częstotliwością jest publikowany.

* Średnia dla województwa podkarpackiego.

⁸¹ Na moment pisania *Programu* nie rozpoczęto inwestycji infrastrukturalnych z zakresu dróg wojewódzkich planowanych do realizacji w perspektywie finansowej 2021-2027.

⁸² Zgodnie z listą inwestycji dotyczących dróg wojewódzkich ujętych w PSRT WP 2030 i planowanych do realizacji w perspektywie 2021-2027.

NAZWA PRIORYTETU	NAZWA WSKAŹNIKA	JEDNOSTKA MIARY	OPIS WSKAŹNIKA	ŹRÓDŁO DANYCH ⁷⁹	DOSTĘPNOŚĆ DANYCH; CZĘSTOTLIWOŚĆ ⁸⁰	WARTOŚĆ BAZOWA	WARTOŚĆ DOCELOWA
infrastruktury turystycznej oraz stworzenie różnorodnej oferty turystycznej, krzewienie kultury i jej promocję oraz poprawa bezpieczeństwa turystów na obszarze Bieszczad	Ruch turystyczny	Udzielone noclegi na 100 stałych mieszkańców obszaru (wskaźnik Charvata)	Liczba udzielonych noclegów przypadających na 100 mieszkańców obszaru	BDL GUS	corocznie	1344,4	1747,72
	Liczba imprez kulturalnych, sportowych, rekreacyjnych i promocyjnych	Liczba imprez	Imprezy organizowane przez centra, domy i ośrodki kultury, kluby i świetlice-ogółem	BDL GUS	3 razy w okresie wdrażania <i>Programu</i> (początek, środek, koniec)	515	540,75
	Ścieżki /drogi rowerowe	km	Długość oddanych do eksploatacji ścieżek/ dróg rowerowych -ogółem	BDL GUS	2 razy w okresie wdrażania <i>Programu</i> (połowa, koniec)	0,2	177,38
EKO BIESZCZADY – ochrona środowiska i wykorzystanie OZE	Poprawa jakości powietrza	szt.	Liczba nieefektywnych źródeł ciepła (poniżej 5 klasy) ⁸³	CEEB	corocznie	319	0
	Pozyskiwanie energii ze źródeł odnawialnych	MW	Łączna moc zainstalowana w instalacjach OZE na obszarze <i>Programu</i>	URE ⁸⁴	corocznie	247,47	247,49

⁸³ Wartość bazowa 2023 r., wartość docelowa 2027 r., wskaźnik mierzony w budynkach użyteczności publicznej i zasobach mieszkaniowych należących do gminy, dla których zgodnie z harmonogramem określonym w tzw. Uchwale antysmogowej Sejmiku Województwa Podkarpackiego (Uchwała Nr LXIX/1184/23 z dnia 21 grudnia 2023r.), która zakłada, że do 2027 roku wszystkie instalacje poniżej 5 klasy powinny zostać wymienione.

⁸⁴ Wartość bazowa 2022 r.

NAZWA PRIORYTETU	NAZWA WSKAŹNIKA	JEDNOSTKA MIARY	OPIS WSKAŹNIKA	ŹRÓDŁO DANYCH ⁷⁹	DOSTĘPNOŚĆ DANYCH; CZĘSTOTLIWOŚĆ ⁸⁰	WARTOŚĆ BAZOWA	WARTOŚĆ DOCELOWA
SPOŁECZNE BIESZCZADY – rozwój i aktywizacja społeczno-gospodarcza kapitału ludzkiego	Wychowanie przedszkolne dzieci w wieku 3-6 lat w porównaniu do średniej województwa	%	Odsetek dzieci w wieku 3-6 lat objętych wychowaniem przedszkolnym	BDL GUS	corocznie	85,31% 90,2%*	Co najmniej na poziomie średniej wojewódzkiej
	Stopa bezrobocia w porównaniu do średniej wojewódzkiej	%	Liczba bezrobotnych zarejestrowanych w stosunku do liczby czynnych zawodowo	BDL GUS	Corocznie, dane na poziomie powiatu	8,3% 9,9%*	7,88%
	Współczynnik skolaryzacji – na poziomie szkół podstawowych w porównaniu do średniej województwa	%	Relacja liczby dzieci uczących się na danym poziomie szkoły podstawowej do liczby dzieci w grupie wieku odpowiadającej temu poziomowi nauczania	BDL GUS	corocznie	93,13% 91,7%*	Utrzymanie na poziomie wartości bazowej
	Liczba osób młodych bezrobotnych	%	Liczba osób bezrobotnych do 30 roku życia	WUP	corocznie	1174	1115,30
	Saldo migracji	‰	Ubytek ludności z obszaru <i>Programu</i> na skutek migracji przypadający na 1000 mieszkańców obszaru	BDL GUS	całorocznie	-4,07‰	Na poziomie nieprzekraczającym wartości bazowej

Źródło: Opracowanie własne UMWP.

Literatura

1. *Barometr zawodów 2022.*
2. Dane Centralnej Ewidencji Emisyjności Budynków.
3. Dane Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska (stan na 2021 r.).
4. Dane pochodzące z Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego.
5. *Diagnoza do Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad*, Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego w Rzeszowie, Rzeszów 2021.
6. *Europejski Zielony Ład.*
7. *Fundusze Europejskie dla Nowoczesnej Gospodarki 2021-2027.*
8. *Fundusze Europejskie dla Podkarpacia 2021-2027.*
9. *Fundusze Europejskie dla Polski Wschodniej 2021-2027.*
10. *Fundusze Europejskie dla Rozwoju Społecznego 2021-2027.*
11. *Fundusze Europejskie dla Rybactwa 2021-2027.*
12. *Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027.*
13. *Fundusze Europejskie na Migracje, Granice i Bezpieczeństwo 2021-2027.*
14. *Fundusze Europejskie na Pomoc Żywnościową 2021-2027.*
15. *Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027.*
16. Klasy emisyjne kotłów na węgiel i drewno.
17. Krajowy Plan Odbudowy i Zwiększania Odporności.
18. *Krajowy Program Kolejowy do 2030 roku (z perspektywą do roku 2032).*
19. *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030.*
20. *Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego Perspektywa 2030.*
21. *Pomoc Techniczna dla Funduszy Europejskich 2021-2027.*
22. *Program Interreg NEXT Polska-Ukraina 2021-2027.*
23. *Program Interreg Polska-Słowacja 2021-2027.*
24. Program LIFE 2021-2027.
25. *Program ochrony powietrza dla strefy podkarpackiej – aktualizacja z uwagi na przekroczenia poziomu dopuszczalnego pyłu zawieszonego PM₁₀, poziomu dopuszczalnego pyłu zawieszonego PM_{2,5} oraz poziomu docelowego benzo(a)pirenu wraz z Planem Działań Krótkoterminowych.*
26. *Program Rozwoju Roztocza- województwo podkarpackie.*
27. *Program Strategiczny Błękitny San.*
28. *Program Strategiczny Rozwoju Transportu Województwa Podkarpackiego do roku 2030.*
29. Programy Interreg w latach 2021-2027.
30. Projekt PSeAP-Podkarpacki System e-Administracji Publicznej.
31. *Przegląd regionalny. Województwo podkarpackie 2021, Warszawa-Rzeszów, listopad 2022.*
32. Raport końcowy z badania ewaluacyjnego pn. *Ocena wpływu RPO WP 2014-2020 na efektywność systemu transportowego regionu*, Kwiecień 2023.
33. Raport z badania „*Potencjał i działalność Instytucji Otoczenia Biznesu w województwie podkarpackim*”, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2018.
34. *Regionalna Polityka Rowerowa Województwa Podkarpackiego*, Gdańsk 2021.
35. *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2021-2030.*
36. Rejestr zabytków.

37. *Rozwój transportu w województwie podkarpackim w perspektywie do 2030*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polska Akademia Nauk, Rzeszów 2019.
38. *Rządowy Fundusz Inwestycji Lokalnych*.
39. *Rządowy program rozwoju północno-wschodnich obszarów przygranicznych na lata 2024-2030*, Warszawa 2024.
40. Serwis Kąpieliskowy - Główny Inspektorat Sanitarny.
41. *Sieć Szerokopasmowa Polski Wschodniej*.
42. *Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2021 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, Szczecin 2021.
43. *Sprawozdanie roczne z realizacji Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad w 2020 r.*
44. *Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)*.
45. *Strategia rozwoju i komunikacji marketingowej turystyki województwa podkarpackiego na lata 2020-2025*.
46. *Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030*.
47. *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030*.
48. *Studium rozwoju turystyki i rekreacji w województwie podkarpackim*, Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego, Rzeszów 2018.
49. *Szczegółowy Opis Priorytetów Programu FENG 2021-2027*.
50. *Szczegółowy Opis Priorytetów Programu FEnKS 2021-2027*.
51. *Szczegółowy Opis Priorytetów Programu FEP 2021-2027*.
52. *Szczegółowy Opis Priorytetów Programu FEPW 2021-2027*.
53. *Szczegółowy Opis Priorytetów Programu FERC 2021-2027*.
54. *Szczegółowy Opis Priorytetów Programu FERS 2021-2027*.
55. *Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030 – przywracanie przyrody do naszego życia*.
56. *Wojewódzki program przeciwdziałania zmianom klimatu i skutkom tych zmian z uwzględnieniem odnawialnych źródeł energii i gospodarki w obiegu zamkniętym*.
57. *Założenia Audytu krajobrazowego Województwa Podkarpackiego*.
58. *Zielone Podkarpacie*, Samorząd Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie, Rzeszów 2023.

Wykaz aktów prawnych

1. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/2001 z dnia 11 grudnia 2018 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych (Dz. U. UE. L. z 2018 r. Nr 328, str. 82 z późn. zm.).
2. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/2002 z dnia 11 grudnia 2018 r. zmieniająca dyrektywę 2012/27/UE w sprawie efektywności energetycznej (Dz. U. UE. L. z 2018 r. Nr 328, str. 210).
3. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2023/2413 z dnia 18 października 2023 r. zmieniająca dyrektywę (UE) 2018/2001, rozporządzenie (UE) 2018/1999 i dyrektywę 98/70/WE w odniesieniu do promowania energii ze źródeł odnawialnych oraz uchylająca dyrektywę Rady (UE) 2015/652 (Dz. U. UE. L. z 2023 r. poz. 2413 z późn. zm.).

4. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 9 czerwca 2021 r. w sprawie unijnej strategii na rzecz bioróżnorodności 2030 - przywracanie przyrody do życia (2020/2273(INI)).
5. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/1056 z dnia 24 czerwca 2021 r. ustanawiające Fundusz na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (Dz. U. UE. L. z 2021 r. Nr 231, str. 1 z późn. zm.).
6. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/1060 z dnia 24 czerwca 2021 r. ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego Plus, Funduszu Spójności, Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji i Europejskiego Funduszu Morskiego, Rybackiego i Akwakultury, a także przepisy finansowe na potrzeby tych funduszy oraz na potrzeby Funduszu Azylu, Migracji i Integracji, Funduszu Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Instrumentu Wsparcia Finansowego na rzecz Zarządzania Granicami i Polityki Wizowej (Dz. U. UE. L. z 2021 r. Nr 231, str. 159 z późn. zm.).
7. Rozporządzenie (WE) nr 1931/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 20 grudnia 2006 r. ustanawiające przepisy dotyczące małego ruchu granicznego na zewnętrznych granicach lądowych państw członkowskich i zmieniające postanowienia Konwencji z Schengen (Dz. U. UE. L. z 2006 r. Nr 405, str. 1 z późn. zm.).
8. Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. z 2024 r., poz. 1112).
9. Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz. U. z 2024 r., poz. 324 z późn. zm.).
10. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2023 r., poz. 1336 z późn. zm.).
11. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 lipca 2023 r. w sprawie ustalenia granic niektórych gmin i miast, nadania niektórym miejscowościom statusu miasta, zmiany nazwy gminy oraz siedziby władz gminy (Dz. U. 2023 poz. 1472).
12. Rozporządzenie Ministra Sportu i Turystyki z dnia 9 sierpnia 2024 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie przekazywania środków z Funduszu Rozwoju Kultury Fizycznej (Dz. U. poz. 1253).
13. Uchwała Nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie przyjęcia Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) (M. P. z 2017 r. poz. 260).
14. Uchwała Nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. w sprawie przyjęcia „Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030” (M. P. z 2019 r. poz. 1060).
15. Uchwała Nr 193 Rady Ministrów z dnia 17 października 2023 r. w sprawie przyjęcia aktualizacji „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030” (M. P. z 2023 r. poz. 1214).
16. Uchwała Nr 19 Rady Ministrów z dnia 25 marca 2024 r. zmieniająca uchwałę w sprawie ustanowienia programu wieloletniego pod nazwą „Rządowy program rozwoju obszaru Karpat Wschodnich i Rostocza na lata 2023–2030” (M. P. z 2024 r. poz. 235).
17. Uchwała Nr LIX/930/18 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 27 sierpnia 2018 r. zmieniająca uchwałę w sprawie uchwalenia planu zagospodarowania

- przestrzennego Województwa Podkarpackiego (Dz. Urzędowy Województwa Podkarpackiego z 2018 r., poz. 3937).
18. Uchwała Nr XXVII/458/20 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 28 września 2020 r. w sprawie przyjęcia Strategii rozwoju województwa – Podkarpackie 2030 (Dz. Urzędowy Województwa Podkarpackiego z 2020 r., poz. 3871).
 19. Uchwała Nr LX/1042/23 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 21 kwietnia 2023 r. w sprawie przyjęcia *Wojewódzkiego programu przeciwdziałania zmianom klimatu i skutkom tych zmian z uwzględnieniem odnawialnych źródeł energii i gospodarki w obiegu zamkniętym*.
 20. Uchwała Nr LXIX/1184/23 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 21 grudnia 2023 r. zmieniająca uchwałę w sprawie określenia „Programu ochrony powietrza dla strefy podkarpackiej z uwagi na stwierdzone przekroczenie poziomu dopuszczalnego pyłu zawieszonego PM10, poziomu dopuszczalnego pyłu zawieszonego PM2,5 oraz poziomu docelowego benzo(a)pirenu” wraz z Planem Działań Krótkoterminowych (Dz. Urzędowy Województwa Podkarpackiego z 2024 r., poz. 297).
 21. Uchwała Nr 167/3530/20 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 16 czerwca 2020r. w sprawie przyjęcia do realizacji *Strategii rozwoju i komunikacji marketingowej turystyki województwa podkarpackiego na lata 2020-2025*.
 22. Uchwała Nr 351/6976/22 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 11 stycznia 2022 r. w sprawie przyjęcia *Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2021-2030*.
 23. Uchwała Nr 431/8731/22 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 18 października 2022r. w sprawie przystąpienia do opracowania *Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad*.
 24. Uchwała Nr 433/8801/22 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 24 października 2022 r. w sprawie powołania Zespołu ds. opracowania Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad.
 25. Uchwała Nr 487/10171/23 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 16 maja 2023 r. w sprawie przyjęcia dokumentu pn. *Regionalna Polityka Rowerowa Województwa Podkarpackiego*.
 26. Uchwała Nr 525/11038/23 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 19 września 2023 r. w sprawie zmiany Uchwały Nr 431/8731/2022 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 18 października 2022r. w sprawie przystąpienia do opracowania *Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad*.
 27. Uchwała Nr 570/12169/24 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 23 lutego 2024 r. w sprawie przyjęcia Programu Strategicznego Rozwoju Transportu Województwa Podkarpackiego do roku 2030 wraz z Prognozą oddziaływania na środowisko (Dz. Urzędowy Województwa Podkarpackiego z 2024 r., poz. 1608).
 28. Uchwała Nr 37/958/24 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 1 października 2024 r. w sprawie zmiany Uchwały Nr 433/8801/22 Zarządu Województwa Podkarpackiego z dnia 24 października 2022 r. w sprawie powołania Zespołu ds. opracowania Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad.
 29. Uchwała Nr/...../24 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia ... 2024 r. w sprawie rozpatrzenia uwag i wniosków zgłoszonych do projektu *Programu* wraz z projektem Prognozy.

Wykaz stron internetowych

1. www.barometrzedowow.pl
2. www.bieszczadyinfo.pl/p/88,trasynarciarstwa-biegowego-w-wetlinie
3. www.consilium.europa.eu/pl/policies/green-deal/fit-for-55-the-eu-plan-for-a-green-transition
4. www.googlemaps.pl
5. mapa.wyniki.edu.pl/MapaEgzaminow/
6. www.muczne-biegowki.pl/trasynarciarskie-na-zukowie
7. www.podkarpackie.travel/prot
8. <https://sk.gis.gov.pl/>
9. www.twojebieszczady.net/wolamichowa.php
10. www.visitustrzyki.pl/trasynarciarskie-na-zukowie

Spis rysunków, tabel, wykresów

Spis rysunków

Rysunek 1.	Obszar objęty <i>Programem</i>	11
Rysunek 2.	MOF na obszarze <i>PSRB</i>	19
Rysunek 3.	Obszar gmin <i>PSRB</i> zagrożonych trwałą marginalizacją – poziom regionalny	21
Rysunek 4.	Lesistość na obszarze <i>PSRB</i>	25
Rysunek 5.	Powierzchniowe formy ochrony przyrody na obszarze <i>PSRB</i>	26
Rysunek 6.	Najcenniejsze zabytki na obszarze <i>PSRB</i>	27
Rysunek 7.	Szlaki kulturowe na obszarze <i>PSRB</i>	28
Rysunek 8.	Wskaźnik gęstości bazy noclegowej na obszarze <i>PSRB</i>	29
Rysunek 9.	Turystyka piesza i narciarska na obszarze <i>PSRB</i>	30
Rysunek 10.	Turystyka rowerowa i konna na obszarze <i>PSRB</i>	31
Rysunek 11.	Zmiany drogowej dostępności krajowej WDDT obszaru <i>PSRB</i> w wyniku inwestycji drogowych w latach 2013-2023.....	34
Rysunek 12.	Układ komunikacyjny na obszarze <i>PSRB</i>	35
Rysunek 13.	Infrastruktura techniczna na obszarze <i>PSRB</i>	37
Rysunek 14.	Penetracja budynkowa zasięgami Internetu o przepustowości minimum 100 Mb/s w gminach <i>PSRB</i> na koniec 2017 r.....	41
Rysunek 15.	Gęstość zaludnienia na obszarze <i>PSRB</i>	42
Rysunek 16.	Przyrost naturalny na 1000 ludności na obszarze <i>PSRB</i>	43
Rysunek 17.	Pracujący na 1000 ludności na obszarze <i>PSRB</i>	45
Rysunek 18.	Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym (wskaźnik przedsiębiorczości) w podziale na gminy z obszaru <i>PSRB</i>	49
Rysunek 19.	Wiodące gałęzie podmiotów gospodarczych na obszarze <i>PSRB</i> wg sekcji PKD 2007	50
Rysunek 20.	Oddziaływanie celu głównego na poszczególne aspekty społeczno-gospodarcze	62
Rysunek 21.	Układ celów <i>Programu</i>	63
Rysunek 22.	Schemat logiczny części kierunkowej <i>PSRB</i>	64
Rysunek 23.	Zbiorcza koncepcja zintegrowanej sieci szlaków rowerowych na terenie województwa podkarpackiego z uwzględnieniem obszaru <i>PSRB</i>	75
Rysunek 24.	System realizacji <i>Programu</i>	96
Rysunek 25.	Monitorowanie <i>Programu</i>	116

Spis tabel

Tabela 1.	Drogi gminne i powiatowe na obszarze <i>PSRB</i> o nawierzchni twardej i gruntowej w przeliczeniu na 100 km ² w 2021 roku.....	33
Tabela 2.	Liczba nieefektywnych źródeł ciepła na obszarze <i>PSRB</i> , będących w zasobach osób fizycznych z podziałem na klasy norm jakości powietrza	37
Tabela 3.	Liczba nieefektywnych źródeł ciepła na obszarze <i>PSRB</i> w budynkach użyteczności publicznej oraz będących w zasobach mieszkaniowych należących do gmin	38

Tabela 4.	Analiza SWOT stanu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru gmin Bieszczad	57
Tabela 5.	Zidentyfikowane źródła i instrumenty finansowania <i>Programu</i>	104
Tabela 6.	Wskaźniki monitorowania <i>Programu</i>	118

Spis wykresów

Wykres 1.	Dostępność do sieci wodno-kanalizacyjnej obszaru <i>PSRB</i> oraz województwa podkarpackiego	36
Wykres 2.	Średnia przyrostu naturalnego na terenie <i>PSRB</i> i woj. podkarpackiego w latach 2010-2021r.	43
Wykres 3.	Struktura wiekowa ludności wg ekonomicznych grup wieku na obszarze <i>PSRB</i>	44
Wykres 4.	Struktura pracujących wg sektorów ekonomicznych w powiecie leskim i bieszczadzkim	46
Wykres 5.	Średnie wyniki egzaminów maturalnych z obowiązkowych przedmiotów osiągnięte na terenie obszaru <i>Programu</i> w porównaniu do średniej dla województwa podkarpackiego (%).....	48

Wykaz załączników

1. *Prognoza Oddziaływania na środowisko Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad.*